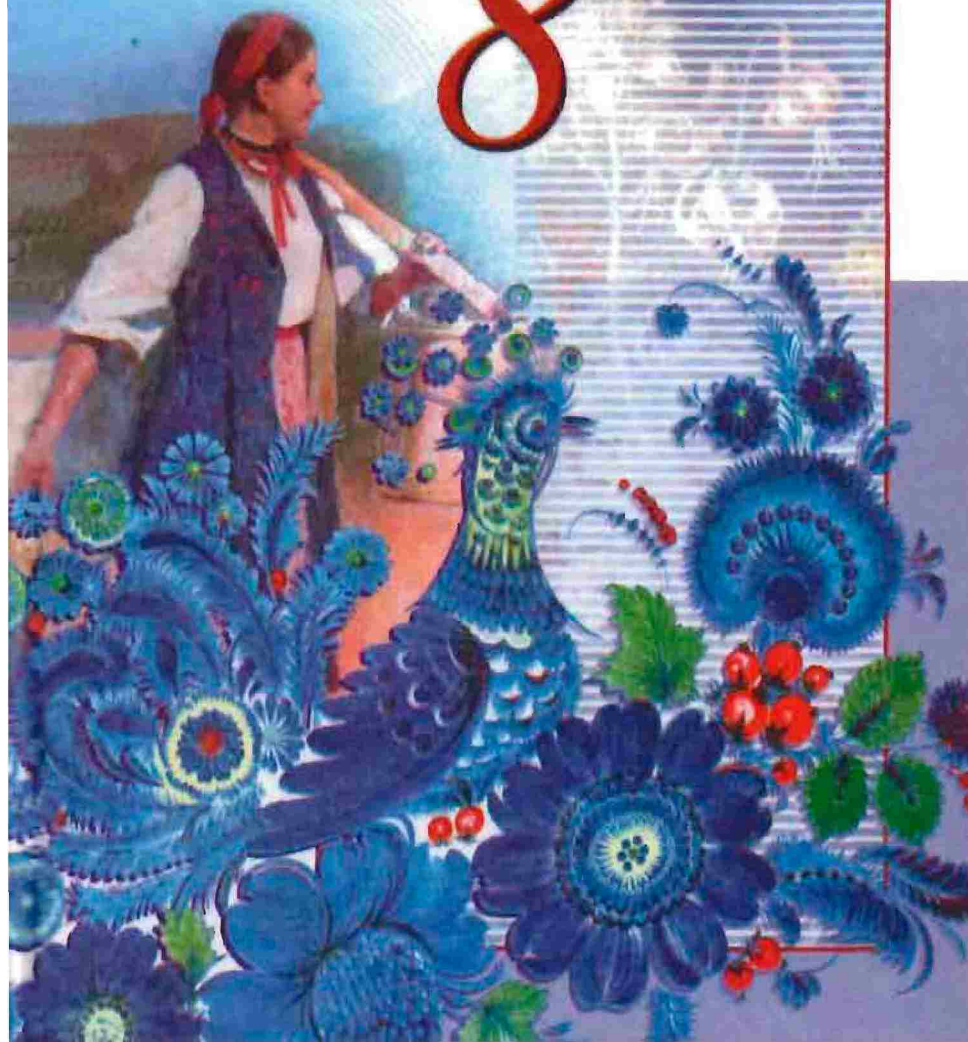

Рідна Мова

8

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України
від 28.02.2008 р.; Протокол № 2/2-19; Наказ Міністерства освіти
і науки України № 179 від 17.03.2008 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Автори розділів:

Пентилюк М. І. — «Вступ», «Речення з відокремленими членами», «Тлумачний словник»;

Гайдаєнко І. В. — «Односкладні речення. Неповні речення», «Речення зі звертанням, вставними словами (словосполученнями, реченнями)»;

Ляшкевич А. І. — «Повторення та узагальнення вивченого. Пунктуація», «Словосполучення і речення», «Речення з однорідними членами»;

Омельчук С. А. — «Просте речення. Двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення», «Повторення в кінці року».

Художник О. М. Зенич

Художник обкладинки Л. А. Кузнецова

На обкладинці використано фрагмент картини *Миколи Пимоненка*
«Дівчина з відрами» та декоративно-прикладного розпису

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— запитання і завдання

— завдання підвищеної складності

— ігрові завдання

— робота над проектом

Діалог

— основні поняття теми

родіна

— слова, правопис яких треба запам'ятати

мова

— поняття, які вивчаються в параграфі

Ви продовжуєте вивчати рідну мову — могутнє знаряддя людської думки.

Цей підручник допоможе вам оволодіти мовними багатствами, відкрити для себе мову як систему взаємопов'язаних одиниць. Ви докладно ознайомитеся з будовою словосполучень, дізнаєтеся про структуру та особливості простих речень. А головне — навчитесь застосовувати набуті знання у створенні власних висловлювань, у повсякденному спілкуванні.

Матеріал підручника розподілено за рубриками. Щоб виконати завдання вправи, звертайтеся до рубрики *«Прочитайте і запам'ятайте»*. В ній подано всі необхідні правила за темою кожного параграфа. Теоретичні відомості, які потребують особливої уваги, винесено в рубрику *«Із секретів синтаксису»*. Узагальнити вивчене за певною темою вам допоможе рубрика *«Подумайте і дайте відповіді»*. А наприкінці кожного розділу вміщено *«Запитання і завдання для повторення й узагальнення»*, за якими можна підготуватися до тематичної атестації.

Щоб навчитися самостійно засвоювати новий матеріал, спирайтеся на схеми, таблиці, проблемні запитання, об'єднані рубрикою *«Мовознавче дослідження»*. Працюючи із завданнями рубрик *«Слово-диво»*, *«Мудрість народна»*, ви відчуєте красу і силу слова, зможете прилучитися до творення поетичного образу. Виявити свої здібності, розвинути фантазію допоможе вам також рубрика *«Краса врятує світ»*, у якій подано галерею художніх полотен живописців-класиків та наших сучасників. Тексти в рубриці *«Видатні українці»* збагатять вас цікавою інформацією. Людина як особистість — така провідна думка соціокультурної лінії підручника. Замислюйтесь над епіграфами до параграфів, робіть висновки з почутого й прочитаного — і ви навчитесь пізнавати самих себе, історію свого та інших народів.

Зацікавить вас і рубрика *«Комунікативний практикум»*. Виконуючи ситуативні та ігрові завдання, розробляючи проекти, працюючи парами і всім класом, ви переконаєтесь, що з кожним роком удосконалюєте своє мовлення, набуваєте вміння успішно спілкуватися.

Тож бажаємо вам плідної праці й успіхів!

Автори

1. Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу

Уміння вести бесіду — це талант.

Стендаль

1. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його стиль і жанр. Доберіть заголовок.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що підносить людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди, і скрізь наш учитель — мова.

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово — наше найзіркіше око, наймогутніша сила.

За допомогою слова ми проникаємо в думки й почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Також можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогодення і з сьогодення у прийдешнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід. Це схованка мудрості й невмирущості народу (За І. Вихованцем).

II. З'ясуйте значення виділених словосполучень. Як вони характеризують наше мовлення? Побудуйте розповідь про мовлення та спілкування, використавши ці ключові слова.

III. Поміркуйте, що автор хотів довести в останньому реченні. Аргументуйте свої міркування прикладами.

Слово-диво

2. І. Прочитайте вірш Степана Литвина. Який заголовок ви дібрали б до поезії? Обґрунтуйте його доцільність.

Люблю, мов сонце, материнську мову,
 Бо рідну кожен люд оберіга.
 Грінченко й Даль ведуть у даль чудову.
 О словників жага, віків снага!
 А слово і голубить, і карає,
 А слово і вбиває, й воскреша...
 Ти, мово, — море, небо неокрає,
 Несмертність наша, правда і душа.

Майну дитинства милими краями —
І серце незрівнянно защемить.
Щебече рідна мова солов'ями,
Гаями, наче молодість, шумить.
Народжена і жити, і вмирати,
Людина слів у вирій не бере.
Не вмере ніколи рідне слово *Мати*,
Найперше слово *Мама* не помре!

С. Литвин

II. Випишіть ключові словосполучення, що розкривають значення рідної мови в житті народу і кожного з нас.

III. Доведіть, що виділені слова — омоніми, і з'ясуйте їх роль у тексті. Назвіть синоніми й антоніми, які виконують у вірші емоційно-експресивну роль.

IV. Які думки виникли у вас під час читання поезії? Доведіть, що мова впливає на розум і почуття людини, слугує засобом пізнання.

Мовознавче дослідження

3. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Доведіть, що це науковий стиль.

Людина виокремилась зі світу, що її оточує, і піднялася над ним завдяки мисленнєвій і мовленнєвій діяльності — спілкуванню за допомогою виняткової системи природної мови. Спілкування (комунікація) — особливий тип людської діяльності, поряд із діяльністю пізнавальною (мисленнєвою), трудовою, ігровою тощо. Комунікація в суспільстві здійснюється за певними законами, у межах віками відпрацьованих моделей, усталених форм. Зв'язки мислення і мовлення втілюються передовсім у процесах породження і сприйняття мовлення, які, в свою чергу, відбуваються за певними мисленнєво-мовленнєвими законами і правилами.

діяльність
спілкування
комунікація
модель
мовлення
мислення

Спілкування людей — складний процес взаємодії особистостей у конкретних часовому й просторовому вимірах.

Життя і діяльність суспільства неможливі без спілкування людей, оскільки воно є необхідною умовою будь-якої діяльності. Спілкування — одна з необхідних і всезагальних умов формування та розвитку як суспільства, так і окремої особистості (За Ф. Бацевичем).

II. Запишіть ключові слова, що в рамці, і знайдіть їх тлумачення у словнику.

 III. Перекажіть текст, доповнивши його тезою «Мова — основний засіб спілкування». Аргументуйте власними прикладами.

4. І. Прочитайте текст за особами. Зверніть увагу на те, як один із співрозмовників переконує іншого в правильності свого судження. Чи можна зробити висновок: мова — засіб пізнання і впливу? Наведіть приклади-аргументи з тексту.

МІЛКА ТАРІЛКА І ДРІБНА МОНЕТА

— Може, в тебе є мілкі гроші, дай мені, будь ласка, на метро, — сказав Костя старшому братові.

— *Мілких* немає, є *дрібні*, — відповів той, дістаючи гроші.

— А що, хіба не все одно?

— Про гроші кажуть *дрібні*, а не *мілкі*.

— Не знаю, в нашому класі всі говорять *мілкі гроші*.

— Значить, неправильно.

— А як же знати, коли треба говорити *мілкий*, а коли — *дрібний*? — спитав Костя.

— А так: *дрібний* означає «малий», «невеликий» (*дрібні діти*, *дрібні гроші*). А слово *мілкий* має значення «неглибокий» (*мілка тарілка*, *мілка оранка*). Якщо в тебе виник сумнів, який саме прикметник — *дрібний* чи *мілкий* — треба вживати з певним словом, підстав синонім до кожного з них. Наприклад, до слів *дощ*, *монета*, *власник* не можна дібрати слова *неглибокий*: вони не сполучаються за змістом. Отже, не кажуть «мілкий дощ», «мілка монета», «мілкий власник». А прикметник *невеликий* своїм значенням підходить до цих слів, тому можна вжити його синонім *дрібний*. Наприклад: «*І шумить, і гуде, дрібен дощик іде*». Чув таку пісню?

— Але тарілка може бути мілка і водночас невеличка. Як же тоді?

— Зараз скажу. Мілка тарілка — неглибока. Але тарілки розрізняють ще й за розміром. Коли йдеться про невелику мілку тарілку, то чи можна сказати, що це «дрібна мілка тарілка»? Очевидно, таке «сусідство» небажане, краще назвати її *маленькою мілкою тарілкою* (Є. Чак).

II. Доберіть синоніми до слів *дрібний*, *мілкий*. Скористайтесь довідкою.

Д о в і д к а: малий; дріботливий; плескатий; плаский; незначний; небагатий; мілкуватий; розмінний.

III. Розгляньте малюнок на с. 7. Яку ситуацію зображено? Уявіть, що герой оповідання — Костя — запитав про особливості вживання слів *мілкий* і *дрібний* учителя української мови. Усно перебудуйте текст вправи на монолог-пояснення вчителя. Що від цього зміниться? Як учитель впливатиме на учнів, щоб зацікавити їх і домогтися засвоєння значень слів? Зробіть висновок про роль обставин мовлення у спілкуванні.

5. I. Прочитайте висловлювання видатних людей про мову. Прокоментуйте кожне з них. Чий вислів вам найбільше сподобався і чому? Що нового ви дізналися про мову?

1. Слово має вирости з думки, а думка — зі спостережень за природою, самим собою та іншими людьми (*К. Ушинський*).

2. Пізнання мови — це пізнання народу, його ества, його витоків та історичних шляхів — усього того, чим народ цікавий для інших народів (*В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький*).

3. Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше відчуває себе людиною (*І. Кант*).

4. Слова мають величезну владу над нашим життям, владу магічну, ми зачаровані словами і значною мірою живемо в їхньому царстві (*М. Бердяєв*).

5. Слово — наше повнокровне життя, невмируще джерело **поступу**. З цього **невичерпного** джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й морально-естетичні оцінки та уподобання (*І. Вихованець*).

6. Високої мовної **довершеності** досягає та людина, яка багато працює над мовою, прагне правильно говорити, виявляти у мовленні — усному та писемному — свою індивідуальність, усвідомлюючи, що «я є мова» (*О. Сербенська*).

II. Поясніть останнє висловлювання. Наведіть свої аргументи.

III. Доберіть синоніми до виділених слів і з'ясуйте їх значення.

Мудрість народна

6. І. Прочитайте прислів'я і приказки. Погрупуйте їх і запишіть у два стовпчики: а) поради щодо спілкування; б) застереження.

1. Рана загоїться, зле слово — ніколи. 2. Слово не стріла, а глибоко ранить. 3. На велике діло — велике слово. 4. Ласкаве слово ніби весняний день. 5. Наймогутніша зброя — слово. 6. Усе гине, та добре слово вічне. 7. Слова — як мед, а діла — як полин. 8. Добре слово краще, ніж гроші. 9. Умієш говорити — уміє слухати. 10. Що маєш казати — наперед обміркуй. 11. Слово до слова — зложиться мова. 12. Уміє вчасно сказати і вчасно замовкнути.

Комунікативний практикум

II. Побудуйте міркування за змістом останнього вислову. Доведіть, що ця порада стосується діалогічного спілкування.

7. Об'єднайтесь у групи і проведіть дискусію (полілог) на одну з поданих тем.

1. Що я знаю про слова *процент* і *відсоток*? 2. Як правильніше — *аеродром* чи *летовище*? 3. Що це за слова — *вертоліт*, *гелікоптер*, *гвинтокрил*?

Комунікативний практикум

8. Підготуйте виступ для шкільної радіоперерви на тему «Як ми впливаємо на співрозмовників під час спілкування?». Використайте тексти попередніх вправ.

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому мова — засіб спілкування, а мовлення — процес спілкування?

2. Як ви розумієте поняття *спілкування* (*комунікація*)?

3. Яку роль відіграє рідна мова у розвитку особистості?

4. Коли і як ми впливаємо на співрозмовника?

5. Чи виявляється у спілкуванні рівень культури мовлення? Як саме?

6. Наведіть приклади мовних засобів впливу на людину під час спілкування.

2. Словосполучення і речення. Члени речення. Звертання. Вставні слова

І йшли віки, і були українці,
і сотворилося
СЛОВО українське...

С. Сапеляк

9. І. Прочитайте текст. Визначте його тему. З'ясуйте стилістичну належність. Доберіть заголовок у формі словосполучення, який би відбивав основну думку висловлювання. Спробуйте дати відповідь на запитання, поставлене в тексті.

Багато загадок ставить перед дослідниками «Слово про похід Ігорів». Але, мабуть, найбільша загадка — сам автор твору. Його ім'я історія не зберегла. Хто ж може ним бути? Десятки різних захоплюючих гіпотез висувують учені, щоб відповісти на це просте запитання. Одні пропонують шукати

автора твору поміж князів, інші — серед дружинників, учасників походу на половців, треті — в монастирських келіях, де при тьмяному світлі свічки творилися літописи.

Нещодавно відомий український учений Леонід Махновець видав ґрунтовну монографію під промовистою назвою «Про автора «Слова о полку

Ігоревім». Вона стала підсумком багатолітньої роботи дослідника над цією темою. Ретельно проаналізувавши біографії, суспільне становище і ступінь близькості до князя Ігоря кількох тисяч його сучасників, Леонід Махновець назвав ім'я людини, яка, за його переконанням, є автором геніальної поеми. Це — Володимир Ярославич, син галицького князя Ярослава Осмомисла (до речі, батька Ігоревої дружини Ярославни). Ось як характеризує його дослідник: «Дивовижно обдарований поетичними здібностями, учень славетного Бояна, котрого він, вважаю, знав особисто, Володимир Ярославич, інтелектуал, інтелігент XIII віку, володіючи енциклопедичними історичними, державними, політичними, природничими та іншими знаннями, будучи на висоті передових — по

Словосполучення Речення

Члени речення:

головні, другорядні

Однорідні члени

Звертання

Вставні слова

В. Лопата. Ярославна

суті всенародних — поглядів свого часу, залишив високоідейний і високохудожній твір колосальної сили».

Версія українського вченого видається справді переконливою.

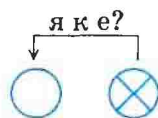
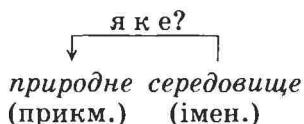
Отже, «Слово про похід Ігорів» уже перестало бути великим анонімом? (М. Слабошпицький).

Монографія — наукове дослідження, в якому висвітлюється одна тема. *Анонім* — твір, автор якого невідомий.

II. Проаналізуйте друге речення. Поясніть розділові знаки.

III. Випишіть із тексту 7—8 словосполучень та зробіть їх синтаксичний розбір.

10. I. Пригадайте вивчене в попередніх класах про словосполучення і речення. Розгляньте схеми і прокоментуйте їх.

Мова сполучає природне середовище нації (О. Федик).
(ім.) (дієсл.) (прикм.) (ім.) (ім.)

II. Перевірте однокласника (однокласницю), запропонувавши продовжити визначення.

1. Словосполучення відрізняється від речення... . 2. Воно складається з... . 3. Слова у словосполученні пов'язуються між собою... . 4. Речення слугує... . 5. Йому притаманні такі ознаки... . 6. Речення складається з... .

11. I. Прочитайте. Назвіть сполучення слів, що не є словосполученнями. Аргументуйте свій вибір.

Мова й література, гаряча паляниця, зворушливо говорити, нація відроджується, восьмий клас, синтаксис і пунктуація, улюблений предмет, дихати повітрям, наші батьки, зошити учнів, у мисленні, люди розмовляють, ніжний погляд, признати зустріч, зателефонувати друзі, текст диктанту, долати труднощі, для взаємоповаги, наука про мову, червона калина.

II. Випишіть словосполучення. Позначте головні та залежні слова.

III. Складіть 3—4 речення зі звертаннями, використовуючи словосполучення на вибір. Підкресліть граматичну основу.

12. І. Прочитайте вірш Вікторії Чемерис. Доберіть заголовок у формі словосполучення. Обґрунтуйте доцільність уживання речень, різних за метою висловлювання.

О слово рідне! Хто без тебе я?
Чи буде жить в віках душа моя,
Чи буде сонцем в небі пламенить,
А чи залишиться в п'їтмі століть?

О слово рідне! Знаю: тільки ти
До мрій прозорих підведеш мости.
І вилетється дзвінкий пташиний спів
До батьківських, до рідних берегів.

О слово рідне — чисте джерело.
Мене з дитинства в юність привело.
Ти — промінь світанкової зорі,
Суцвіття ніжне в весняній порі.

О слово рідне — синь і небокрай.
З народом вік живи і процвітай.
І лине хай в небесну голубиць
Твоя цілюща, життєдайна синь.

В. Чемерис

II. Яка роль першого речення у розкритті теми вірша?

III. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. З'ясуйте розділові знаки.

Комунікативний практикум

13. Складіть діалог на тему «Дорослішаємо!». Використовуйте рядки з поезії Вікторії Чемерис.

14. Прокоментуйте правила розстановки розділових знаків при однорідних членах речення, використовуючи подані схеми. Наведіть приклади.

1. ○, ○, ○. 2. ○, ○ і ○. 3. І ○, і ○, і ○.
4. УС: ○, ○. 5. ○, ○ — УС.

15. І. З поданого лексичного матеріалу утворіть 5—6 поширених, різних за метою висловлювання речень. До їх складу введіть вставні слова та однорідні члени. Запишіть речення і накресліть схеми.

Сонце сліпить, сколихнулись відчуття, материнська мова, зустрівся перехожий, учень відповідав, художник малює, дідусь розповів, урок закінчився, зеленіють верболози, очі

сяяли, чоловіки привіталися, час летить, узагальнюємо знання, вони дружили, годинник зупинився, виникають думки.

II. Поясніть розділові знаки при вставних словах та однорідних членах речення. Визначте, якими частинами мови виражено другорядні члени речення.

16. I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки та вводячи замість крапок потрібні за змістом вставні слова з довідки.

1. ... ми не мали можливості знайти для її тітки квартиру десь ближче (*О. Донченко*). 2. ... то птахи приносять на своїх крилах весну? (*Є. Гуцало*). 3. ... він не чув нічого (*Ю. Мушкетик*). 4. З Олександрівська з Хортиці поет ... поїхав до села Покровського (*П. Жур*). 5. ... вам усе тут незнайоме дивне ... 6. ... нібито ці доти тягнуться від самих Карпат аж до Чорного моря (*З тв. О. Гончара*). 7. ... блискавиць крило ці горді коси заплело? (*А. Малишко*).

Д о в і д к а: на жаль; може; здавалося; як гадають; безперечно; я знаю; кажуть; можливо.

II. Поміркуйте, яку роль відіграють вставні слова. Розкажіть про розділові знаки при вставних словах.

Комунікативний практикум

17. Розгляньте малюнок і уявіть ситуацію. У школі відбувається зустріч із письменником — вашим земляком. Він розповідає про свій

життєвий і творчий шлях, найбільш відомі читачам твори. За вибором складіть і запишіть: а) монологічне висловлювання від імені письменника-земляка; б) діалог між слухачами та письменником. Використовуйте звертання, вставні слова та однорідні члени речення.

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Чим відрізняється словосполучення від слова? речення?
2. Які ознаки притаманні словосполученню? Наведіть приклади сполучень слів, що не є словосполученнями.
3. Яку структуру має речення? Які бувають речення за метою висловлювання? Наведіть приклади.
4. Які члени речення називають однорідними? Коли між ними ставиться кома, а коли — ні?
5. Яку роль відіграють у реченнях узагальнювальні слова? Які розділові знаки ставляться при них?
6. Якими розділовими знаками виділяються звертання та вставні слова? Чи є вони членами речення?

§ 3. Просте і складне речення. Пряма мова і діалог

Ні одного бездумного рядка, ні одної мислі неживої, ні одного невістражданого слова!..

Л. Забашта

18. І. Прослухайте текст. Визначте його стиль, аргументуючи своє твердження. З речень якої будови складається текст? Думку підтвердіть прикладами.

Просте і складне речення
Пряма мова і діалог

Слово *література* вжите вперше Цицероном у значенні літературної, граматичної освіти, знання. З часом воно набрало значення суми писаних пам'яток: усього створеного певним народом чи певного виду словесної творчості (*література математична, література драматична* тощо). Але в прийнятій наукою вживанні під історією літератури розуміють історичний огляд не всіх взагалі писаних пам'яток, а тільки так званої «красної» чи «гарної» літератури, котрі підходять під поняття творів артистичних, які задовольняють естетичне почуття.

З другого боку, в обсяг історії літератури дуже часто вводять словесні твори не писані, а передані усною традицією, оскільки вони відповідають тим же артистичним вимогам. Тому назва *література*, з одного боку, є занадто широкою, з другого — занадто вузькою щодо предмета, який під цією назвою трактується (За М. Грушевським).

II. Схарактеризуйте прості й складні речення. Зіставте їх. Як поєднані частини складних речень між собою?

III. Поміркуйте, у якому значенні вжито виділене слово. Виділіть у тексті ключові слова і запишіть їх.

19. Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Порівняйте їх структуру. Чим вони різняться? Які з них є поширеними і непоширеними? Поясніть.

1. _____, _____.
2. _____, _____!
3. _____, _____
4. _____?
5. _____ і _____

20. I. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Що відбиває заголовок — тему чи основну думку висловлювання? Як ви розумієте виділене словосполучення?

ЦВІТ СЛОВА НАРОДНОГО

Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще й від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитися до народної мови, цього ясного і справді **цілющого для художника джерела**. Гоголь, захоплено відкриваючи красу фольклору, колись висловив думку: «Саме народні пісні, може, навіть більше, ніж праці історико-документальні, відповідають нам справжню, не поверхову історію народу, розвиток його моралі, психології, глибинні процеси духовного життя».

Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння душею сприймати й відчувати народне слово, його інтонаційні відтінки, всю його багатобарвність, розмаїття, красу, часом глибоко приховану... (О. Гончар).

II. Знайдіть у тексті речення, що відповідало б поданій схемі. Випишіть його і поясніть розділові знаки. Що зміниться, якщо переставити слова автора і пряму мову? Аргументуйте відповідь.

А: «П».

III. Зробіть морфологічний розбір слова *починаючи*.

Краса врятує світ

21. I. Пригадайте народну думу «Буря на Чорному морі», вивчену на уроці української літератури. Яким у ній зображено море? Розгляньте репродукцію картини Івана Айвазовського «Чорне море». Порівняйте море, описане в думі та зображене на картині. Як впливає образотворче мистецтво на сприйняття і розуміння задуму автора?

І. Айвазовський. Чорне море

II. Об'єднайтесь у групи та опишіть картину «Чорне море», порівнюючи твір мистецтва і текст народної думи.

Мудрість народу

22. I. Прочитайте прислів'я і приказки. З'ясуйте їх зміст. У яких ситуаціях ви могли б почути або використати подані народні вислови?

1. Не подумавши, і кілочка не затешеш. 2. Знання красить, а незнання смішить. 3. Таке меле, що й купи не тримається. 4. Грамоті вчиться — завжди пригодиться. 5. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 6. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 7. Хто своєї мови **цурається**, той сам себе стидається. 8. Від науки голова не болить.

*знання
незнання*

II. Складіть і запишіть 4—5 речень з прямою мовою, використовуючи наведені прислів'я і приказки. Поясніть розділові знаки. Накресліть схеми речень.

III. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

IV. З'ясуйте правопис слів у рамці. Доберіть і запишіть 4—5 слів на подану орфограму.

Слово-диво

23. I. Прочитайте виразно уривок із поезії Дмитра Білоуса. Знайдіть речення з фразеологізмом. З якою метою автор використав його? Які форми мовлення поєднано в тексті? З'ясуйте роль питальних речень. Схарактеризуйте останнє речення за метою висловлювання.

ПИТАЮТЬ ЧАСОМ ЖУРНАЛІСТИ

Питають часом журналісти,
колеги з радіо й газет:
— Чи не могли б ви розповісти,
як мислить, пишучи, поет?
Як тему він бере сучасну,
шукає творчого ключа?
І як вплива на творчість власну
робота перекладача?
— Що ж, мушу брать бика за роги:
нелегко щось своє утнуть.
Та все ж поета перемоги
тут більш чи менш одразу ждуть.
Бо серце, схоже на **радара**,
в секунду ловить безліч хвиль.
А вже як не стає зусиль,
кричиш: «Який же я нездара!..»

Д. Білоус

II. Проаналізуйте розділові знаки в діалозі. Пригадайте, як називаються висловлювання співрозмовників у діалогічному тексті.

III. З'ясуйте лексичне значення виділеного слова (у разі потреби зверніться до тлумачного словника). Запишіть із ним складне речення, використовуючи сполучники *бо, щоб*.

Комунікативний практикум

24. Уявіть себе редактором дитячого журналу «Клякса». Для створення замітки вам необхідно взяти інтерв'ю у восьмикласників про враження від переглянутого серіалу про життя підлітків. Складіть і запишіть діалог редактора з глядачем серіалу. Розпитайте про його особисте ставлення до героїв, про його думку щодо задуму режисера.

Вигадні українці

25. I. Прочитайте текст із пропущеними розділовими знаками. Визначте стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Доберіть і запишіть ключові слова для розповіді про відому українську поетесу, її життєвий і творчий шлях.

Я бачив Леся на літературному вечорі. Зібралось багато молоді. Леся, що сиділа поруч з матір'ю, одразу впізнали. Леся серед нас, наша Леся... пішло по залу. Ларисо Петрівно, прочитайте нам що-небудь попросив набравшись хоробрості юнак у студентській формі. «Досвітні огні»! почулося.

І ось Леся на невеликій естраді. Молодь довго аплодує своїй улюбленій поетесі. Вона піднімає руку, немов хоче погасити цей шквал щирого захоплення і пошани. Настає тиша. Напружена тиша. І серед неї наростають слова, вони, мов снігова

хуртовина, заповнили зал і всіх, хто був у ньому, підхопили і понесли туди, де «досвітні вогні вже горять»...

Кожне полум'яне слово поетеси, кожен жест її горів і кликав до борні, і тепер перед нами стояла уже не слаба, змучена недугою постать, а всевладний титан. **Вставай, хто живий, в кого думка повстала!..**

І знову буря оплесків (За О. Лисенком).

II. Випишіть речення з прямою мовою, розставляючи розділові знаки. Поясніть їх уживання.

III. З'ясуйте зміст виділеного речення. Як автор описує силу поетичного слова? Яка роль простих і складних речень у цьому тексті?

Краса врятує світ

IV. Розгляньте репродукцію картини Віктора Зарецького «Леся Українка в гурті «Плеяда». Як художник відтворив описану в тексті подію? Якою він зобразив поетесу?

В. Зарецький. Леся Українка в гурті «Плеяда»

Подумайте і дайте відповіді

1. Чим відрізняються прості речення від складних?
2. Як з'єднуються між собою частини складного речення?
3. З яких частин складаються речення з прямою мовою? Які розділові знаки вживаються при прямій мові?
4. Які розділові знаки ставляться при діалозі?

Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (усно)

26. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку, стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок у формі словосполучення.

Для того, щоб емоції легше було приборкувати, надавати їм естетичного виразу, використовується художній образ. Це вперше почали практикувати античні оратори, які щедро запозичували з художньої літератури поетичні прийоми.

Відмінність образу від логічного умовиводу полягає в тому, що образ наче наочно показує, малює вашу думку. Образи ґрунтуються на конкретно-чуттєвих переживаннях дійсності (зорових, слухових тощо). Так, мистецтво живопису — живописний образ — спирається на те, що бачать наші очі. Музика використовує те, що здатні відчувати наші вуха. А слово поєднує в собі можливості всіх видів мистецтва.

Ось поет змальовує нам жнива, коли над полем дзижчать серпи, перетинаючи сухі й пружні, нагріті сонцем стеблини жита: «Між межами жваво, живо жовте жито жнуть жінці» (*Д. Загул*).

Що створює тут враження отого дзижчання? Повтор звука [ж] в кожному слові вірша.

А можна словом і «малювати»: «Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі й спускають на землю мокрі коси» (*М. Коцюбинський*). Ми ніби бачимо в уяві своїй оті «мокрі коси», що їх спускає кубло вологого мороку над нами — хмара. Бачимо дощ, немов живу істоту, породження пізньої осені.

Як відомо, в мові нашої виділяються звуки, слова, словосполучення і речення. Образ твориться переважно на рівні звуків та слів, однак художня гра може спостерігатися й на рівні синтаксису. Наприклад, зміна звичного порядку слів у реченні (*За С. Абрамовичем, М. Чикарьковою*).

ІІ. З'ясуйте зміст першого речення. Що вам відомо про античних ораторів та ораторське мистецтво? Чи можна когось із вашого класу назвати оратором?

Краса врятує світ

ІІІ. Розгляньте репродукцію картини Золтана Шолтеса «Осінній пейзаж». Які образи створив художник? Передайте їх словами. Чим ваш опис відрізнятиметься від наведеного в тексті?

ІV. Поділіть висловлювання на мікротеми і доповніть одну з них відомою вам інформацією (усно).

V. Складіть план і стисло перекажіть текст. Скористайтеся пам'яткою на с. 19.

3. Шолтес. Осінній пейзаж

Пам'ятка

Як готуватися до стислого переказу тексту

1. Прочитайте або прослухайте текст.
2. Визначте стиль і тип мовлення, жанр твору.
3. Подумки виділіть найважливішу інформацію в тексті, відкиньте другорядне.
4. Складіть план відповідно до теми і змісту висловлювання.
5. Викладайте матеріал послідовно.
6. Не скорочуйте текст надмірно.
7. Намагайтеся передати причиново-наслідкові зв'язки та відтворити засоби образності тексту.

27. I. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність і тип мовлення. Які особливості мовного оформлення тексту? Висловіть власну думку щодо значення слова в житті людини.

II. Виділіть у тексті мікротеми. Випишіть ключові слова та словосполучення.

Розвинутість, багатство мови не послаблює, а навпаки, посилює вимогливість до слова, в тому числі до слова художнього.

Висока культура користування мовою полягає і в досконалому володінні тими лексичними багатствами, які приносить сьогодення, і у врахуванні традицій попереднього розвитку мови. Для переважної більшості населення достатньо володіти сучасною мовою на практичному рівні. Проте тим, хто має

справу зі словом як знаряддя впливу на людей, необхідно вивчати мову поглиблено. Легковажне поводження зі словами й формами, які мали й мають обмежений ужиток у літературній мові, недооцінка орфоепічних вимог щодо української літературної мови призводить нерідко до порушення мовних норм, до введення в мову випадкових, стилістично невіправданих, невластивих їй елементів.

Кожне слово має цінність. Чим рідше трапляється слово, чим воно незвичніше, тим більші вимоги щодо точності його вживання. Скажімо, слово *обрӯс* досить широко представлене в мові художньої літератури. І все ж воно має певне стилістичне забарвлення і межі вжитку. Одні письменники, використовуючи діалектну назву *обрус*, відтворюють мовно-територіальний колорит. Інші вводять його в мову поезії як незвичну, небуденну назву, надаючи їй урочистості. Коли в сучасних прозових перекладах у стилістично нейтральному тексті послідовно вживається *обрус* замість *скатерка*, *скатерть*, *скатертина*, то це можна пояснювати браком естетичного смаку в перекладача.

Культура мовлення — суспільно-історична, змінна цінність. Ніхто не буде сперечатися, що мова Марка Вовчка або Панаса Мирного — це зразки досконалого, майстерного володіння словом. Але в часи, коли творили ці письменники, ще бракувало усталених загальнонародних слів для вираження певних абстрактних понять і реалій. Вони добирали їх і з просторіччя, і з діалектів, і з перекрученої в устах панської челяді російської мови. Тому такі, наприклад, уживані Панасом Мирним слова, як *прошле*, *потушити*, *случатися*, *настрічу*, лишилися поза межами літературного вжитку, а такі, як *здумати*, ставши в один ряд із *згадати*, набули певного стилістичного відтінку, який тепер не можна не брати до уваги (*За Л. Масенко*).

III. Виділіть основну інформацію в тексті. Що, на вашу думку, є другорядним?

IV. Складіть план висловлювання і стисло перекажіть текст, використовуючи пам'ятку на с. 19.

Ви розпочинаєте вивчення ще одного цікавого розділу граматики — **синтаксису**. Якщо в морфології вивчають морфологічну будову слів, особливості їх словозміни, формотворення, об'єднання слів у відповідні частини мови, то в синтаксисі ці слова розглядають як елементи словосполучення, а також як складові частини речення й тексту.

Ви переконаєтеся на практиці, що синтаксична система української мови розвинена і гнучка. Вона багата на синтаксичні синоніми — паралельні способи вираження граматичного значення у словосполученні й реченні.

Прочитайте і запам'ятайте

Синтаксис — розділ науки про мову, що вивчає словосполучення і речення, їх будову, види, граматичне значення, способи зв'язку слів у словосполученнях та реченнях.

Пунктуація — розділ науки про мову, що вивчає систему правил про вживання розділових знаків.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

4. Словосполучення. Будова і види словосполучень

Відшукаю найдужчих, і з ними у завтра піду,
І в обійми візьму всіх, що долі дістали тернові...

Л. Забашта

Видатні українці

28. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Продовжіть перелік першорядних історичних постатей українського народу.

СИНИ УКРАЇНИ

У кожного народу є свої першорядні історичні постаті. До таких велетнів української національної культури та політичної думки останніх двох століть безперечно належать Тарас Шевченко, Іван Франко та Михайло Грушевський. З їхніми іменами, їхньою **творчою спадщиною** насамперед пов'язані ідеї відродження української культури,

Словосполучення
Головне слово,
залежне слово
Будова і види
словосполучень

науки, відродження історичної свідомості й національної гідності народу. Всі вони належали до української інтелігенції, яка ніколи не обмежувала поле своєї діяльності суто національними проблемами, а поряд з усвідомленням необхідності боротьби за національне визволення прагнула домогтися й визволення соціального.

Саме їхній приклад, їхня самопожертва і непримиренна позиція демократів будили свідомість народу, кликали його до боротьби за державність (А. Трубайчук).

II. Випишіть 5—6 словосполучень (див. с. 26). Позначте *головне і залежне слова*. Якими частинами мови вони виражені? Які сполучення слів не є словосполученнями? Аргументуйте своє твердження.

III. З'ясуйте лексичне значення виділених словосполучень.

Мовознавче дослідження

29. I. Розгляньте схему і складіть розповідь про *види словосполучень за способом вираження головного слова* (див. с. 26—27).

Вид словосполучення	Спосіб вираження головного слова
Іменникове	іменник: <i>гарна сукня</i>
Прикметникове	прикметник: <i>переповнений емоціями</i>
Числівникове	числівник: <i>три підручники</i>
Займенникове	займенник: <i>дещо незрозуміле</i>
Дієслівне	дієслово: <i>ходити на плавання</i>
Прислівникове	прислівник: <i>глибоко в морі</i>

II. Наведіть власні приклади кожного виду словосполучень.

Слово-диво

30. I. Прочитайте уривок із вірша Василя Голобородька і пригадайте його назву. Які словосполучення сприяють розкриттю основної думки поезії?

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковичною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотоверхими церквами...

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками рушниками,
і радість сяє в наших очах...

В. Голобородько

II. У кожному реченні назвіть усі можливі варіанти словосполучень. Визначте їх види за способом вираження головного слова.

III. Запишіть 3—4 словосполучення різних видів. Зробіть їх синтаксичний розбір за схемою, відомою вам з попередніх класів.

31. I. Запишіть у два стовпчики словосполучення: а) прості; б) складні. Визначте зв'язок між словами у словосполученнях (тільки за змістом чи за змістом і граматичний). Доведіть правильність виконання завдання (див. с. 26).

Народний звичай, стеблина соломи, козацька важка доля, готовий розцвісти, несподіваний вчинок, прийти вчасно, зустрічати ранню весну, високий на зріст, український з діда-прадіда, дуже рано, хлопець із м'ячем, нова кімната, підплив повільно, гарно відпочивати.

II. Доберіть 5 означень до слова *доля*. Складіть із ними речення (усно).

32. I. Визначте з-поміж поданих сполучення слів, які не є словосполученнями.

Школярі навчаються, старанні й відповідальні, боліти душею, наживати ворогів, чудова природа, бореться й живе, хвилюється людство, пальцем не ворухнути, дванадцять підручників, двоє з дослідників, занадто пізно прийшов, лежати на пляжі.

II. Випишіть окремо *лексичні й фразеологічні словосполучення*. Усно доберіть до фразеологічних словосполучень слово або слова, які б відповідали їх значенню.

Із секретів синтаксису

Слід відрізняти *лексичні* словосполучення від *фразеологічних*. Фразеологічні словосполучення є одним членом речення, і їх можна замінити словом або кількома словами. Наприклад: *прийти невчасно* — лексичне словосполучення; *прийти як рак свисне* — фразеологічне словосполучення.

- 33.** Уявіть, що ви готуєте домашнє завдання з географії, і одним із завдань є розповідь на тему «Чудовий край — Україна». Складіть висловлювання в публіцистичному стилі, використовуючи словосполучення: *називається європейською, географічний центр Європи, на південному заході, багато національностей, один з найбільших куточків, складається з 24 областей та Автономної Республіки Крим.*

Мовознавче дослідження

- 34.** Розгляньте схему. Що нового ви дізналися про зв'язок слів у словосполученні? Зробіть висновок, що таке *узгодження, керування і прилягання* (див. с. 27).

- 35.** Гра «Хто більше?». Доберіть приклади на кожний вид зв'язку слів у словосполученні за поданими фотоілюстраціями. Назвіть міста, де споруджено ці пам'ятники. Чиї імена вони увічнюють?

36. І. Спишіть словосполучення. Визначте види зв'язку слів у них. Аргументуйте свій вибір (див. с. 27).

Сіяти зерно, місто Рівне, зібрати зошити, сильний духом, пошепки говорити, українська література, занадто відповідалю, відверта розмова, поспішаючи до дошки, заходиш у метро, **наша історія**.

ІІ. Складіть речення з виділеним словосполученням. Зробіть морфологічний розбір іменника.

 ІІІ. З-поміж поданих визначте словосполучення, які можна перебудувати так, щоб слова між собою поєднувалися лише за змістом.

 37. І. Гра «Хто швидше?». Визначте види зв'язку слів у словосполученнях кожного рядка. Аргументуйте свій вибір.

1. Читання вголос, кава по-угорськи, шапка набакир, сьогодні **вдень**, зовсім поруч.

2. Щоденна **праця**, непохитна мужність, молодіжний фестиваль, єдина мета, кожен день.

3. Славити Батьківщину, пісня про **щастя**, потрібний людям, **радісно** дітям, готуватися до зустрічі.

ІІ. Доберіть антоніми до виділених слів і складіть із ними словосполучення (усно).

Слово-диво

38. І. Прослухайте текст. З якого твору взято цей уривок? Визначте стиль і тему тексту.

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське **поспільство**, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шії, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, опоетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рва-

лась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі... (За М. Коцюбинським).

II. З'ясуйте лексичне значення виділеного слова. Як ви розумієте вислів *свіжі традиції волі*?

III. Випишіть із тексту по 3—4 словосполучення різних видів зв'язку. Яку роль вони відіграють у реченні? Замініть подані словосполучення на словосполучення іншого виду зв'язку. Що зміниться при цьому?

 39. I. Гра «Хто швидше?». Із поданих слів утворіть словосполучення, використовуючи вид зв'язку слів керування.

Директор, школа; атестація, історія; говорити, подруга; здібний, математика; запрошувати, однокласник; вітати, Олена Вадимівна; наполягати, змагання; сильніший, команда; відповідати, Вероніка.

II. Складіть 3—4 речення з утвореними словосполученнями (усно).

III. Зробіть синтаксичний розбір 3—4 словосполучень. Скористайтесь алгоритмом на с. 29.

Прочитайте і запам'ятайте

Словосполучення — це поєднання двох або більше повнозначних слів, що виражають єдину назву предмета, поняття, уявлення і виступають однією поширеною назвою: *дитячі усмішки, доля поета, говорити голосно*.

Вони, як і слова, є «будівельним матеріалом» речення. Словосполученню не властива інтонаційна завершеність.

Словосполучення складається з **головного** і **залежного** слів.

За будовою словосполучення бувають **прості** (складаються з двох повнозначних слів: *невеликий твір, написав швидко*) і **складні** (утворені з трьох і більше повнозначних слів: *дуже пізно прийшов, цікава фотографія в альбомі*). Слова у словосполученні пов'язані **змістовим зв'язком** (питання ставиться від головного слова до залежного: *йти (як?) повільно*) або **змістовим і граматичним** (здійснюється за допомогою залежного слова або закінчення та прийменника: *маленького олівця, листя дерев, стояти серед однокласників*).

Залежно від морфологічного вираження головного слова словосполучення поділяються на:

- 1) **іменникові**: *красива осінь, різнобарвні дерева*;
- 2) **прикметникові**: *готовий працювати, розумний занадто*;
- 3) **числівникові**: *десятеро учнів, один із новеньких*;
- 4) **займенникові**: *хтось із присутніх, кожен із вас*;
- 5) **дієслівні**: *читати виразно, пишучи листа*;
- 6) **прислівникові**: *тепло мені, радісно за сина*.

У словосполученні між головним і залежним словами розрізняють три види зв'язку: *у з г о д ж е н н я*, *к е р у в а н н я*, *п р и л я г а н н я*.

1. **Узгодження** — вид зв'язку, при якому залежне слово ставиться в тих самих змінних формах, що і головне: *зоряне небо, зоряного неба, зоряним небом*.

2. **Керування** — вид зв'язку, при якому залежне слово ставиться в тому відмінку, якого вимагає головне слово: *виконаний (к и м?) школярами, куточок (ч о г о?) лісу*. При зміні головного слова *з а л е ж н е* не з м і н ю є т ь с я: *зби-раю листя, збирають листя, збираємо листя, збирач листя*. Керування може бути іменниковим, прикметниковим, займенниковим, дієслівним, прислівниковим.

3. **Прилягання** — вид зв'язку, при якому залежне слово, маючи не з м і н н у ф о р м у, поєднується з головним лише за змістом. Залежними словами при цьому виступають прислівники, дієприслівники, неозначена форма дієслова: *бажання говорити, упоратися несподівано, вирішують ідучи*.

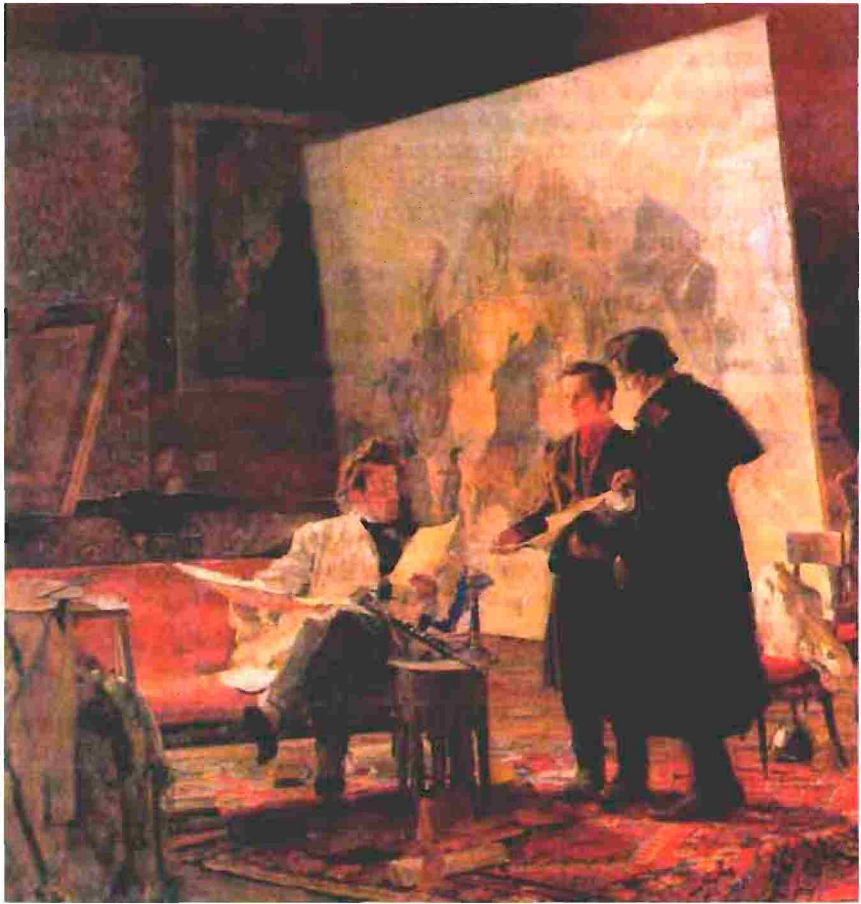
Комунікативний практикум

40. Уявіть, що ви готуетесь до тематичного оцінювання з теми «Словосполучення». Складіть висловлювання про словосполучення, використовуючи алгоритм (див. с. 29) і теоретичний матеріал. Доберіть власні приклади. Яким стилем мовлення ви скористаєтесь?

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Що вивчає синтаксис?
2. Що називається словосполученням? Наведіть приклади простих і складних словосполучень.
3. Чим відрізняється словосполучення від речення?
4. Які бувають словосполучення за вираженням головного слова? Наведіть приклади.
5. Назвіть види словосполучень за будовою, ілюструючи прикладами.
6. Який зв'язок може бути між словами у словосполученні? Чим відрізняється граматичний зв'язок слів у словосполученні від зв'язку за змістом? Наведіть приклади.
7. Які ви знаєте види зв'язку слів у словосполученні? Наведіть приклади.
8. Визначте вид зв'язку слів у поданих словосполученнях: *дуже швидко, повертатися додому, написаний дівчиною, відпочивати з батьками, материнська ласка, трьох друзів*.
9. Наведіть приклади лексичних і фразеологічних словосполучень. У чому відмінність між ними?

41. І. Розгляньте репродукцію картини Георгія Меліхова «Молодий Тарас Шевченко в майстерні Карла Брюллова». За картиною доберіть словосполучення за поданими нижче схемами і запишіть їх.

Г. Меліхов. Молодий Тарас Шевченко в майстерні Карла Брюллова

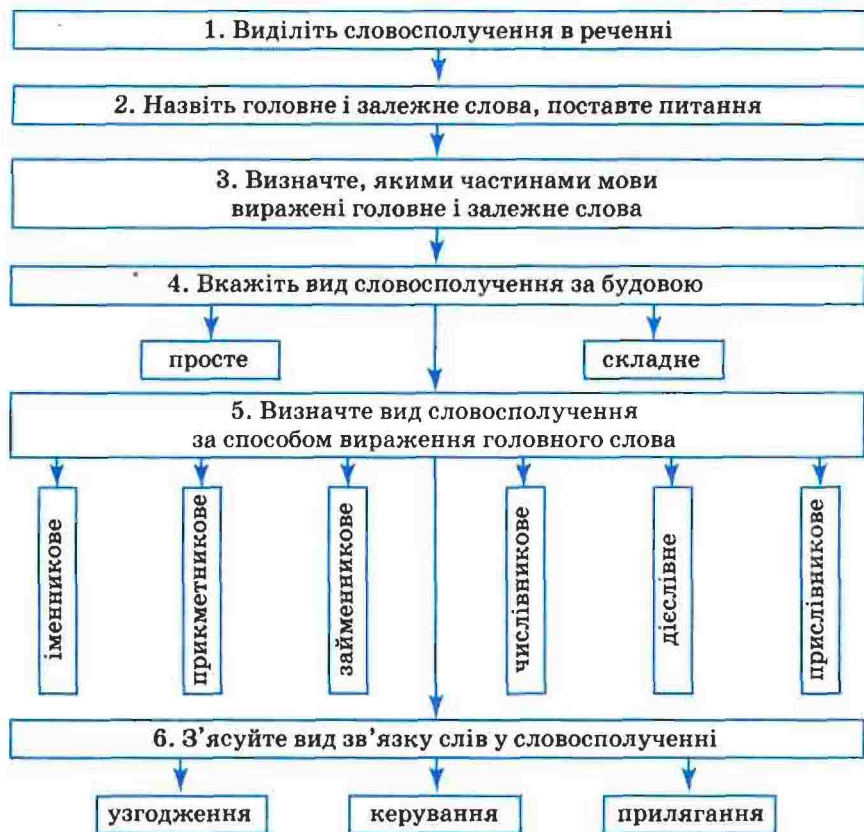
1. Дієслово + іменник у знахідному відмінку.
2. Прикметник + іменник у називному відмінку.
3. Займенник + прийменник + іменник у родовому відмінку.
4. Дієслово + дієприслівник.
5. Прислівник + прислівник.
6. Числівник + прийменник + прикметник + іменник у родовому відмінку.

7. Дієслово + прийменник + іменник у давальному відмінку.

II. Утворіть 3—4 словосполучення за власне створеними схемами, яких у переліку немає (усно).

III. Зробіть синтаксичний розбір записаних словосполучень, користуючись алгоритмом.

АЛГОРИТМ синтаксичного розбору словосполучення

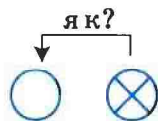
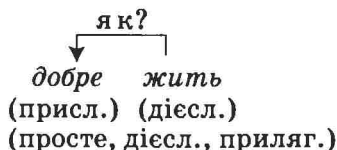

Зразок усного розбору

Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любити (Т. Шевченко).

У словосполученні *добре жить* головне слово — *жить*. Залежне — *добре*. *Жить* (я к?) *добре*. Головне слово виражене дієсловом, залежне — прислівником. Словосполучення *добре жить* просте, за способом вираження головного слова — дієслівне. Вид зв'язку слів у словосполученні — прилягання.

Зразок письмового розбору

5. Види речень за метою висловлювання.

Окличні речення.

Види речень за будовою

Він працював. В Христовім вертограді
Робітником був щирим, ненаємним...

Б. Лепкий

Вугатні українці

42. І. Прочитайте текст. Пригадайте історичні відомості про часи, описані в ньому.

ІВАН МАЗЕПА

Іван Мазепа — один із найславніших гетьманів України. Народився в Мазепинцях на Київщині. Походив із старовинного українського роду Мазеп-Калєдинських.

Речення

Види речень за метою висловлювання:

розповідні,
питальні,
спонукальні

Окличні речення

Односкладні

й двоскладні

Прості й складні

Поширені й непоширені

Батько Мазепи, Степан, був розумний та освічений чоловік, тому й свого сина виховав освіченою людиною.

Спершу вчився Іван удома і, маючи дванадцять літ, складав вірші латинською мовою. Згодом здобував освіту в Києво-Могилянському колегіумі, потім — в єзуїтському коледжі у Варшаві, протягом трьох років слухав курси в кращих університетах Німеччини, Італії, Франції та Нідерландів. Мазепа

володів кількома іноземними мовами, добре знав артилерійську справу, писав вірші, розумівся на літературі й мистецтві. Деякий час він виконував дипломатичні доручення на службі польського короля, був його посланцем у козацькій Україні.

Чому козаки обрали Івана Мазепу гетьманом? По-перше, Мазепа був тоді найбільш освічений з-поміж старшини, а по-друге, всі знали, що він над усе любить Україну, то й буде їй вірно служити.

І не помилилися! Іван Мазепа, ставши гетьманом, почав щиро думати над тим, щоб визволити Україну з-під залежності. Намагався впорядкувати край і піднести його освіту. Побудував багато шкіл, шпиталів і церков власним коштом. Для Києво-

Могилянської академії було збудовано новий величний будинок на три поверхи.

Мазепа прагнув, щоб Україна була вільною європейською державою (За А. Лотоцьким, В. Скляренком).

II. Усно перекажіть текст, дотримуючись послідовності викладу думок. Доповніть висловлювання описом зовнішності Івана Мазепи за його портретом.

III. Пригадайте вивчене в попередніх класах і схарактеризуйте *речення* в тексті: а) за метою висловлювання; б) за емоційним забарвленням; в) за наявністю головних і другорядних членів (див. с. 34—35).

IV. Поясніть значення виділених слів.

V. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення (усно).

Невідомий художник.
Портрет Івана Мазепи

Мовознавче дослідження

43. I. За наведеною схемою розкажіть про речення як основну синтаксичну одиницю.

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Що називається реченням і яку роль воно виконує в мові?
2. Назвіть ознаки речення.
3. Яку будову може мати речення?
4. Розкажіть про *види речень за метою висловлювання та за емоційним забарвленням* (див. с. 35).

Вигатні українці

44. I. Прочитайте мовчки. Доведіть, що це текст. Сформулюйте його тему. Виділіть мікротеми і запишіть їх у формі словосполучень. Закінчіть останнє речення тексту.

II. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки.

Чи знаєте ви що славетний київський митрополит Петро Могила замолоду був бравим козаком У битві під Хотином він виявив неабияку відвагу але несподівано після того зрікся військової кар'єри постригшись у ченці Києво-Печерської лаври

Навчався він у Паризькому університеті закінчив і Львівську братську школу Ставши архімандритом Києво-Печерської лаври Петро Могила за власний кошт відрядив найдібніших юнаків на навчання за кордон Для чого Щоб відкрити разом з ними Лаврську братську школу Згодом її було об'єднано з Київською братською школою.

Києво-Могилянська академія нині

Так виник храм наук колиска культури всього східно-слов'янського світу... (За М. Слабошпицьким).

Митрополіт — вище звання православних єпископів.

Архімандрит — звання настоятеля (ігумена) монастиря.

III. Назвіть речення *прості* й *складні*. Знайдіть *односкладні* й *двоскладні* речення, підкресліть у реченнях *граматичну основу*.

 IV. Доповніть текст власною інформацією про Києво-Могилянську академію.

45. I. Прочитайте речення, правильно інтонуючи. Схарактеризуйте їх за метою висловлювання. Визначте *окличні речення*. Яка їх роль у висловлюваннях? Аргументуйте свою думку (див. с. 35).

1. Рідна мова в рідній школі! Що **бринить** нам чарівніш? (Олександр Олесь). 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... (Т. Шевченко). 3. Прости, мово! Воскресни! **Повернися!** Возродися! Забуяй віщим і вічним Словом від лісів — до моря, від гір — до степів (К. Мотрич). 4. О, явивсь мені, слово, — душі освята! Серце кличе! Ти чуєш, як серце жде? (Г. Світлична). 5. Ти не лови мене на слові, не бий мене підступно... (В. Базилевський). 6. Любов до **Батьківщини** неможлива без рідного слова (В. Сухомлинський).

II. Спишіть четверте, п'яте й шосте висловлювання, підкресліть головні й другорядні члени. Які з речень *єпоширеними*, а які — *непоширеними*? Як ви це визначили? (Див. с. 35).

III. У виділених словах з'ясуйте орфограми.

П у н к т о г р а м а
Знак оклику в окличних реченнях

А скільки краси, витонченості й щирості в українській ліричній пісні! (Г. Нудьга).

Мудрість народна

46. I. Прочитайте народні вислови. Визначте, які з них є прислів'ями, а які — приказками. Поясніть зміст кожного.

1. Легко говорити, та не так легко зробити. 2. Хоч картину малюй. 3. Хто працює — не бідує. 4. Не дає і вгору глянути. 5. Коли маєм — не шануєм, а згубивши, плачемо. 6. Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду. 7. Все добре, що добре кінчається. 8. Гарно тому жити, хто не має за чим тужити. 9. Не змигнувши оком.

II. Уведіть у речення 2—3 фразеологізми. Якими членами речення вони є?

Мовознавче дослідження

47. За поданою схемою поясніть, чим речення відрізняється від словосполучення.

Комунікативний практикум

48. І. Складіть діалог, використовуючи прислів'я та приказки. Дайте йому заголовок. Використовуйте речення: а) різні за метою висловлювання; б) двоскладні й односкладні; в) прості й складні; г) поширені й непоширені.

ІІ. Запишіть діалог. Поясніть розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір 3—4 речень.

Прочитаєте і запам'ятаєте

Речення — основна інтонаційна і граматично оформлена одиниця мовного спілкування, що виражає закінчену думку. Наприклад: *Є багато, звісно, таємниць на світі, та життя навіки збереже одну (В. Рафальський)*. Воно складається зі слів і словосполучень, але відрізняється від словосполучення такими ознаками:

- 1) речення є одиницею спілкування;
- 2) за його допомогою формується і передається думка;
- 3) речення граматично оформлене в закінчену цілісність (за допомогою закінчень і службових слів);
- 4) воно інтонаційно оформлене.

Речення є засобом спілкування, основою тексту. За його допомогою люди висловлюють свої думки, звертаються одне до одного із запитаннями, проханнями, повідомленнями, порадами, наказами тощо.

За метою висловлювання речення бувають **розповідними, питальними й спонукальними**.

У **розповідних** реченнях щось повідомляється, розповідається. У кінці речення ставиться крапка: *Питання мови — це питання майстерності (О. Кундзіч).*

Питальні речення містять запитання. У кінці речення ставиться знак питання: *Прекрасне слово, але що в ньому, як не від серця йде воно? (В. Мисик).*

Спонукальні речення висловлюють наказ, пораду, прохання, спонукування до дії тощо. У кінці речення ставиться крапка або знак оклику (залежно від інтонації): *Не збайдужійте, люди, до природи! (В. Бичко).*

Якщо **розповідні, питальні й спонукальні** речення вимовляються з сильним емоційним почуттям, підвищеною напруженою інтонацією, то вони стають **окличними**. У кінці таких речень ставиться знак оклику: *Які ясні Вітчизни небокраї і осінь ця у ароматі трав! (В. Сосюра).*

Речення як синтаксична одиниця складається з однієї, двох і більше **граматичних основ**. За складом граматичних основ розрізняють речення **двоскладні й односкладні**.

Двоскладні речення мають підмет і присудок: *До тебе завше я душею лину (З. Кучерява).*

Односкладні речення мають лише один головний член речення (підмет або присудок): *Ой у полі жито копитами збито (Нар. творчість); Вечір. Ніч (П. Тичина).*

За **будовою** речення поділяються на **прості й складні**.

Прості речення мають одну граматичну основу: *Люблю я пісню солов'їну (А. Загрудний).*

Складні речення мають дві або більше граматичних основ, що становлять одне смислове і граматичне ціле: *Українська мова мене не тільки вабить як письменника, вона дивує й захоплює (В. Шевчук).*

Речення, що складається лише з головних членів, називається **непоширеним**: *Є шлях. Я тривожуся (М. Братан).*

Речення, в яких є другорядні члени, називається **поширеним**: *Українська мова живе в прекрасних піснях мого народу (В. Сухомлинський).*

Комунікативний практикум

49. Уявіть, що ви готуетесь до «круглого столу» на тему «Видатні історичні постаті України». Доберіть матеріали до виступу про 1—2 особистості, які відіграли важливу роль у становленні нашої держави. Оформіть свій виступ у вигляді невеликого твору.

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Що називається реченням? Які ознаки воно має?
2. Назвіть відмінності речення від слова, словосполучення.
3. Яку будову може мати речення? Схарактеризуйте двоскладні й односкладні, поширені й непоширені речення.
4. Чим відрізняється просте речення від складного? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про інтонаційні особливості розповідних, питальних, спонукальних речень. Наведіть приклади окличних речень, різних за метою висловлювання.

■ Зв'язне мовлення

Критичне аудіювання

Видатні українці

50. І. Прослухайте текст. Визначте його стильову належність. Умотивуйте свою відповідь. Доведіть, що заголовок розкриває тему висловлювання. Доберіть власний заголовок.

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ І ЙОГО АКАДЕМІЯ

XVI століття. Кращі сини України організовують при церк-
вах братства, які всіма можливими засобами підтримують

*Невідомий художник.
Портрет Костянтина
Острозького*

церкви й священників. Братства ставали важливою політичною та культурною силою в житті народу. З ними пов'язано зростання кількості шкіл, поширення рукописних книг. Але в Україні стояла потреба створення вищого навчального закладу, довкола якого могли б згуртуватися інтелектуальні сили народу.

На той час одним із найпомітніших центрів культури в Україні було місто Острог на Волині — резиденція князя Костянтина Острозького, який віддав багато сил і коштів на захист православної віри й на розвиток освіти рідного краю. 1580 року князь відкрив вищу школу. З усіх усюд України, а також з-поза її меж запрошував Острозький до себе видатних богословів, учених, письменників, діячів культури. І зовсім не випадково саме тут опинився знаменитий у майбутньому друкар Іван Федоров. 1581 року в Острозі було надруковано Біблію, що увійшла в історію під

назвою Острозької. Це, до речі, найперша повна друкована Біблія у слов'янському світі.

З Острогом пов'язані імена відомого тогочасного поета Дем'яна Наливайка (брата гетьмана Северина Наливайка), Герасима та Мелетія Смотрицьких, Клірика Острозького — визначних учених і письменників.

Сам Костянтин Острозький — один із найвпливовіших і найбагатших шляхтичів у польській державі — відзначався гордим і незалежним характером. На засіданнях сейму Речі Посполитої, захищаючи православну церкву, він неодноразово вступав у конфлікт зі шляхтою і навіть королем. Різними способами спокушали його католики зректися «мужицької» віри, але він лишався вірним сином свого народу (*За М. Слабошпицьким*).

Резиденція — місце перебування, проживання урядовців, керівників держав, визначних осіб. *Сейм* — найвищий станово-представницький орган часів феодалізму.

II. Поміркуйте над останнім абзацом. Про які часи в історії України йдеться? Що вам відомо про них?

III. Складіть план тексту.

Комунікативний практикум

51. Уявіть себе критиком-політологом. Висловіть власну думку щодо становища нашої держави за часів Середньовіччя. Що ви могли б змінити на той час?

Увага! Критичне аудіювання вимагає висловлення власної думки з приводу почутого, своєї згоди чи незгоди з певним твердженням.

52. I. Ознайомтеся з пам'яткою на с. 38. Прослухайте текст. Визначте тип мовлення. Що нового ви дізналися? Які слова трапилися вам уперше? З'ясуйте їх значення за тлумачним словником.

«Що таке на світі щастя?» — спитав би я у дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жаліється на свою недолу. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що у них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо у його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як Рябка на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не завидує, а дякує Богові за те, що він йому послав,— той, кого Господь благословив на добрі

діла, що розкинулись вони по світу, як розрослась пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона й орача, і його сусідів, перепаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам наїється і виспитья, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо у такого і душа буде не голодна (О. Сто-роженко).

II. Поділіть текст на частини і складіть план.

III. Дайте відповіді на запитання за змістом тексту.

1. Кого автор хотів розпитати, що таке щастя? Чому саме їх?
2. Чому люди вважають щасливими тих, хто ні про що не дбає?
3. З ким автор порівнює скупого і чому називає його щасливим?
4. Кого насправді слід вважати щасливим?
5. Подумайте, чому не можна заздрити іншим.
6. З'ясуйте зміст останнього речення. Чи згодні ви з таким висновком? Аргументуйте свою думку.

IV. Висловіть власні міркування щодо уявлення про щастя. Скористайтеся пам'яткою.

Пам'ятка

Як працювати над текстом, що пропонується для критичного аудіювання

1. Прослухайте текст.
2. Визначте стиль і тип мовлення.
3. Поміркуйте над темою та основною думкою тексту.
4. З'ясуйте значення незнайомих слів.
5. Складіть план відповідно до теми і змісту висловлювання.
6. Оцініть позицію автора щодо описаних у тексті подій, явищ.
7. Висловіть власні міркування на подану тему, дотримуючись стилю, логіки та послідовності викладу думок.

6. Порядок слів у реченні. Логічний наголос

Це вам, сучасники й нащадки,
Все вам належить, не комусь...

П. Дорошко

53. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його стиль і тип мовлення. Поміркуйте, який внесок може зробити кожен із вас у розбудову нашої держави.

Кожна людина має на землі якесь призначення, якого ніхто інший за неї не сповнить. Подібно й народ виконує свою непо-

вторну історичну місію на землі. Називають це Божим призначенням.

Порядок слів у реченні
Логічний наголос

Чи існують якісь ознаки, **критерії**, що визначають історичну роль народу? Говорячи про більшість народів, зазначимо, що ці критерії — не звичайні чинники, наприклад, географічне положення, багатство чи вбогство їхніх ґрунтів, належність до якоїсь **раси** тощо. Лише духовно-культурний чинник визначає вагу їхнього історичного призначення.

I, якщо народ тисячоліттями тримається своєї землі, захищає її кров'ю своїх найкращих синів та дочок і творить свою власну духовну й матеріальну культуру, він виконує свою неповторну історичну місію. І чим більше він виростить відданих нащадків, які готові життя своє віддати в обороні батьківщини, тим сильнішими будуть пошана до нього сусідів і значення його в історії (*За І. Нагаєвським*).

II. Визначте граматичну основу в реченнях першого абзацу. Зверніть увагу на послідовність розташування головних членів речення.

III. З'ясуйте лексичне значення виділених слів та словосполучень. Складіть із ними власні речення (усно).

 IV. Гра «Хто більше?». Доберіть синоніми до слова *критерій*.

Слово-диво

54. I. Прослухайте в аудіозапису народну пісню, слідкуючи за текстом. Чим відрізняється мова давніх народних пісень від сучасних?

ОЙ НА ГОРІ ТА Й ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та й женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки йдуть.

Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть.

А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде Запорізьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку

На тютюн та люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»

«Мені з жінкою не возиться;
**А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!**
Гей, хто в лісі, озовися!
Та викрешем огню,
Та потягнем люльки,
Не журися!»

Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!

- II. Випишіть виділене речення. Зробіть його синтаксичний розбір. Визначте **порядок слів у реченні** (див. с. 41). На які слова падає **логічний наголос**? Прочитайте речення з наголосом на іншому слові. Що зміниться? Зробіть висновок про порядок слів у реченнях.
- III. Поясніть орфограми та розділові знаки у реченнях.

Мовознавче дослідження

55.I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації та логічного наголосу. Визначте порядок слів: **прямий** чи **зворотний** (див. с. 41).

1. Існує близько сорока версій, які пояснюють походження **тризуба** (*В. Сергійчук*). 2. Культура **князівських** часів за осно-ву мала місцеві, народні елементи (*І. Крип'якевич*). 3. У народі склалася певна традиція проведів до армії, за якою вшанову-вався новобранець і його сім'я (*О. Кравець*). 4. Чай бадьорить, **підвищує** настрій, а на початку трудового дня це дуже важливо (*С. Янко*). 5. Першу школу заснував у Києві Володимир святий, і в ній вчилися діти бояр та інші (*М. Аркас*).

II. Змініть порядок слів у реченнях на протилежний. З'ясуйте, чи впливає порядок слів на синтаксичну будову речення та його вид.

III. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Слово-диво

56.I. Прочитайте текст мовчки. Про які часи в історії України йде мова? Доберіть заголовок. Порівняйте його з заголовками, дібраними вашими однокласниками, і найбільш вдалий запишіть.

II. Перекажіть текст, доповнюючи власними міркуваннями про лю-дей, **сильних духом**. Якими вони мають бути? Чи притаманна вам або вашим однокласникам ця риса? Дотримуйтеся логіки й послідовності викладу думок.

І знову йдемо... Біль втрат, і дух степів полиневий, і дніпро-ву блакить, і рожеві, як юність, світання — все забрали з собою і все несемо на схід...

Сильні духом, пам'ятаєш ти такий вислів? Тоді ми трохи по-книжному уявляли собі таких людей, а за цей час скільки я бачив їх живими, бачу поруч себе і зараз. На танки ворожі вони кидались із горючими пляшками за Дніпром. Грудьми ставали на оборону споруд Дніпрогесу, тримали рубежі, які, здавалось, нічим уже втримати не можна. Але чи не найбільше оця сила духу людського відкривається мені ось тут, коли ми, одрізані від своїх, в далеких оточенні, йдемо в степах під нічийним небом, не підвладні нікому, крім самих себе. Наче поза часом йдемо, не знаючи, що робиться на наших фронтах. Мета наша десь у тумані, за мороком ночі, але ми готові, здається, хоч все життя іти, аби досягти її. Мало в нас зброї, але найміцніша гартована зброя — у нас самих, в наших серцях (*О. Гончар*).

III. Визначте тип мовлення і стильову належність тексту. Аргументуйте свою думку.

IV. Прочитайте вголос останній абзац тексту, дотримуючись правильної інтонації і виділяючи логічним наголосом потрібні слова. Перечитайте ще раз, змінюючи логічний наголос. На що це впливає? Зробіть висновок про роль зворотного порядку слів (*інверсії*) в художніх творах.

Комунікативний практикум

57. Уявіть, що ви готуетесь до тематичного оцінювання з алгебри (геометрії, фізики або хімії). Побудуйте свою відповідь згідно з вимогами наукового стилю. Чи можна вживати зворотний порядок слів у реченнях? Яка роль логічного наголосу в таких висловлюваннях?

■ Прочитайте і запам'ятайте

Під час спілкування велике значення мають порядок слів у реченні та логічний наголос.

Порядок слів у реченні буває **прямим** і **зворотним** (непрямим).

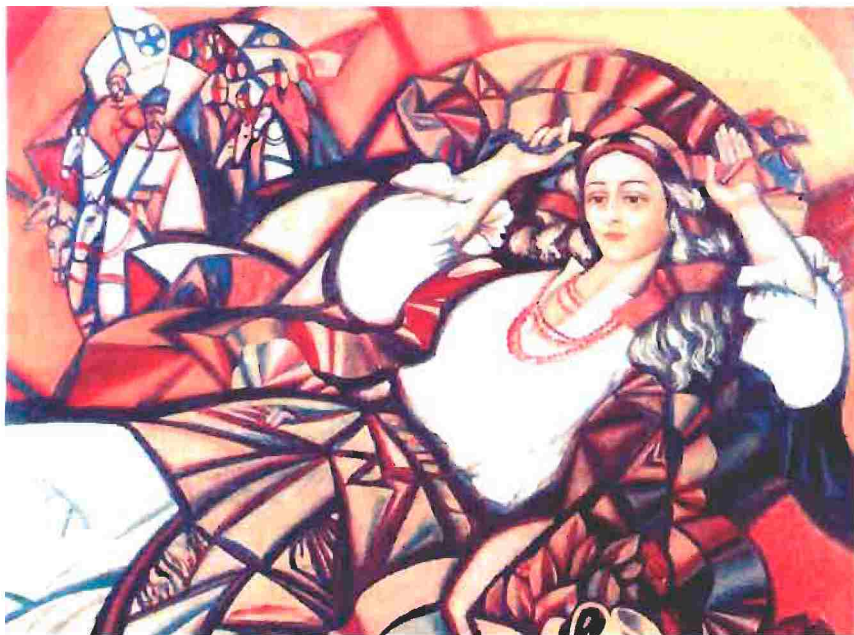
При прямому порядку слів підмет завжди стоїть перед присудком: *стежина до маминої хати петляє через город* (В. Скуратівський).

Зворотний порядок слів протилежний прямому. Його часто використовують у художньому стилі для надання мові більшої виразності, урочистості: *Тут, на прадавніх берегах Славути, до вічності приторкується мать* (Б. Олійник). Цей художній прийом називається **інверсією**.

Розташування слів у прямому або зворотному порядку свідчить про багатство української мови, її гнучкість і мелодійність. В і л ь н и й с л о в о п о р я д о к допомагає визначити синтаксичну роль того чи іншого члена речення. Зміна порядку слів надає реченню нового відтінку значення. Наприклад: *На уроці алгебри школярі відповідали ґрунтовно.* — *Школярі відповідали на уроці алгебри ґрунтовно.*

Велике значення для увиразнення висловлювання має **логічний (смисловий) наголос**. Щоб підсилити смислову роль слова, його інтонаційно виділяють у реченні: *Старшокласники гарно попрацювали на пришкільній ділянці; Старшокласники гарно попрацювали на пришкільній ділянці; Старшокласники гарно попрацювали на пришкільній ділянці.*

58. І. Розгляньте репродукцію картини Феодосія Гуменюка «Маруся Чурай». Опишіть зображене художником у невеликому творі. Доберіть влучний заголовок.

Ф. Гуменюк. Маруся Чурай

II. Використовуйте речення, різні за метою висловлювання і за будовою, а також із прямим і зворотним порядком слів. Поставте логічний наголос у реченнях. Порівняйте свій твір із написаними однокласниками. Визначте найкращий.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яке значення має порядок слів у реченні?
2. Яку роль відіграє логічний наголос у реченні? Наведіть приклади.
3. Визначте порядок слів у поданих реченнях: *Сонце гріє, вітер віє з поля на долину (Т. Шевченко); Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила (Леся Українка).*
4. Прочитайте речення, змінюючи логічний наголос: *Вони летіли через море, несучи на крилах весну, атакували останній опір зими (Ю. Яновський).* Що від цього зміниться?
5. З якою метою використовуються речення із зворотним порядком слів?

■ Запитання і завдання для повторення й узагальнення

59. І. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Що вивчають синтаксис і пунктуація? Чітко сформулюйте визначення.
2. Що називається словосполученням? Що воно виражає?
3. Назвіть види словосполучень за способом вираження головного слова. Наведіть приклади.
4. Який зв'язок між словами може бути у словосполученні? Доведіть на прикладах.
5. Що таке речення? Чим воно відрізняється від слова і словосполучення?
6. Які бувають речення за будовою? Проілюструйте прикладами.
7. Які речення називаються двоскладними? односкладними?
8. Поясніть поняття *просте і складне речення*.
9. Як відрізнити поширене речення від непоширеного?
10. Розкажіть про види речень за метою висловлювання. Наведіть приклади.
11. Які речення за метою висловлювання можуть бути окличними? Проілюструйте прикладами.
12. Яке значення в реченнях має прямий і зворотний порядок слів? логічний наголос? Наведіть приклади.

Комунікативний практикум

II. Складіть діалог з однокласником (однокласницею), використовуючи подані запитання.

60. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Вкажіть рядок, у якому всі словосполучення дієслівні.

1. Виконати завдання; мріяти про щастя; читати книгу; думати над прочитаним; гаяти час; відповісти на запитання.
2. Пам'ятати про подвиг; думка про товариша; поглядати у вікно; спостерігати за дітьми; мріяти вчитися; радість перемоги.
3. Сповнений надій; доглядати хворого; купити ліків; сподіватися на краще; одержати нагороду; повернутися в місто.
4. Працювати на совість; допомагати батькам; виконуючи доручення; вручити подарунок; вступити до інституту; чекати весни.

II рівень

I. Запишіть уривок із тексту на с. 44. Зробіть синтаксичний розбір кожного речення (усно). Поясніть розділові знаки.

Пишні левади пропахли медовим ароматом. Бавляться на них у веселому танці білі, салатіві й голубенькі метелики, з досвітку й до смеркання заклопотано гудуть огрядні джмелі й трудівниці-бджоли. Кому не хочеться поласувати духмяним медом із розмаїтого травозілля! (За М. Яценком).

II. Зробіть синтаксичний розбір виділених словосполучень.

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Словосполучення» — цікавий розділ синтаксису».

В а р і а н т 2

I рівень

Вкажіть рядок, у якому всі словосполучення однакові за будовою (прості чи складні).

1. Переїзд до Львова; лірика Павла Тичини; болісно переживати; чистота дитячої душі; крізь усі випробування; присвятити життя.

2. Мотиви творчості письменника; виявитися історично перспективним; початок письменницької діяльності; емоційно насажені твори; впевнено йти вперед; відтворення дійсності.

3. Взятися за письменницьке перо; бути школою майстерності; взірець моральної чистоти; милуватися краєвидом; відповідати за долю людства; викресати вогонь з каменю.

4. Культура Давньої Греції; подорожувати рідною землею; бути щедрим душею; автор «Божественної комедії»; шляхами бойової слави; пальто зеленого кольору.

II рівень

I. Запишіть уривок із тексту. Зробіть синтаксичний розбір кожного речення (усно). Поясніть розділові знаки.

На фото мати? Ні. **Видатний поет** не був на неї схожий. І я, після довгої розмови, насмівся запитати:

— Хто вона, ця жінка?

Поет підвівся з крісла й тихо, але урочисто відповів:

— Моя перша вчителька.

І якщо не в кожного з нас є такий **портрет під склом**, то я, певен, кожен із нас носить дорогий образ у своєму серці (За В. Кучером).

II. Зробіть синтаксичний розбір виділених словосполучень.

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Яка роль речень, різних за метою висловлювання, у художньому стилі?».

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Серед розмаїття синтаксичних одиниць реченню належить центральне місце, оскільки воно безпосередньо формує повідомлення. Саме в реченні реалізуються найважливіші функції мови: комунікативна й пізнавальна.

Основною ланкою синтаксичної системи української мови є **двоскладні речення**. Для них характерні необмежені виражальні можливості, різноманітність конструкцій, широке використання лексики. Граматичну основу двоскладного речення складають **підмет і присудок** як головні члени. Між ними утворюється такий граматичний зв'язок: присудок вимагає підмета у формі називного відмінка, а підмет, у свою чергу, підпорядковує присудок, визначаючи його форми особи, числа й роду.

§ 7. Головні члени речення. Підмет, способи його вираження

Самий смисл буття чи не в тому, щоб знати ... поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, треба відчувати потребу це берегти.

О. Гончар

61. І. Прочитайте текст. Визначте його стилістичну належність. Доберіть заголовки. Об'єднавшись у групи, випишіть слова або сполучення слів, що становлять граматичну основу речення (кожна група аналізує по 2 речення).

Загальнолюдські цінності, в основі яких лежить загальнолюдська мораль, не є чимось сталим, незмінним. З часом вони наповнюються новим змістом, можуть мати інший рівень значущості. Однак упродовж усієї історії людства цінувалися такі **чесноти**, як правдивість, співпереживання, ввічливість, підтримка інших, передусім слабких і молодших, повага до старших за віком. Водночас засуджувалися брехливість, брутальність, нечесність, жорстокість, байдужість до інших, агресивність, нетерпимість.

Великі гуманісти минулого були філософами і психологами водночас. Вони усвідомлювали, що зрозуміти природу людини можливо лише виявивши норми й цінності її життя.

Оскільки людина є мірою всіх речей, вона є найважливішою цінністю й головним багатством суспільства. Розвиток цього

Головні члени речення:
підмет, присудок
Підмет
Основні способи
вираження підмета

підходу сприяв становленню гуманістичної етики та психології (Т. Чмут).

II. Пригадайте з уроків української мови в 5 класі, що вам відомо про **головні члени речення**. Зверніть увагу на способи вираження підмета в реченнях тексту.

III. Поясніть лексичне значення виділеного слова. Доберіть до нього синоніми.

Мовознавче дослідження

62. I. Розгляньте схему. Запам'ятайте, що означає **підмет**, на які питання відповідає, з яким членом речення пов'язується та чим виражається.

II. Яка інформація про підмет є для вас новою?

III. Сформулюйте повне визначення підмета.

63. I. Прочитайте текст мовчки. Усно визначте синтаксичну роль виділених слів. Змініть подані речення так, щоб ці слова виступали в ролі підмета.

*З р а з о к. В Україні завжди високо цінували **ввічливість** у ставленні до людей.— В Україні завжди високо цінувалася **ввічливість** у ставленні до людей.*

Традиційно розрізняють внутрішню і зовнішню **культуру**. Протиставляють, з одного боку, **духовні багатства** людини, її **моральність**, а з другого — **дотримання норм** пристойності. Безперечно, суспільно вартісною можна назвати **людину** з багатим духовним світом, високою моральністю, розвиненим почуттям справедливості, громадянського обов'язку тощо. Проте жодна з цих цнот не підкаже людині, як, наприклад, цілувати дамі руку чи як поводитися на фуршеті. Людство легше любити, ніж конкретну людину, тому часом носії «високої культури» нізащо не поступляться літній людині нижньою полицею в купе потягу і не допоможуть їй винести валізу з вагона.

*громадянський
громадський*

Отже, внутрішню і зовнішню культуру треба поєднувати (За Я. Радевичем-Винницьким).

Цнота — доброчесність, чеснота.

II. Доберіть до тексту заголовки, що виражав би тему висловлювання. Поясніть лексичне значення слів у рамці.

III. Визначте *спосіб вираження підметів* (див. схему у вправі 64).

64. Прочитайте вголос вислови, подані нижче. Визначте їх тематику. Чи можна вважати їх повчальними? Спишіть речення, підкресліть головні члени. З'ясуйте, чим виражені підмети. Зробіть висновок про способи вираження підмета. Скористайтеся схемою.

Способи вираження підмета

Підмети виражаються	іменником: <i>Хай <u>оживає істина</u> стара: <u>людина</u> починається з добра!</i> (Л. Забашта).
	займенником: <i><u>Хто</u> принижує оточуючих, <u>той</u> ніколи не буде великим сам</i> (Й.-Г. Зейме).
	числівником: <i>На <u>березі</u> сиділо <u>четверо</u>.</i>
	прикметником, числівником, займенником, дієприкметником, що переходить в іменник: <i><u>Розумні</u> вчать для того, щоб знати</i> (Нар. творчість); <i>В обіймах з радістю журба, <u>одна</u> летить, <u>друга</u> спить...</i> (Олександр Олесь); <i><u>Усі</u> повинні мати загальну культуру, інтелект, порядність</i> (Г. Чайка).
	інфінітивом: <i><u>Сміятися</u> над розумними людьми — це привілей дурнів</i> (Ж. Лабрюєр).
	власною назвою: <i>Справжнім центром формування культури спілкування в Україні стала <u>Києво-Могилянська академія</u></i> (Т. Чмут).
	сполученням двох іменників: <i>Там над водою <u>купка людей</u> лагодилась сидати в човен</i> (М. Коцюбинський).
	сполученням числівника з іменником або двох займенників: <i>Є в нашому житті ще <u>чимало об'єктів</u> для нещадної сатири</i> (О. Гончар); <i><u>Усі ми</u> дужі дружною своєю</i> (В. Стефаник).
	фразеологізмом: <i><u>Поставити крапку над «і»</u> — то неабияке мистецтво в житті</i> (Н. Рибак).

1. Один у другого питаєм: нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм? (Т. Шевченко).

2. Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі, той не знає, як людині боротьба і праця милі (*Лесья Українка*). 3. Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок. Є тисячі ланів, але один лиш мій (*В. Симоненко*). 4. П'ять пальців твоєї руки неоднакові. Де ж ти бачив двох подібних людей? (*В. Підпалій*). 5. Сміливі завжди мають щастя (*І. Багрянний*).

Комунікативний практикум

65. Розгляньте малюнок. Чи типовою є зображена ситуація? Схарактеризуйте дії кожного з підлітків і дайте їм оцінку. Уживайте підмети, виражені різними способами.

Комунікативний практикум

66. Напишіть невеликий твір на тему «Який рівень культури спілкування можна назвати високим?». Підкресліть головні члени речення. Визначте, чим вони виражені.

67. І. З'ясуйте межі речень. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, яким членом речення виступають виділені слова. Дайте повну характеристику підмета, скориставшись алгоритмом на с. 49.

Кожен із нас не може жити поза суспільством а жити в суспільстві означає дотримуватися законів і норм спів-

ментальність

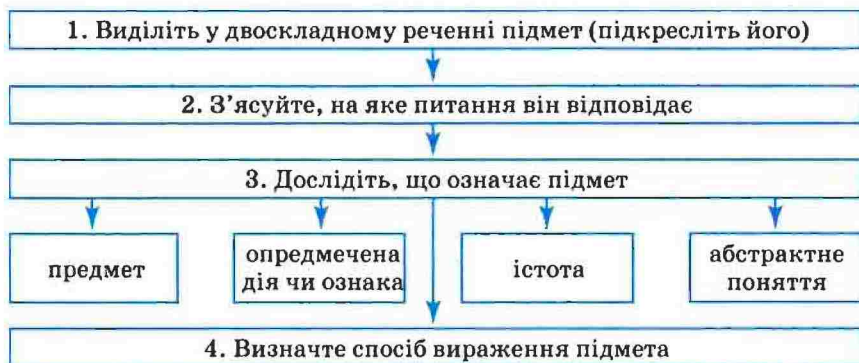
життя **це** називається соціальною культурою соціальна **культура** — явище загальнолюдське **вона** є атрибутом будь-якого суспільства але водночас завжди має національні особливості **вони** зумовлені кліматом рівнем розвитку соціально-економічним ладом контактами з іншими народами станом освіти ментальністю тощо було б дивно якби соціальна **культура** українців в усьому збігалася з культурою японців арабів французів та інших **усе сказане** стосується і культури спілкування та поведінки людей у різних видах їхньої діяльності — трудовій, політичній, економічній тощо, у взаєминах між членами суспільства (За Я. Радевичем-Винницьким).

Атрибу́т — т у т: ознака або предмет, які становлять характерну прикмету чого-небудь.

II. Зробіть висновок, чи завжди підмет виражається іменником.

III. Поясніть лексичне значення слова в рамці. Доберіть до нього спільнокореневі слова. Визначте способи словотворення.

АЛГОРИТМ характеристики підмета

Слово-диво

68. I. Уведіть подані словосполучення в речення так, щоб виділені слова виступали в ролі підмета. З'ясуйте, чи можна вважати побудовані речення граматичними синонімами.

Зразок. Уміти спілкуватися — це перевага, яку високо цінують в усьому світі. — Уміння спілкуватися — це перевага, яку високо цінують в усьому світі.

Досягти мети — **досягнення** мети; **знати** норми спілкування — **знання** норм спілкування; **відчувати** співрозмовника — **відчуття** співрозмовника.

II. Визначте спосіб вираження підметів у складених реченнях.

69. І. Кого зображено на фотографії? Що вам відомо про життєвий шлях майстра слова? Чого навчають його твори?

ІІ. Гра «Хто швидше?». Складіть речення так, щоб підмети в них були виражені: а) прізвищем, ім'ям та ім'ям по батькові; б) назвою художнього твору; в) сполученням числівника з іменником; фразеологізмом.

ІІІ. Доберіть із текстів художньої літератури 3—4 приклади речень, у яких підмети були б виражені сполученням кількох повнозначних слів (числівника та іменника, займенника та іменника), фразеологізмом.

70. І. Відновіть уривок із вірша Володимира Самійленка, вставляючи необхідні за змістом підмети. Скористайтеся підручником «Українська література». З'ясуйте, чим виражені підмети.

ПАТРІОТИ

... укупі стояли,
А ... дививсь оддалі,
Як ... гаряче розмовляли
Про долю своєї землі.

... у широкій промові
Народні права боронив;
... докази всі наукові
По пунктах як слід розложив.

А ... про теє доводив,
Як дійде ... своїх прав,
І в поступі інших народів
Він місце йому показав.

Так ... вели язиками
Роботу для краю свого,
Гукали й махали руками,
Де річ вимагала того.

В. Самійленко

ІІ. Складіть речення зі словами *другий, третій* так, щоб вони виконували роль означення.

Комунікативний практикум

ІІІ. Що виражає заголовок вірша? Яку людину можна назвати патріотом? Складіть усний твір-роздум на цю тему.

Прочитаєте і запам'ятайте

Просте речення, граматична основа якого представлена двома головними членами — підметом і присудком, називається **двоскладним**: *В Україні завжди високо цінувалася ввічливість у ставленні до людей (Я. Радевич-Винницький)*. Підмет і присудок перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Підмет із залежними від нього другорядними членами речення становить групу підмета, а присудок із залежними від нього другорядними членами — групу присудка. Наприклад: *Добре вихована людина / почуває себе комфортно в різних ситуаціях* (Г. Чайка).

Підмет — це головний член двоскладного речення, пов'язаний із присудком, означає предмет і відповідає на питання *х т о ?* або *щ о ?*.

Підмет може бути виражений різними способами (див. схему на с. 47).

Комунікативний практикум

 71. Як ви розумієте твердження Антуана де Сент-Екзюпері: *Спілкування — це розкіш*? Складіть і запишіть діалог дискусійного характеру (10—12 реплік) з однокласником на тему «В чому полягає цінність спілкування?». У репліках діалогу підкресліть граматичні основи. Поясніть, чим виражені головні члени речення.

Погумайте і дайте відповіді .

1. Яке речення називається двоскладним? Наведіть приклади.
2. Яку функцію в реченні виконують головні члени?
3. Який головний член речення називається підметом?
4. Назвіть способи вираження підмета. Наведіть власні приклади.

8. Простий і складений присудки

Людина красна друзями.

Прислів'я

Присудок

Види присудків:

простий,
складений дієслівний,
складений іменний

72. І. Прочитайте текст. Яке речення в ньому є ключовим? Доберіть заголовок. Значення незнайомих вам слів з'ясуйте за словником наприкінці підручника. Підготуйте переказ висловлювання, зберігаючи його стильові особливості.

Слово у спілкуванні буває животворчим і руйнівним. Воно може об'єднувати і роз'єднувати людей, приносити задоволення або прикрощі. Усе залежить від того, яка інформація передається за допомогою слова і як це роблять її «відправники».

З метою поліпшення інформування людей усе ширше використовуються технічні засоби, зокрема комп'ютери, і в цьому,

звичайно, вбачається прогрес. Але водночас безпосереднє спілкування заміняється опосередкованим, що здійснюється засобами масової інформації, а це веде до зростання відчуженості між людьми, зниження рівня їхньої комунікабельності, контактності, а також емоційності. Водночас людина — це жива істота, яку не може і не повинна замінити машина. Тому роль слова у міжособистісній та діловій взаємодії людей має особливе значення (Т. Чмут).

II. Визначте в реченнях головні члени. Зверніть увагу на *присудки*. Розподіліть їх на прості й складені.

III. Чи згодні ви з думкою, висловленою в тексті? Доберіть назву до фотоілюстрації. Продовжіть текст власним міркуванням, склавши 2—3 речення за фотоілюстрацією.

Мовознавче дослідження

73. I. Розгляньте схему. З'ясуйте, що вам відомо про присудок як головний член речення, а яка інформація є новою.

II. Дайте повне визначення присудка за схемою.

74. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і ставлячи дієслова у відповідній формі способу і часу. Підкресліть присудки.

1. Сковорода (навчати) бути обачливим у виборі друзів.
 2. Найбільшої інтенсивності дружба (досягати) в юнацькі роки (Л. Сохань).
 3. Обманюючи, людина (обманювати) передусім саму себе (Д. Лихачов).
 4. Знайшовши надійного

друга, ти (не залишати) його в біді (В. Сухомлинський).
5. Спілкуючись із дорослими, ти (не забувати) про етику й етикетні норми. 6. Необхідно обирати такий спосіб життя, який (забезпечити) успіх у професійній діяльності та (задовольнити) інших (Із журналу).

II. Зробіть висновок про вираження *простого присудка*. Свої спостереження зіставте з теоретичним матеріалом на с. 57.

75. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте тип мовлення. Доберіть заголовок, що виражав би основну думку.

У щасті не буває друзів.

Коли біля Лебединого мису ми потопимо сто данських човнів, голосно сурмитимуть роги; усі мої дружинники **будуть співати** священну пісню й понесуть мене на щиті. Я буду щасливий. І мені всі говоритимуть приємні слова, але серця друзів **будуть мовчати**.

*щастя
щасливий
щасливчик*

У щасті не буває друзів. У щасті я стою один, немов на високій горі. Людина в щасті піднімається дуже високо, а наші серця відкриті тільки вниз (За М. Реріхом).

II. Випишіть прості присудки. Визначте спосіб їх вираження.

III. Зверніть увагу на виділені присудки. З'ясуйте, до простих чи складених вони належать.

Із секретів синтаксису

Присудок, виражений дієсловом складеної форми майбутнього часу, належить до *простих*. Наприклад: *Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки, буду сіять квітки на морозі, буду лить на них сльози гіркі (Леся Українка)*. Порівняйте: *Я на вбогім сумнім перелозі сіятиму барвисті квітки, сіятиму квітки на морозі, литиму на них сльози гіркі*.

IV. З'ясуйте походження слів, поданих у рамці. Утворіть словотворчий ланцюг, указавши спосіб їх творення.

Мудрість народна

76. I. Складіть і запишіть речення так, щоб у ролі простих присудків уживалися подані фразеологізми. Підкресліть головні члени речення.

Відчувати плече; відтанути серцем; не відривати очей; баглаї бити; дати зрозуміти; тримати камінь за пазухою.

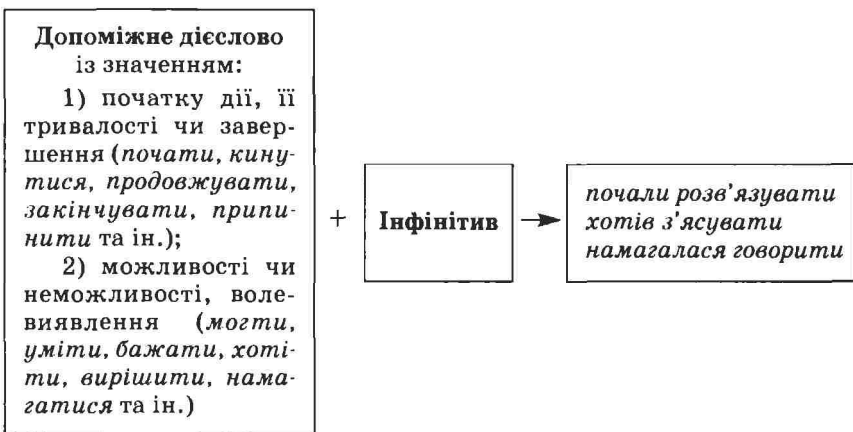
II. Замініть 2—3 фразеологізми синонімічними словами або сполученнями слів. Уведіть їх у речення. Схарактеризуйте присудки.

77. І. Замініть прості присудки *складеними дієслівними* (див. схему нижче) і перебудуйте речення. З яких частин складаються такі присудки?

Зразок. *У дружбі ти вчишся безкорисливості.— У дружбі ти можеш навчитися безкорисливості.*

1. Взаємна відповідальність спонукає до самовдосконалення. 2. Справжня дружба вчить поваги до інших. 3. Дружба випробовується в біді й небезпеці (За В. Сухомлинським).

Складений дієслівний присудок

II. Якого відтінку значення надає допоміжне дієслово складеному дієслівному присудку? Доведіть свою думку на прикладах утворених речень.

III. Назвіть другорядні члени речення групи підмета і групи присудка у першому реченні.

 78. І. Спишіть текст, визначаючи межі речень і розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть головні члени. Зверніть увагу на способи вираження складених присудків (див. с. 57—58).

Дружба вчить віддано любити і мужньо ненавидіти бути непримиренним дружбу я назвав би вершиною з якої перед людиною відкриваються найдрібніші деталі доблесті й краси вульгарності й потворності дружба дає людині зіркість на добро і зло дружити — значить бути старанним учнем у школі вимогливості (За В. Сухомлинським).

ненавидіти

II. Назвіть речення, яке за будовою є «зайвим». Свій вибір обґрунтуйте.
III. До слова в рамці доберіть і запишіть спільнокореневі. Запам'ятайте їх наголошення.

Мовознавче дослідження

79. I. Прочитайте текст уголос. Визначте тему й основну думку. Випишіть присудки в три стовпчики: а) прості; б) складені дієслівні; в) *складені іменні* (див. схему нижче).

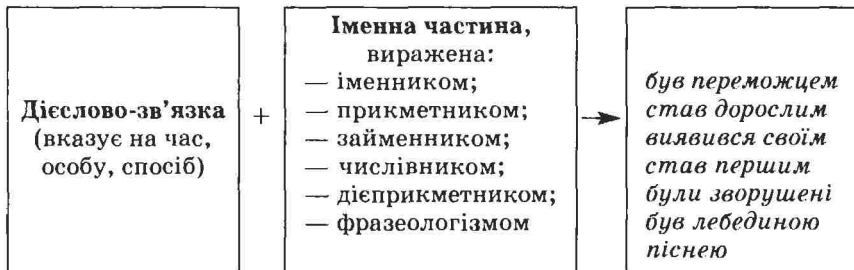
У первісному суспільстві дружба зазвичай пов'язувалася із символічним порідненням (*кровна дружба, побратимство, братерство по зброї*) і була непорушною, а права та обов'язки друзів мали відповідати традиції. Пізніше дружба зближується з товариськістю, **що** базується на спільності інтересів.

Дружба ушляхетнює життя, її шанували та звеличували мислителі давнини. Дружба, в оцінці Арістотеля, — найнеобхідніше для життя: адже **ніхто** не воліє жити без друзів, навіть якби він мав усі інші багатства. Дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна — ми уславлюємо того, хто любить своїх друзів. **Мати багато друзів** — це чудово. А деяким навіть здається, що бути хорошою людиною і другом — це те саме (*Л. Сохань*).

II. Дослідіть, яку синтаксичну роль виконують виділені слова. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

III. За схемою проаналізуйте складені іменні присудки: з яких частин складаються, чим виражені іменні частини.

Складений іменний присудок

Мудрість народна

80. Відновіть і запишіть народні вислови, вставляючи з довідки потрібні за змістом присудки. Доведіть, що відновлені присудки є складеними. З'ясуйте їх вид.

1. Вірний приятель — то найбільший 2. Порада —
3. Лиха порада — готове 4. Щастя без розуму — ... дірява.
5. Правда — як ... : скрізь наверх спливає.

Д о в і д к а: торбина; незрада; олія; скарб; нещастя.

■ Із секретів синтаксису

Часто трапляються складені іменні присудки з нульовою зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу.

Наприклад: *Чумацький шлях — шлях твоїх пращурів* (О. Гончар). Ця дієслівна зв'язка використовується, якщо речення виражає дію, що вже відбулася, або ту, що відбуватиметься. Порівняйте: *Чумацький шлях був шляхом твоїх пращурів.* — *Чумацький шлях буде шляхом твоїх пращурів.*

У реченнях зі складеним іменним присудком при нульовій зв'язці між підметом і присудком, як правило, ставиться тире.

81. I. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте по одному варіанту речень. Знайдіть у кожному з варіантів речень «зайве» за видом присудка. Свій вибір обґрунтуйте.

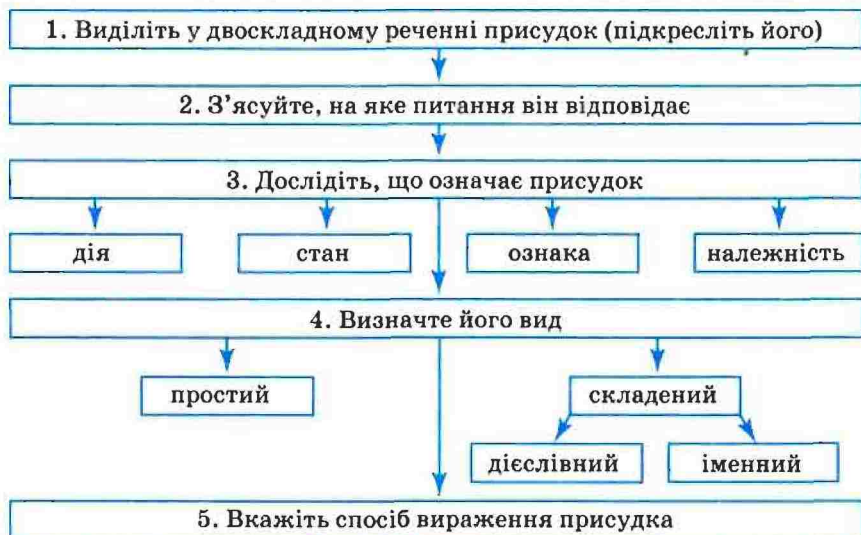
A. 1. Поведінка людини значною мірою визначається власними свідомими зусиллями. 2. Манера і стиль спілкування є фактором впливу на людські стосунки. 3. Людство, безумовно, розуміє важливість моральної сфери.

B. 1. Стереотип поведінки невпинно змінюється. 2. Людство має таку могутню зброю, як колективний людський розум. 3. Моральний прогрес завжди був великою метою людей (За І. Трухіним).

II. Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником.

III. Схарактеризуйте присудки, скориставшись алгоритмом.

АЛГОРИТМ характеристики присудка

82. І. Гра «Хто швидше?». Запишіть по 2 речення, в яких би одне з дієслів уживалося як допоміжне у складеному дієслівному присудку, а друге — як зв'язка у складеному іменному. З'ясуйте спосіб вираження присудків.

Зразок. Починати, залишатися. — Зоря на небі рожева вже починала займатися (Леся Українка). Він залишився самотнім.

1. Зуміти, лишитися. 2. Намагатися, робитися. 3. Продовжувати, уявлятися. 4. Перестати, називатися.

II. Схарактеризуйте порядок слів у складених реченнях. Назвіть слова, на які падає логічний наголос.

Прочитайте і запам'ятайте

Присудком називається головний член двоскладного речення, пов'язаний з підметом, що означає дію, психічний або фізичний стан, ознаку чи належність і відповідає на питання *що робить предмет?*, *що з ним робиться?*, *який він є?*, *хто він такий?*, *у якому стані перебуває?* та ін.

Присудки поділяються на прості й складені.

Простий присудок може бути виражений:

1) формами дієслів дійсного способу в теперішньому, минулому і майбутньому часі: *Біля сухого дерева й сире горить*; *Ложка дьогтю зіпсує бочку меду* (Нар. творчість);

2) формами дієслів наказового та умовного способів: *Нехай цвітуть про тебе співи...* (В. Сосюра); *Поїхав би я в гості, та люди не кличуть* (Нар. творчість);

3) фразеологізмом: *Весна вступила у свої права*.

Складені присудки поділяються на два види: складений дієслівний і складений іменний.

Складений дієслівний присудок виражається сполученням допоміжного дієслова в особовій формі та інфінітива (див. схему на с. 54). Допоміжні дієслова можуть указувати на:

1) початок, продовження або ж завершення дії (*починати, братися, стати, продовжуватися, переставати, припинити* та ін.): *На Русі словом «добрий» почали оцінювати людину за зовнішнім виглядом, красою* (В. Ковальчук);

2) необхідність, бажаність, можливість дії (*мусити, могли, намагатися, бажати, мріяти, надумати, вирішити* та ін.): *У товариство людина може принести із собою підозріливість, а може внести радість, світло* (Д. Лихачов).

Складений іменний присудок утворюють дієслово-зв'язка та іменна частина (див. схему на с. 55). Іменна частина виражає предметне значення присудка, а дієслово-зв'язка — граматичне значення часу, особи, способу.

Іменна частина може виражатися:

1) іменником: Людина залишає по собі пам'ять (Д. Лихачов);

2) прикметником: Там, на землі, щось було рожеве, синє і зелене (Л. Костенко);

3) займенником: Тут кожний камінь — мій, і кожний по-
ди́х — мій (Л. Первомайський);

4) дієприкметником: Двері в класі були напіввідчинені.

Рідше іменна частина складеного іменного присудка може виражатися фразеологізмами: Учив мудрець сумлінно, бо сам він був ходяча совість людська (Остап Вишня).

Роль зв'язок виконують дієслова ставати, залишатися, робитися, називатися, вважатися, доводитися та ін. Досить часто у формах теперішнього часу дієслівна зв'язка бути виступає в нульовій формі. Порівняйте: Здоров'я — найбільше багатство. — Здоров'я є найбільшим багатством.

Комунікативний практикум

83. Чи згодні ви з думкою: *Бути хорошою людиною і другом — це те саме?* Оформіть свої міркування у вигляді твору-роздуму. Визначте присудки, назвіть їх вид і спосіб вираження.

Погумайте і дайте відповіді

1. Який головний член речення називається присудком?
2. Якими дієслівними формами може виражатися простий присудок? Наведіть приклади.
3. Який присудок називається складеним дієслівним? На що вказує допоміжне дієслово?
4. Який присудок називається складеним іменним? Чим може бути виражена іменна частина присудка?
5. Наведіть приклади речень, у яких нульова зв'язка в складеному іменному присудкові.

9. Тип між підметом і присудком

Нашому народові ніколи не бракувало
щедрості душі й віри.

Л. Шошина

84. І. Прочитайте текст. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок. Усно перекажіть прочитане.

Тип між підметом
і присудком

Меценатство — давня традиція в
Україні. Успішні підприємці, освічені
землевласники жертвували з набутих

капіталів чималі гроші на лікарні для бідних та будинки інвалідів, на утримання недільних шкіл і гімназій, на музичні школи та видавничу справу.

Ми не забули, що то Симиренковим коштом уперше видано біблію світового українства — «Кобзар». Пам'ятаємо, що десятки обдарованих юнаків, котрі не мали за що продовжувати освіту, безкоштовно здобули її у відомій колегії Павла Галагана й у славили нашу науку й культуру. Подружжя Ханенків, Богдан і Варвара, усе життя колекціонувало живопис світових майстрів та інші предмети мистецтва й подарувало Києву свої безцінні скарби разом із побудованим для їх зберігання розкішним особняком. Не одну громадську споруду зведено завдяки щедрості цукрозаводчиків Терещенків і Бродських, і стоять ті незрушні свідки добрих діянь на київських вулицях.

Нині традиції меценатства відроджуються (І. Малишевський).

меценат
меценатство

II. Складіть і запишіть речення за поданою схемою, використовуючи текст. Назвіть граматичні основи речень. Визначте вид присудків. Поясніть, чому між підметом і присудком ставиться *тире* (див. с. 62).

Благодійність — це
— це
— це

III. Поясніть походження слів, поданих у рамці.

 85. I. Об'єднайтесь у групи, сформулюйте і запишіть визначення понять, використовуючи подані початки речень. За необхідності скористайтесь тлумачним словником. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання. Поясніть наявність або відсутність тире в реченнях (див. с. 62).

1. Добро — це Добром називається 2. Дружба — це Дружбу називають 3. Спілкування є Спілкування — це 4. Інтелігентністю вважається Інтелігентність — це

II. Підкресліть присудки. Визначте їх вид та спосіб вираження.

86. I. Прочитайте афоризми Василя Сухомлинського. Випишіть лише ті, в яких між підметом і присудком ставиться тире. Поясніть пунктограму.

1. Справжня любов народжується тільки в серці, що пережило турботи про долю іншої людини. 2. Дитина дзеркало родини; як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька. 3. Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. 4. Любов це насамперед відповідальність. 5. Совість

емоційний страж переконань. 6. Роки дитинства це насамперед виховання серця. 7. Людина така, яке її уявлення про щастя. 8. Закоханий у себе не може бути здатний на справжню любов (В. Сухомлинський).

II. Визначте вид присудків та спосіб їх вираження. У яких реченнях ужито прості присудки? Якою формою дієслова вони виражені?

III. У якому реченні підмет виражений дієприкметником, що переходить в іменник?

Пунктограма

Тире між підметом і присудком

Праця людини — окраса і слава,

Праця людини — безсмертя її! (В. Симоненко).

Видатні українці

87. Кого називають меценатами? Пригадайте їхні імена. Складіть і запишіть 2—3 речення, пов'язавши зображене на фотоілюстраціях.

Богдан Ханенко

Музей західного та східного мистецтва в Києві

88. I. Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком уживалося тире. Порівняйте спосіб вираження присудків у реченнях.

1. Інтелігентністю є здатність до розуміння, до сприйняття, **толерантне** ставлення до світу й до людей (Д. Лихачов). 2. Дружба є могутнім і невичерпним джерелом доблесті, мужності і стійкості. 3. До найголовнішого в людській дружбі належить відданість високому, ідеальному. 4. Дружбою можна назвати віру в людину, вимогливість до неї (В. Сухомлинський). 5. Добро і зло нині належать до моральних кате-

горій, у яких дається позитивна й негативна оцінка людям, явищам, подіям тощо (В. Ковальчук). 6. Милосердя є моральним багатством людини.

- II. Чи можна вважати подані та утворені речення граматичними синонімами? Обґрунтуйте свою думку.

Мовознавче дослідження

89. У наведених заголовках до висловлювань визначте граматичні основи. Дослідіть, у яких із них між підметом і присудком ставиться тире, а в яких — ні (див. с. 62). Накресліть і заповніть таблицю.

Тире між підметом і присудком

Ставиться	Не ставиться

1. Праця джерело натхнення. 2. Дружба як цінність. 3. Звичай скарб народу. 4. Дівчина як калина. 5. Великдень день особливий. 6. Танцівник та балетмейстер Серж Лифар зірка світової величини. 7. Роксолана це символ краси й жіночності. 8. Оксана Петрусенко як співачка-легенда. 9. Я українець. 10. Творчість художника-графіка Георгія Нарбута це яскрава сторінка в українському мистецтві. 11. Картопля не український овоч. 12. Люди не рослини. 13. Дружба найкраще людське почуття. 14. Слово то живе джерело. 15. Острів як Міланський собор. 16. Лелека символ батьківщини.

Із секретів синтаксису

Якщо є необхідність стилістично виділити присудок, то перед ним ставиться тире всупереч правилам. Наприклад: Хмари в небі — мов сива шаль (В. Симоненко); Я — українець.

90. I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення.

Мудрість це розум, поєднаний із добротою. Розум без доброти лукавство. Лукавство ж поступово чахне й неодмінно рано чи пізно обертається проти самого хитруна. Тому хитрість змушена ховатися. Мудрість же відкрита й надійна. Вона не обманює інших і насамперед саму мудру людину. Мудрість дає людині добре ім'я міцне щастя а також спокійне сумління, яке на старість коштовніше за все (За Д. Лихачовим).

II. Назвіть складені іменні присудки. Визначте спосіб вираження іменної частини.

III. Поясніть наявність чи відсутність тире в реченнях зі складеними іменними присудками.

Прочитайте і запам'ятайте

У складеному іменному присудкові дієслово-зв'язка є дуже часто випускається (нульова зв'язка). Відсутність її у вимові позначається паузою, а на письмі розділовим знаком — т и р е. Наприклад: Мова — океан людської творчості й мудрості (Є. Чак).

Тире ставиться:

1) якщо підмет і присудок виражені іменниками у формі називного відмінка: Малі дітки — ясні зірки, світять і радують у темну ніч (Нар. творчість);

2) якщо підмет і присудок виражені інфінітивами: Працювати — не бідувати (Нар. творчість);

3) якщо перед присудком, вираженим іменником у формі називного відмінка, стоять слова це, то, ось, значить: Держава — це ми (О. Глушко); Автор «Літопису Самовидця» — то людина глибоких патріотичних почувань (М. Слабошпицький).

Тире не ставиться:

1) якщо підмет виражений особовим займенником: Ти друг, ти вірність (М. Рильський);

2) якщо присудок має порівняльне значення і вживається зі сполучниками як, ніби, наче, немов, начебто та ін.: Діти як квіти: полий, то ростимуть (Нар. творчість);

3) якщо перед присудком, вираженим іменником, уживається заперечна частка не: Серце не камінь;

4) якщо присудок виражений прикметником чи дієприкметником: Почуття великі і глибокі.

Мудрість народу

91. Доберіть і запишіть 5—6 народних висловів, у яких між підметом і присудком ставиться тире. Поясніть пунктограму.

Подумайте і дайте відповіді

1. За яких умов ставиться тире між підметом і присудком? Наведіть приклади.

2. У яких випадках тире між підметом і присудком не ставиться? Проілюструйте правила власними прикладами.

3. Коли тире між підметом і присудком ставиться всупереч правилам? Наведіть приклади.

Зв'язне мовлення

Вивчальне читання мовчки

92. I. Пригадайте, які види читання зазвичай виділяють. Встановіть відповідність між видами читання та їх характеристиками. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Здійснюється загальне ознайомлення зі змістом тексту —
2. Швидкий перегляд тексту з метою пошуку певного факту, слова —
3. Критичне читання, у процесі якого фіксується увага на потрібній інформації —

ознайомлювальне
вивчальне
вибіркове

II. Поміркуйте, який вид читання мовчки ви застосуєте: а) опрацюючи науковий текст підручника; б) переглядаючи довідкову літературу; в) ознайомлюючись із матеріалом газети.

Слово-диво

93. I. Ознайомтеся з пам'яткою.

Пам'ятка

Як працювати над текстом із метою вивчального читання мовчки

1. Читаючи мовчки текст, заглиблюйтесь у його зміст, намагайтесь зрозуміти взаємозв'язок описаних явищ, фактів, подій.
2. Максимально повно охоплюйте нову інформацію, визначаючи основну і другорядну.
3. З'ясовуйте особливості композиції тексту.
4. Запам'ятовуйте причиново-наслідкові зв'язки між явищами.
5. Ставтесь до прочитаного творчо і критично.

II. Прочитайте текст мовчки, скориставшись **вивчальним** видом читання. З'ясуйте швидкість читання за 1 хв.

МОВА І МИСТЕЦТВО

Мова є основою всіх словесних мистецтв як усних, так і писемних. Без людської мови не було б ні усної словесності, ні поезії, ні прози. Усі словесні мистецтва є динамічними мистецтвами, бо вони виявляються в часі. А що, власне, ми називаємо мистецтвом? Можна сказати так: мистецтво — це творча діяльність людей, спрямована на створення естетичних цінностей. У цьому визначенні цінностями називається все те, що для людей має не матеріальну, а духовну вартість, що задовольняє як їхні почуття, так і їхній розум.

Якщо розрізняти динамічні та статичні мистецтва, то до перших можна віднести, крім словесного мистецтва, ще музику і балет (мистецтво танців). Статичними можна назвати живопис в усіх його різновидах: художню графіку, орнаменталістику — мистецтво створення орнаментів — візерунків,

так званий абстрактний живопис тощо, скульптуру (гліптику — різьблення, пластику — ліплення), архітектуру.

Поділ мистецтв на образотворчі та необразотворчі нас не задовольняє, бо по суті всі мистецтва є образотворчими, тільки одні створюють зорові (оптичні), а інші — слухові (акустичні) образи.

Музика буває вокальною (спів) та інструментальною. У вокальній музиці можуть сполучатися словесне і музичне мистецтва (романси, опера). Сполученням музики з хореографією є балет (орхестика). Досить складною формою сполучення мистецтв є театр, театральні вистави. У давньогрецьких театральних виставах сполучалися словесність (декламація), музика (вокал) і танці.

Лише ті мистецтва, в яких мала значення людська мова, могли давати «повну» інформацію, тобто інформацію про все, що має бути в компетенції людей. Як мова є системою словесних знаків, так і музика є системою членоподільних, тобто таких, що відрізняються один від одного, звуків. Музика діє на психіку людей, отже, передає передусім естетичну інформацію, яка згодом у свідомості людей може «перекладатися» і на логічну інформацію залежно від того, хто сприймає виконання музичного твору. Однакові для музики і для мови особливості звуків (як коливання пружного середовища — повітря) використовуються в цих сферах людської діяльності по-різному. Тут ідеться про висоту, тривалість та силу звуків.

Таким чином, музику можна вивчати з семіотичного погляду. Це вивчення почалося лише недавно і має бути перспективним. У Давній Греції лірична поезія була невіддільна від музики. З нею пов'язувалася певною мірою також епічна поезія, твори якої (рапсоди) декламували під акомпанемент струнних музичних інструментів. Від назви цих рапсодів походить назва окремих частин таких великих творів, як «Іліада» та «Одіссея» — рапсодії (А. Білецький).

III. Що виражає заголовок: тему чи основну думку?

IV. З'ясуйте значення незнайомих слів за тлумачним словником.

V. Визначте другорядну інформацію в прочитаному тексті.

VI. Складіть план висловлювання. Усно перекажіть, докладно передаючи зміст прочитаного.

10. Другорядні члени речення. Означення

Нам пора для України жити...

І. Франко

94. Які члени речення називаються другорядними? Сформулюйте визначення.

95. І. Виразно прочитайте вірш Василя Симоненка. З'ясуйте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. Знайдіть **означення**, випишіть їх разом зі словами, яких вони стосуються. Яка роль означень у поетичному тексті?

Другорядні члени
речення
Означення
Способи
вираження
означень

ГРУДОЧКА ЗЕМЛІ

Ще в дитинстві я ходив у трави,
В гомінливій **трепетній** лісі,
Де дуби мовчали величаво
У краплинках ранньої роси.

Бігла стежка в далеч і губилась,
А мені у **безтурботні** дні
Назавжди, навіки полюбилися
Ніжні і замріяні пісні.

В них дзвеніло щастя непочате,
Радість невимовна і жива,
Коли їх виводили дівчата,
Як ішли у поле на жнива.

Ті пісні мене найперше вчили
Поважати труд людський і піт,
Шанувати Вітчизну мою милу,
Бо вона одна на цілий світ.

Бо вона одна за всіх нас дбає,
Нам дає і мрії, і слова,
Силою своєю напуває,
Ласкою своєю зігрива.

З нею я ділити завжди буду
Радощі, турботи і жалі,
Бо у мене стукотить у грудях
Грудочка любимої землі.

В. Симоненко

II. До виділених слів доберіть синоніми.

Мудрість народна

96. І. Відновіть прислів'я і приказки, дібравши продовження з другого стовпчика. Запишіть їх, ставлячи означення у відповідній граматичній формі.

1. (Поганий) синові...
2. (Козацький) роду...
3. Краще на (свій)
стороні кістками лягти...

... а (чужий) країна, як домо-
вина.
... батьківщина не в моді.
... ніж на чужині слави натягти.

4. (Свій) край, як рай...
5. (Усякий) пташка...
6. (Батьків) та (материн) молитва із моря викидає...

... (свій) гніздо знає.
... а прокльони в калюжі топлять.
... нема переводу.

II. Визначте тематику народних висловів. Доберіть і запишіть 2—3 прислів'я на цю тему. Підкресліть означення.

Мовознавче дослідження

97. Пригадайте з уроків рідної мови в 5 класі, що називається означенням, на які питання відповідає, чим виражається. Свої висновки зіставте зі схемою.

Слово-диво

98. I. З поданими словосполученнями складіть речення так, щоб прикметники виконували роль: а) означення; б) іменної частини складеного присудка. Виділіть граматичну основу речень.

З р а з о к. *В українські степи приходила рання весна.* — *В українських степах весна була ранньою.*

Багатий край, сивий туман, дощовий ранок, невеличка річка, радісний настрій, дзеркальна вода.

II. Наведіть приклади речень, у яких у ролі означень виступали б дієприкметники.

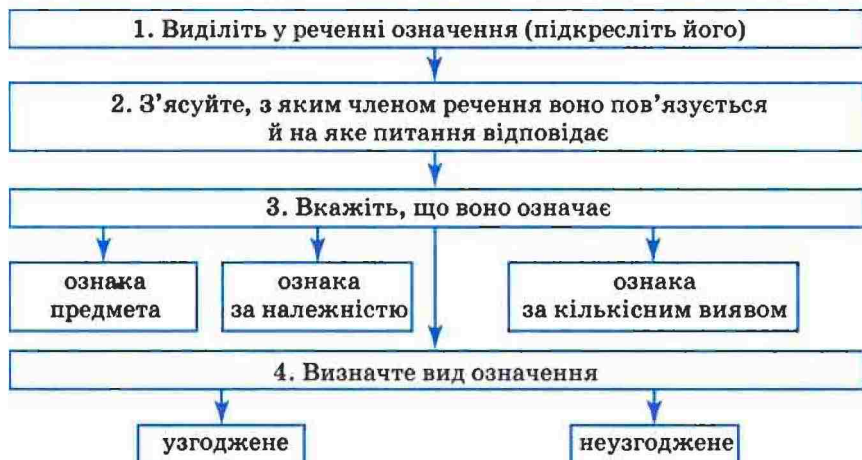
 99. I. Відновіть поетичні рядки, вставляючи з дужок потрібні за змістом означення, щоб вони не порушували віршового ритму.

1. Народ (мій, твій, наш) є! В (його, ваших, наших) (гарячих, палючих, напружених) жилах (козацька, рідна, українська) кров пульсує і гуде! 2. В океані (нашого, рідного, українського) народу відкривай (духовні, моральні, душевні) острови! (З тв. В. Симоненка). 3. Молитву (найдостойнішу, гідну, варту) (мою, свою, твою) я починаю словом — *Україна* (М. Ситник). 4. Коханий краю, жар любові в мені до тебе

(жодну, всяку, кожную) мить, то ж (ту, цю, оту) (твою, мою, вашу) (близьку, сердечну, любиму) сповідь, як клятву вірності, сприйми! (П. Василенко).

II. Запишіть речення, підкресліть означення. Схарактеризуйте їх, скориставшись алгоритмом.

АЛГОРИТМ характеристики означення

100. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його стилістичну належність. Підготуйте усний переказ.

ДНІПРО-СЛАВУТА

Славутич, Борисфен, Данапріс... Багато було імен у ріки, голубий пруг якої тягнеться на дві тисячі двісті вісімдесят п'ять кілометрів, що майже дорівнює відстані від Києва до Парижа, а площа її розгалуженого басейну не набагато менша, аніж територія Франції.

Одна з численних легенд розповідає таке. Після перемоги над печенігами великий князь Святослав повертався до Києва. Їхав лівим, пологим берегом. На зустріч із князем виходило населення й уклінно вітало відважного витязя. Кожний уважав за честь щось подарувати своєму оборонцеві: хто щит і меч власної роботи, хто шмат домотканого полотна, хто дзбан із медом. А один сіромаха не мав нічого. Метнувся він до Славутича, набрав у пригорщі води і приніс князеві: «Прийми, князю, цю дніпрову воду, чим багаті, тим і раді» (За О. Ємченком).

на зустріч
назустріч

II. Поясніть правопис слів у рамці. Уведіть їх у самостійно складені речення.

Мовознавче дослідження

III. Випишіть означення зі словами, яких вони стосуються. Позначте головне і залежне слова. Назвіть вид словосполучення за способом вираження головного слова. Яке означення називається *узгодженим*?

IV. Визначте означення у виділених сполученнях слів. Вкажіть спосіб їх вираження. Що таке *неузгоджене* означення?

Краса врятує світ

101. I. Розгляньте репродукцію картини Миколи Мурашка «Вид на Дніпро». Опишіть зображене художником, використовуючи означення. Доберіть заголовок і запишіть текст.

II. Яку стилістичну роль виконують означення в текстах художнього й публіцистичного стилів?

М. Мурашко. Вид на Дніпро

Із секретів синтаксису

Деякі означення можуть виражатися **іменниками** у формі непрямих відмінків: *Це, мабуть, очікуючи весну, гомонить душа лісу; А ключі від щастя в наших руках* (М. Стельмах); рідше — **інфінітивами**: *У нього був великий дар розповідати; Спочатку в мене була думка одмовитись* (О. Довженко); та **словосполученнями**: *Поруч матері стояла дівчинка років шести* (А. Шиян).

Такі означення називаються **неузгодженими**. Їх, як правило, можна перетворювати в **узгоджені** означення, виражені прикметниками. При цьому зміст висловлювання не змінюється. Наприклад: *На вершинах гір нависли димні хмари.* — *На гірських вершинах нависли димні хмари* (О. Гончар). Ці синтаксичні конструкції вважаються граматичними синонімами.

Слово-диво

102. Які легенди про Дніпро вам відомі? Підготуйте розповідь на основі однієї з них у художньому стилі. Використовуйте *епітети*.

Із секретів синтаксису

Означення в художньому стилі може виконувати роль **епітета** як засіб емоційно-експресивного мовлення. Такі означення образно характеризують предмет, підкреслюють суттєві властивості певного явища чи поняття. Стилiстична функція цих означень-епітетів полягає в тому, що вони дають змогу показати предмет зображення з несподіваного боку, викликають певне ставлення автора до зображуваного. Наприклад: *Земле моя, запашна, барвінкова, ріки медові, дощі золоті, тільки б побачить тебе у обнові — більше нічого не хочу в житті* (М. Стельмах).

Мовознавче дослідження

103. І. У поданих реченнях замініть, де можна, узгоджені означення неузгодженими. Дослідіть, чи зміниться зміст речень.

Зразок. *Звідки ця ніжність, ця несамовитість у теплий серпневий день?* — *Звідки ця ніжність, ця несамовитість у теплий день серпня?* (Є. Гуцало).

1. Цей сад на гірському схилі творили не тільки розлогі яблуні, а й зовсім молоденькі яблуньки (Є. Гуцало). 2. Її вабили пахощі чебрецю, сонячні зайчики на вузьких покручених лісових стежках. 3. Усі звірі, усі лісові птахи були в нього на послугі (О. Донченко). 4. Звідти беруть початок бурхливі гірські ріки й річечки, що несуть у долини воду, вологу, напувають

сади й поля (М. Олійник). 5. Позаздриш долі берези, верби, явора, калини, що зеленіють у людській пам'яті. 6. Таємниця жила в тополиній душі, і ніколи її не убувало, не меншало. 7. Хочеться вірити в те, що тополя навесні світлитиметься пташиними піснями (З тв. Є. Гуцала).

II. Наведіть 5—6 прикладів синонімічних словосполучень, до складу яких входять означення, виражені: а) прикметниками чи дієприкметниками; б) іменниками.

104. I. Складіть речення, в яких подані слова і словосполучення виступали б означеннями. Схарактеризуйте означення за алгоритмом на с. 67.

Батька; середнього зросту; з карими очима; писати; у лінію; зі скла; дівчини; зі Львова; для малювання.

II. Із побудованих речень випишіть складні словосполучення. Визначте головне слово. Вкажіть вид словосполучення за способом вираження головного слова та за зв'язком між словами.

Прочитаєте і запам'ятаєте

Означення — це другорядний член речення, що виражає ознаку предмета і відповідає на питання *я к и й?*, *ч и й?*, *к о т р и й?*, *с к і л ь к о х?*. Означення може виражати ознаку предмета, що безпосередньо сприймається органами чуття, ознаку за належністю, за кількісним виявом тощо.

Означення може залежати як від головного члена речення, так і від другорядного. Наприклад: Людське життя немислиме без рослин. Рослини забезпечують нашу атмосферу киснем (В. Протопопова).

Означення, яке у з г о д ж у є т ь с я з означуваним словом у роді, числі й відмінку, називається **узгодженням**: Дрібні та круті гори од самої Росії йдуть ніби крутими хвилями (І. Нечуй-Левицький).

Узгоджені означення виражаються:

1) прикметником: Бліде небо мигтить зірками до блакиті (М. Коцюбинський);

2) займенником: Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитой зеленим хлібом (М. Коцюбинський);

3) дієприкметником: Діючий вулкан Фудзіяма з правіків був об'єктом поклоніння в Японії (Н. Бібік);

4) числівником: Одна книга тисячі людей навчає (Нар. творчість).

Неузгодженням називається означення, яке пов'язується з означуваним словом синтаксичним зв'язком *к е р у в а н н я* або *п р и л я г а н н я*. Наприклад: Нові квіти на килимах рука дівчини вишиває (М. Рильський); Бажання вчитися було в нього ще змалку (М. Коцюбинський).

105. Складіть діалог на тему «А в серці тільки ти, єдиний мій, коханий рідний краю!». Використовуйте означення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які члени речення називаються другорядними?
2. Який другорядний член речення називається означенням?
3. На які види за способом вираження поділяються означення? Відповідь проілюструйте власними прикладами.
4. Чи всі означення узгоджуються з означуваним словом у роді, числі й відмінку? Доведіть це на прикладах.
5. Яка стилістична роль означень у художньому мовленні?

§ 11. Прикладка як різновид означення

Книга — дзеркало життя.

Прислів'я

106. І. Прочитайте текст. Визначте його стилістичну і жанрову належність. Схарактеризуйте виділені слова (на які питання відповідають, що означають, до яких слів належать).

9 листопада, в день преподобного Нестора Літописця, на відзначення Дня української писемності й мови в Палаці культури відбулося свято «**Нова доба нового прагне слова**», організоване крайовою організацією «**Просвіта**» разом з викладачами та студентами університету. Цього ж дня урочистості відбулися у краєзнавчому музеї.

Прикладка
Написання прикладок
через дефіс
Прикладки,
що беруться в лапки

Дню української писемності було присвячене відкриття нового книжкового магазину «**Ваша книга**» у приміщенні обласної друкарні. «Подарункові видання», «Книги волинських авторів», «Дитяча література», «Енциклопедії», «Все про комп'ютери», «Навчальна книга» — таку літературу пропонують читачеві вітчизняні та зарубіжні книговидавці (*Н. Горик*).

ІІ. Випишіть граматичні основи речень. Дайте характеристику підметам і присудкам.

107. І. Прочитайте вголос уривки хроніки літературно-мистецького життя Волині. Випишіть *прикладки* з означуваними словами. З'ясуйте значення прикладок, підкресліть їх (див. с. 75).

1. В обласній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки відбувся вечір «Василь Стус: дорогами мужності й болю» з нагоди

20-річчя загибелі видатного українського поета, незламного борця за права людини.

2. Перший Міжнародний фестиваль сучасної музики «Пограниччя» імені Ігоря Стравінського проходив у Луцьку, Рівному, Острозі, а завершився в польському місті Красноставі. Його організатори — Генеральне консульство Республіки Польща у Луцьку, Спілка композиторів міста Кракова, Національний університет «Острозька академія». Шанувальники сучасної музики мали можливість послухати виконавців із п'яти країн світу.

3. Волиняни взяли участь у Національному форумі книговидавців України, що традиційно відбувається у місті Львові. Цього разу форум зібрав 577 підприємців та книговидавничих організацій. Було організовано виставку-продаж книг видавництва «Терен», «Твердиня», «Екскурс».

4. У поліграфічно-видавничому домі «Твердиня» вийшла у світ тематична збірка «Окраєць хліба» лауреата Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Василя Слапчука. У ній відомий письменник мовою поетичних образів говорить з дітьми про найдорожче — хліб на нашому столі. Книжка вчить поважати й шанувати працю хлібороба.

5. «Лесина казка» — таку назву має виставка творчих робіт родини Бойків, на якій представлено 30 художніх композицій. Фігурки ляльок-персонажів драми Лесі Українки «Лісова пісня» виконані матір'ю Ганною Бойко-Дергай; фотографії волинських краєвидів — її чоловіком Сергієм Бойком, а малюнки — їх восьмирічним сином Андрієм. Виставка присвячена 135-річчю з дня народження Лесі Українки (З альманаху «Світязь»).

Комунікативний практикум

II. Розкажіть про події в літературно-мистецькому житті вашого регіону (області, міста, села), використовуючи поширені й непоширені приклади.

Орфограма

Написання непоширених прикладок через дефіс
музей-квартира, екскурсія-подорож, музикант-лірник

Пунктограма

Написання прикладок, що беруться в лапки
Вихованці дитячої студії «Житечко» підготували виставку виробів «Різдвяні символи».

Видатні українці

108. І. Спишіть речення. Підкресліть прикладки та означувані слова. Поясніть правопис прикладок.

1. Недалеко від міста Чигирина, над річкою Тясмином, що розливалася тут широко, на горбі, під великим лісом притулився хутір Хмельницьких (*М. Грушевський*). 2. Оксана Петрусенко — співачка-легенда. Життєвий і творчий шлях її був нелегким: їй не судилося завершити навчання в консерваторії. Вона, власне, співачка-самоучка (*В. Туркевич*). 3. Приймаченко-поет реалізувала себе у власних підписах до картин, які легко запам'ятовуються: «Три гуслики у горосі живуть у нас і досі...», «Куріпочки пляшуть і хліб пашуть» та інші. 4. Напередодні 1954 року в редакції журналу «Дніпро» було заплановано відкрити нову рубрику «Письменники про свою роботу». Малося на меті опублікувати на допомогу письменникам-початківцям серію статей видатних майстрів літератури (*О. Підсуха*). 5. Як справжній поет-громадянин, Ліна Костенко не байдужа до проблем нашого тривожного сьогодення (*А. Ткаченко*).

ІІ. Поясніть уживання великої букви в іменниках.

Мовознавче дослідження

109. І. Погрупуйте сполучення слів відповідно до правил правопису (див. с. 75—76), накресліть і заповніть таблицю.

Прикладки, що беруться в лапки	Прикладки, що пишуться через дефіс	Прикладки, що пишуться окремо

Поет/світоч, письменник/борець, людина/патріот, образ/символ, філософ/гуманіст, Нестор/Літописець, літопис/Повість минулих літ, храм/Святої Софії, Володимир/Хреститель, місто/Київ, письменник/літописець, учені/філософи, святиня/оберіг, річка/Донець, пароплав/Т. Шевченко, книга М. Грушевського/Історія України-Руси, журнал/Літературно-науковий вісник, дослідник/літературознавець, поет/класик, псевдонім/Марко Вовчок, опера/Кармен, учений/поліглот.

ІІ. По одному прикладу з кожної колонки таблиці введіть у самостійно складені речення. Запишіть їх і підкресліть прикладки.

 110. Гра «Хто швидше?». До поданих означуваних слів доберіть прикладки, які б: а) писалися через дефіс; б) уживалися в лапках. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання.

Зразок. *Енциклопедія: енциклопедія-довідник; енциклопедія «Українська мова».*

Книга, вистава, виставка, роман, пісня, фільм.

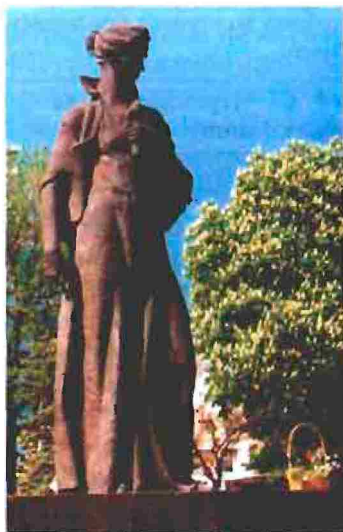
Якщо в ролі прикладок виступають в л а с н і н а з в и, що поєднуються з означуванням іменником за допомогою слів *імені, пам'яті*, то прикладка в лапки не береться: *парк імені Т. Шевченка; гімназія імені В. Стуса; алея пам'яті Лесі Українки*.

Назви міст, річок, озер в лапки не беруться. Але якщо вони вживаються як умовні назви організацій, установ, підприємств, то пишуться в лапках. Порівняйте: *річка Дніпро — літературно-мистецький альманах «Дніпро», місто Луцьк — готель «Луцьк»*.

Видатні українці

111. І. Чи становлять подані речення зв'язне висловлювання? Розташуйте їх так, щоб утворився текст. Запишіть його, правильно оформлюючи прикладки. Поясніть їх правопис.

1. Воно було присвячене черговій річниці створення Лесею Українкою безсмертної драми/феєрії. 2. У святі взяли участь письменники з Києва, Рівного, Острога, Тернополя, Вінниці. 3. На Ковельщині вже вшосте відбулось поетичне свято Лісова пісня. 4. Наступного дня урочистості перемістились в урочище Нечімке, де під зелене склепіння лісу зійшлися дорослі і малі мешканці з навколишніх сіл, представники товариства Просвіта, члени Союзу українок, учителі/словесники, працівники культури, учні та випускники шкіл. 5. Вони відвідали музей/садибу Лесі Українки в Колодязному, виступили на вечорі/зустрічі з творчою інтелігенцією, яка відбулась у центральній районній бібліотеці у Ковелі (За Н. Горик).

Пам'ятник Лесі Українці
в Луцьку

ІІ. Назвіть прикладки з тексту, які в лапки не беруться. Поясніть чому.

ІІІ. Складіть і запишіть 1—2 речення з прикладками за поданою фотоілюстрацією.

112. Випишіть із підручника з української літератури по 5 речень: а) з непоширеними прикладками, що пишуться через дефіс; б) з прикладками, що беруться в лапки. Поясніть правопис прикладок.

- 113. І. Гра «Хто більше?». Складіть і запишіть речення так, щоб подані слова і словосполучення виступали: а) прикладками; б) іншими членами речення.

З р а з о к. На березі озера Світязь відбувся концерт народних аматорських колективів. Зі сторінок літературного альманаху «Світязь» можна дізнатися про молодих талановитих письменників Волині. Світязь — найбільше озеро в Україні, розташоване на Волині.

Джерело, українська мова, мужність, Україна, шляхами Кобзаря, легенда, Славутич, червона калина, берегиня.

II. Визначте синтаксичну роль означуваних слів при прикладках.

 Прочитайте і запам'ятайте

Прикладкою називається о з н а ч е н н я, виражене іменником, узгоджене з означуваним словом у відмінку. Наприклад: *В усіх хліборобських народів можна віднайти сліди культу матері-землі (М. Дмитренко).* Прикладки бувають не по ш и р е н і (*мазанка-хатка, драма-фесерія*) та по ш и р е н і (*Юрій Яновський, палкий співець рідного народу, був справжнім громадянином (С. Плчинда).*

Прикладка може характеризувати особу за професією, родом занять (*лікар-терапевт, учитель-математик*), за місцем проживання (*хлопець-херсонець, чоловік-волинанин*), за соціальним походженням (*жінка-селянка*), за національною належністю (*дівчина-українка*), за родинними стосунками (*хлопці-брати*) тощо.

Прикладки можуть писатися окремо й через дефіс.

Дефіс ставиться:

1) якщо в ролі прикладки виступає родова назва: *звіробій-трава, Ахун-гора, Донець-ріка;*

2) якщо означуване слово і прикладка є загальними назвами: *співачка-легенда, верба-красуня, герой-рятівник;*

3) якщо означуване слово і прикладку можна міняти місцями: *художник-пейзажист і пейзажист-художник;*

4) якщо прикладка входить до складу терміна: *льон-довгунець, заєць-русак.*

Дефіс не ставиться:

1) якщо прикладкою виступає видова назва: *місто Сміла, річка Дніпро, трава звіробій;*

2) якщо іменник, що має означальне значення і вжитий у ролі прикладки, стоїть перед означуваним словом: *красуня верба, богатир хлопець.*

Прикладки — назви газет, журналів, літературних творів, наукових праць, кінофільмів, фірм, установ, пароплавів тощо пишуться з великої літери і в лапках.

Наприклад: *Я на палубі пароплава «Некрасов»* (О. Довженко); *Разом з Іваном Франком Михайло Грушевський видавав журнал «Літературно-науковий вісник»* (В. Шевчук); *У Парижі знамениті картини Катерини Білокур «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» побачив Пабло Пікассо* (Р. Скорульська).

Комунікативний практикум

114. Напишіть невеликий твір на тему «Внесок українців у світову культуру», використовуючи прикладки з різними варіантами написання (через дефіс, у лапках, без лапок).

Погумайте і дайте відповіді

1. Чому прикладку вважають різновидом означення? Сформулюйте визначення прикладки.
2. Що означає прикладка, на які питання відповідає? Відповідь проілюструйте власними прикладами.
3. За яких умов прикладка з означуванням словом пишеться через дефіс? Наведіть приклади.
4. Коли прикладка з означуванням словом пишеться окремо?
5. Назвіть випадки, коли прикладки беруться в лапки.

§ 12. Додаток

Ні до кого не стався презирливо, вітай з приємністю, відповідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним і доступним.

Василь Великий

115. І. Прочитайте текст уголос. Визначте його стилістичну належність. Підготуйте усний переказ.

Культуру поведінки, культуру спілкування людина не отримує в спадок — її треба навчитися. Багато засвоюється вдома від батьків, у дитячому садку, у школі. Однак для дорослого життя цього не вистачає. Можна йти методом «проб і помилок», тобто спостерігати, як люди ставляться до наших вчинків, манер, мовлення тощо, і робити для себе відповідні висновки та вносити корективи у свою поведінку. Це правильно, що на помилках треба вчитися, до того ж не обов'язково на власних. Але не варто припускатися помилок або чекати, що їх припуститься хтось інший, аби знати, як правильно

Додаток
Способи
вираження
додатка

поводитись і спілкуватися. Для цього є кращий спосіб — скористатися посібниками, довідниками тощо, в яких потрібна інформація викладена більшою чи меншою мірою системно й докладно.

Не варто також обмежуватися лише вивченням посібників. По-перше, життя дуже різноманітне і мінливе, по-друге, процес самовдосконалення триває все життя. Тому кожен, хто хоче бути корисним людям і самому собі, бути шанованим у суспільстві, мати, як кажуть, імідж культурної людини, з якою приємно мати справу, повинен постійно працювати над собою, використовуючи різні джерела інформації, набуваючи стійких знань, умінь і навичок (За Я. Радевичем-Винницьким).

II. Випишіть словосполучення, в яких залежне слово відповідає на питання непрямих відмінків. Визначте синтаксичну роль *додатків* (див. с. 80).

Мовознавче дослідження

116. I. Розгляньте схему. З'ясуйте, що вам уже відомо про додаток, а що є новим.

II. Сформулюйте повне визначення додатка. Наведіть приклади речень.

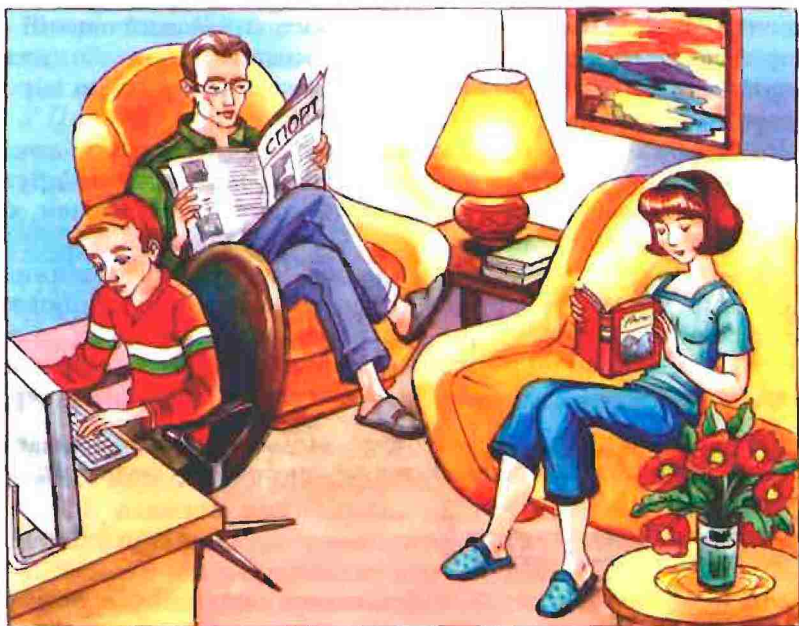
Комунікативний практикум

117. Уявіть, що ви завітали в гості до свого друга (подруги) і стали свідком суперечки «батьки—діти». Ви намагаєтесь помирити підлітка з дорослими. Складіть і розіграйте діалог за цією ситуацією.

Комунікативний практикум

118. I. Як ви розумієте поняття *гармонійна особистість*? Яка роль сім'ї у вихованні всебічно розвинених людей? Складіть висловлювання на цю тему за малюнком на с. 78.

На дозвіллі

II. Знайдіть у реченнях додатки. З'ясуйте, яких членів речення вони стосуються.

Із секретів синтаксису

Додаток, як правило, виражається тими самими частинами мови, що й підмет. Проте різниця між підметом і додатком полягає в тому, що підмет виражається формою прямого відмінка, а додаток — непрямого. Основною частиною мови для вираження додатка є іменник: *Вивчення будь-якої мови значною мірою сприяє всебічному розвитку особистості (Т. Чмут).*

Мовознавче дослідження

119. I. З'ясуйте, в яких із поданих словосполучень у ролі залежних слів виступають іменники у формі: а) знахідного відмінка; б) інших непрямих відмінків (див. с. 80—81). Накресліть і заповніть таблицю.

Додатки, виражені іменниками у формі знахідного відмінка (без прийменника)	Додатки, виражені іменниками у формі непрямих відмінків (окрім знахідного)

Норми спілкування, зміст повідомлення, правила поведінки, сприйняття змісту, розуміти співрозмовника, слова ввічливості, промовляти слова, цінувати вихованість, вихову-

вати тактовність, засвоїти етикетні норми, обмін інформацією, процес спілкування, висловлювати думки, виявляти характер, сприймати інформацію, засоби спілкування.

II. Назвіть вид словосполучення за способом вираження головного слова та за зв'язком між словами. По одному прикладу кожної групи введіть у самостійно складені речення.

 III. Яке з наведених словосполучень є «зайвим»? Поясніть чому.

120. I. Із поданими словами складіть пари словосполучень так, щоб у ролі залежного слова виступали: а) *прямий додаток*; б) *непрямий додаток* (див. с. 80—81).

Зразок. *Берегти* \nearrow пам'ять (прям. додаток, ім. у Зн.в.).
 \searrow людям (непрям. додаток, ім. у Д.в.).

Залишити, слухати, виконувати, дотримуватися, виголошувати, нагороджувати, шанувати.

II. Одну пару словосполучень уведіть у самостійно складені речення.

 121. I. Складіть і запишіть речення так, щоб подані слова і сполучення слів виступали в ролі різних членів речення: а) підмета; б) іменної частини складеного присудка; в) додатка.

Спілкування, взаєморозуміння, культура мовлення, самопізнання, цінності.

II. Схарактеризуйте головні члени у складених реченнях.

III. З'ясуйте граматичні ознаки додатків (рід, число, відмінок).

122. I. Прослухайте текст. Що нового ви дізналися про спілкування? Визначте тему й основну думку тексту. Складіть план.

Спілкуючись між собою, люди разом порають землю, будують державу, її економіку, створюють свою історію, духовні цінності, розвивають культуру. Спілкування як процес і продукт життєдіяльності людей має багате минуле, а як результат наукових досліджень — коротку історію. Багато цінного й цікавого про етику й етикет, культуру спілкування та поведінки знаходимо в пам'ятках історії та літератури, зокрема в українських джерелах.

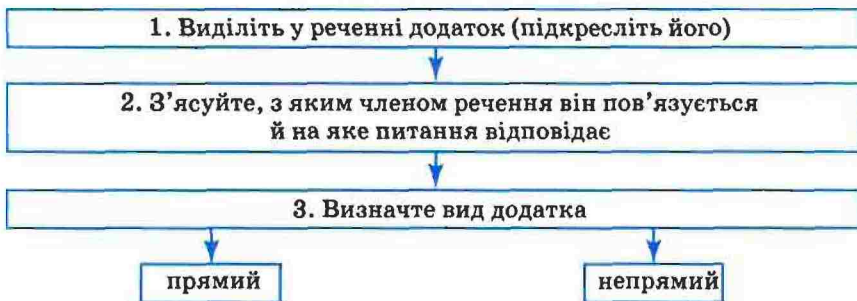
Одним із перших описав спілкування людей, що мешкали на території нинішньої України, ще Геродот у V ст. до н.д. Він розповів, як наші пращури спілкувалися при світлі вогнища, «казали казку», «баяли байку».

Цікаві свідчення того, як у далекі часи жили люди, як вони захищали свою землю, як розвивали ремесла і, звичайно, як спілкувалися, дає Велесова книга — збірка поліських пам'яток V—IX ст. Люди вміли спілкуватися, бо «правили п'ятнадцять століть через віче, де будь-хто міг слово сказати — і то було благом».

Взагалі слово здавна було вагомою частиною життя людей, через нього вони доходили згоди й розв'язували свої життєві проблеми (Г. Чайка).

II. Випишіть сполучення слів, до складу яких входять додатки. Схарактеризуйте додатки за алгоритмом.

АЛГОРИТМ характеристики додатка

 III. Дослідіть, у яких відмінках додатки можуть виражатися іменниками чи займенниками з прийменниками. Наведіть власні приклади.

 Прочитайте і запам'ятайте

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія, стан або ознака іншого предмета, і відповідає на питання **н е п р я м и х** відмінків.

Додаток найчастіше виражається **іменником**, також може виражатися прикметником, займенником, дієприкметником, що переходить в іменник: *Усе краще в культурі спілкування має стати надбанням кожного* (Г. Чайка); *Зустрівшись, друзі згадували колишнє*.

Додаток приєднується до дієслова, прикметника або іменника. Наприклад: *Найбільш ефективно популяризація моральності відбувалася через фольклорну творчість* (І. Трухін); *Ввічлива поведінка не лише засвідчить самоповагу вихованої людини, а й буде наукою для грубіяна* (Я. Радевич-Винницький).

Додатки поділяються на **п р я м і** й **н е п р я м і**.

Прямий додаток означає об'єкт, на який безпосередньо спрямована дія. Він завжди вживається у формі **знахідного відмінка без прийменника** й у реченні залежить від особового дієслова чи інфінітива. Наприклад: *Добро і зло відображають реальні умови життя в суспільстві* (В. Ковальчук).

Прямий додаток може бути виражений також формою родового відмінка, якщо він належить до присудка, який:

1) має заперечення: *Я не знав дороги*;

2) означає частину від цілого: *Дівчина купила борошна*.

Усі інші додатки — **непрямі**. Вони виражаються формами **непрямих відмінків**, окрім знахідного без прийменника. Наприклад: *Культура спілкування останніми роками плідно осмислюється наукою (Г. Чайка); Невміння слухати є осовною причиною неефективного спілкування (Т. Чмут).*

Мудрість народна

123. I. Відновіть прислів'я і приказки, розставивши слова у відповідній послідовності. Запишіть народні вислови, підкресліть додатки, дайте їм повну характеристику за алгоритмом на с. 80.

1. Закінчиш, балаканням, почнеш, балаканням, і, роботу.
2. Далеко, собаку, брехливу, чути. 3. Б'ють, слухають, брехню, а, брехунів. 4. Робить, брехня, і, недругом, приятеля. 5. Не запнешся, пеленою, людського, від, поговору. 6. Правди, два, однієї, брехуни, не скажуть. 7. Говорить, добрі, робить, слова, але, зле. 8. Ворота, рота, до, не приставиш, чужого.

II. З'ясуйте тематику народних висловів.

Комунікативний практикум

III. Використавши відновлені прислів'я і приказки, складіть і розіграйте полілог з однокласниками на тему «Ніщо не приносить людині стільки зла, як її язик».

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Який другорядний член речення називається додатком?

2. Якими частинами мови найчастіше виражається додаток? Наведіть приклади.

3. До яких членів речення, як правило, приєднується додаток? Відповідь проілюструйте власними прикладами.

4. Як, на вашу думку, відрізнити додатки від означень, виражених іменниками?

5. Які додатки належать до прямих, а які — до непрямих? Відповідь проілюструйте власними прикладами.

■ Зв'язне мовлення

Твір-опис місцевості в художньому стилі на основі особистих спостережень

124. I. Прочитайте висловлювання на с. 82. Доведіть, що воно належить до художнього стилю. Доберіть заголовок. Визначте мікротеми тексту, складіть план.

Кафедральний собор — окраса Ужгорода

Ужгород! Федір любив це місто над Ужем з його вузькими вулицями, крамницями, готелями, ресторанами. Він зайшов до модної майстерні, у крамниці зробив різні дрібні покупки... Але йому конче треба було відвідати ще єпископську резиденцію.

Резиденція височіла на одній з трьох гір, на яких стоїть Ужгород. Праворуч, на ще вищій горі, видно було древній замок, ліворуч, за базаром, випинались дахи будинків. Річку, що перетинала місто, вулиці й сади над нею вже оповивали сині присмерки, але на горах ще було видно.

Федір сковзався на згористій вулиці, бо недавно випав дощ, каміння було мокре. Вулиця підіймалася вгору дуже круто, і він кілька разів зупинявся і стояв, віддихуючись.

Зовсім близько був Ужгородський замок, відгороджений від міста високим муром з глибоким ровом перед ним. Колись над ним був підйомний міст, про що свідчили гнізда для ланцюгів у мурах. За муром височіли будівлі замку з гострими дахами. «Отак само,— думав, віддихуючись, Федір,— підіймався колись цією вулицею й прапрадід мій Роман».

Єпископська резиденція займала чималу садибу на шпилі гори. Ця держава єпископа також відгороджена була від міста муром. Просто на вулицю виходив собор, що починався порталом з чотирма сірими колонами і двома височенними дзвіницями. Далі за дзвіницями тягнувся, як величезний корабель, сам собор (С. Складенко).

Портал — архітектурно оформлений вхід до будинку громадського призначення.

- II. Назвіть об'єкти, що входять до опису місцевості в тексті. Які художні засоби використав письменник, щоб передати свої враження?
- III. Розгляньте фотоілюстрацію до тексту. Усно опишіть зображену місцевість у художньому стилі. Скористайтесь пам'яткою.

Пам'ятка

Як працювати над твором-описом місцевості в художньому стилі

1. Вдало доберіть фактичний матеріал (виділіть об'єкти, що складають основу опису місцевості) і підготуйте план майбутнього твору.

2. Доберіть оригінальний заголовок, що яскраво виражав би основну думку висловлювання.

3. Дотримуйтеся вимог художнього стилю (доречно використовуйте художні засоби — е п і т е т и, м е т а ф о р и, п о р і в н я н н я — задля увиразнення мовлення).

4. Використовуйте слова і словосполучення на позначення місця розташування об'єктів опису місцевості, як-от: *прямо перед нами, неподалік, поруч, у центрі, у дальні, трохи далі* та ін.

5. Передайте власне ставлення до місцевості, що описується (захоплення, замилювання, здивування, обурення тощо).

125. I. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. На що вказує заголовок: на тему чи основну думку? Зверніть увагу на особливості опису місцевості.

ВУЛИЦЯ МОГО ДИТИНСТВА

У кожної людини є найдорожчі місця в житті. Для мене — це вулиця, на якій я виросла. Зараз живу далеко звідти, але завжди пам'ятаю про неї і повертаюся туди.

Ця маленька затишна зелена вулиця носить назву «Соборна». Духмяні грона білих акацій, п'яний аромат жовтих лип, пухнастий цвіт струнких тополь, чарівне листя кленів — такою запам'яталася моя вулиця.

Наш колишній триповерховий будинок стоїть у затишному місці. У маленькому зеленому дворі багато яскравих квітів.

Запам'ятався мені на нашій вулиці і старовинний білий будинок із колись розкішним, а тепер, на жаль, занедбаним садом. Де-не-де збереглися маленькі одноповерхові будиночки в квітучих деревах і густих кущах.

Нещодавно ми з мамою ходили нашою вулицею. Початок її веде від Дніпра, від нашої улюбленої набережної з красивим пам'ятником — гордим вітрильником. У кінці вулиця знов повертає до річки через відому алею Слави.

Яка краса на Соборній восени! Деревя стоять у багряному, жовтому листі, яке потихеньку спадає додолу. Йдеш по ньому,

наче по прекрасному м'якому килиму. Свіже повітря з Дніпра. Відчуваєш незвичайний спокій і повне злиття з природою. Так і хочеться сказати рядками з поезії: «Здається мені, мов у казці, життя тут щасливо іде... І знову всім серцем бажаю вернутись в дитинство своє» (А. Яриш).

Такий мій рідний куточок у Херсоні — вулиця Соборна! (Юлія І.).

II. Назвіть художні засоби, використані в описі місцевості.

III. Визначте ставлення автора до описаної місцевості.

IV. Підготуйте розповідь про вулицю вашого дитинства, увівши в текст твору опис місцевості.

Комунікативний практикум

126. I. На основі власних спостережень складіть усний твір-опис на тему «Історичний центр мого міста (села)», висловивши своє ставлення до описуваної місцевості.

 II. Уявіть себе екскурсоводом, що проводить екскурсію цікавими місцями вашого міста (села). Підготуйте розповідь, увівши в неї опис місцевості відповідно до запропонованої ситуації спілкування.

Комунікативний практикум

127. Чи доводилося вам бути на Говерлі в Карпатах, або на території Херсонеса в Криму, або в інших куточках нашої мальовничої країни? Поділіться своїми враженнями від побаченого під час подорожі з однокласниками. Покладіть це в основу власного твору-опису місцевості, яка вразила вас. Доберіть яскравий заголовок, дотримуйтеся вимог художнього стилю.

128. Складіть письмовий твір-опис місцевості в художньому стилі на одну з тем: «Найдорожче місце в моєму житті»; «Улюблене місце відпочинку моєї родини». Уведіть елементи розповіді чи роздуму. Скористайтесь пам'яткою на с. 83.

§ 13. Обставина. Види обставин

Мудрий той, хто знає долю; а знає долю той, хто знає життя; а знає життя той, хто живе і мислить.

О. Лосєв

Видатні українці

129. I. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Доберіть заголовок. Назвіть слова, що відповідають на питання *як?*, *де?*, *для чого?*, *чому?*.

Обставина
Види обставин

Володимир Мономах установив на Русі міцну централізовану владу, що ослабла після смерті Ярослава Мудрого. Для забезпе-

чення стабільності всередині країни Мономах нерідко вдавався до рішучих дій проти порушень миру, але, як правило, виявляв до упокорених противників милосердя.

*стабільність
консолідація*

Наприкінці життя Мономаха під його безпосереднім управлінням і під владою слухняних батькові синів перебувало три чверті територій Київської Русі. Така консолідація сил забезпечила країні високий міжнародний престиж.

Володимир Мономах проводив широку міжнародну політику, яка виявилася насамперед у шлюбах його дітей.

Сприяв князь і будівництву в Києві та околицях. За його розпорядженням у замиській резиденції Берестові зведено величний собор Спаса, де згодом був похований його син Юрій Долгорукий. Тоді ж було споруджено міст через Дніпро.

Особливе місце в історії давньоруської культури Володимир Мономах посідає як видатний мислитель і письменник. Він був одним із найосвіченіших людей свого часу, знав кілька іноземних мов: Головним його твором, що дійшов до нас, є відоме «Повчання...» — своєрідний духовний заповіт нащадкам (Л. Семака).

II. Поясніть значення слів, поданих у рамці. Доберіть до них синоніми.

III. Що вам відомо про вислів *шапка Мономаха*? За яких обставин його можна вживати?

Мовознавче дослідження

130. I. Розгляньте схему. Запам'ятайте, що означає *обставина*, на які питання відповідає, чим виражається. Сформулюйте повне визначення обставини як другорядного члена речення.

II. Спробуйте визначити, на які питання відповідає обставина кожного *виду за значенням*. Перевірте себе за таблицею на с. 90.

131. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку. Спишіть, підкреслюючи обставини. Усно вкажіть їх вид та спосіб вираження (див. с. 89—90).

Становлення науки в Україні в середині XIX століття відбувалося **багатопланово**, але з помітним випередженням гуманітарних дисциплін. Поряд з історією та фольклористикою **на передові рубежі** світової науки вийшла українська філологія. Найавторитетнішим її представником був Олександр Потебня, якого однаковою мірою можна вважати і мовознавцем, і філософом.

спільнота

Народився Потебня **на Сумщині**. Закінчивши гімназію на відмінно, вступив на юридичний факультет Харківського університету, але наступного року перейшов на історико-філологічний. Закінчивши університет, Олександр Опанасович працював в одній із харківських гімназій, але потім повернувся до університету для наукової праці.

Основні дослідницькі інтереси молодого вченого були зосереджені в галузі слов'янознавства й викликали великий громадський інтерес. **На той час** гостро дискутувалося питання про місце українців у слов'янській спільноті (За Л. Семакою).

ІІ. До виділених слів і сполучень слів доберіть синоніми. Дослідіть, чи зміниться при цьому вид обставин за значенням.

Мудрість народна

132. І. Спишіть речення. Назвіть фразеологізми, визначте їх синтаксичну роль. Вкажіть вид обставин. Усно замініть стійкі словосполучення синонімічними словами (словосполученнями) з довідки. Зробіть висновок про стилістичну функцію фразеологізмів. .

1. Дивись, інший і не дурний, а в нього все через пень-колоду виходить (*М. Стельмах*). 2. Нехай впаде він безсилий на великій дорозі життя, він кричатиме проти байдужих на всіх перехрестях (*П. Колесник*). 3. Ти візьми їх до рук, так візьми, щоб і не тиснули (*Ю. Яновський*). 4. Після третіх півнів Гнат обережно відчинив хатні двері й вийшов (*М. Стельмах*). 5. Він на півслові обірвав пісню (*М. Коцюбинський*). 6. Дівчина сподобалася йому з першого погляду. 7. Повість захоплює гострим сюжетом, вона читається на одному подиху. 8. Я обома руками голосую за це рішення. 9. Училася вона так собі (*З тв. О. Гончара*).

Д о в і д к а: повністю; на світанку; недбало; посередньо; легко; скрізь; раптово; відразу ж; незвичайно сильно.

ІІ. Складіть речення так, щоб подані фразеологізми виступали в ролі обставин. Визначте вид обставин.

Як один день, з діда-прадіда, з дня на день, як грім з ясного неба, за тридев'ять земель, до останньої крихти.

Мудрість народна

133. I. Відновіть і запишіть народні вислови, вставляючи замість крапок обставини з довідки. Дайте повну характеристику обставин, скориставшись алгоритмом.

1. Мудрий бездумному ... вступається. 2. Розумного чоловік вчиться ... 3. Не вчися розумного ... , а вчися ... 4. Усяк розумний ... : один ... , а другий ... 5. Людське око бачить ... 6. Око бачить ... , а розум ... 7. Не суди ... ! 8. Розумну річ ... й слухать.

Д о в і д к а: завтра; приємно; спершу; далеко; увесь вік; по одежі; по-своєму; з дороги; сьогодні; потім; глибоко; ще далі.

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення. Дайте характеристику головним членам.

АЛГОРИТМ характеристики обставини

Слово-диво

134. I. Поширте подані на с. 88 обставини відповідно до їх виду, зазначеного в дужках. Вкажіть спосіб вираження обставин.

З р а з о к. *Необхідно тренувати душевні сили*

- постійно (обставина часу)
- для довголіття (обставина мети)
- незважаючи на відсутність часу (обставина допусту)
- ще більше (обставина міри і ступеня)

1. Дружба оцінюється ... (*міри і ступеня; часу; місця*). 2. Героїзм людини виявляється ... (*часу; способу дії; умови; допус-ту*). 3. Марічка не могла говорити спокійно ... (*причини; часу; умови*).

II. Дослідіть, чи можна вважати змодельовані речення граматичними синонімами. Свою думку обґрунтуйте.

Комунікативний практикум

135. Складіть і запишіть діалог за одним із малюнків (на вибір). Уживайте обставини різних видів. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання.

Мовознавче дослідження

136. Дослідіть, у яких конструкціях виділені слова виступають обставинами, а в яких — додатками. Свій вибір умотивуйте. Визначте спосіб вираження обставин і додатків.

Це трапилося (д е?; н а ч о м у?) **на дорозі**; твір написано (д е?; п о з а ч и м?) **поза межами** рідного краю; записувати рядки (д е?; н а ч о м у?) **на аркушах** паперу; ця книга є настільною для кожного українця (я к д о в г о?; у п р о д о в ж ч о г о?) **впродовж** багатьох **десятиліть**; життя письменника простежується (д е?; у ч о м у?) у його **ліриці**; поет спробував зазирнути (к у д и?; у щ о?) у своє **майбутнє**; фасади будинків

(де?; на чом у?) на **Хрещатику** прикрашено фігурами; пісні у виконанні Оксани Петрусенко ввійшли (к у д и?; до ч о г о?) до **золотого фонду** української музичної культури.

Із секретів синтаксису

В окремих випадках важко розрізнити об с т а в и н и та не п р я м і д о д а т к и, виражені іменниками у формі непрямих відмінків. У такому разі варто звертати увагу на лексичне значення самого іменника. Порівняйте: *На високому вокальному небосхилі України сяє зіркою першої величини ім'я Оксани Петрусенко.* — *Ім'я Оксани Петрусенко не одразу з'явилося на афішах Київського театру опери та балету (В. Туркевич).*

 137. І. Складіть речення так, щоб подані слова і сполучення слів виступали в ролі головних членів (підмета і присудка) та обставини.

Історія, молодість, життя, свято, щирість.

ІІ. З'ясуйте вид обставин.

Вигадні українці

138. І. Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях обставини й визначте їх вид. З'ясуйте, до якого члена речення вони відносяться. Спишіть, замість пропусків уставляючи обставини інших видів.

Разом із поетичним талантом в українського філософа й ученого Григорія Сковороди виявляються й риси аскета: їв він ... ввечері, уживав ... овочі та молочні страви, м'яса та риби ... не їв, спав лише чотири години на добу, вставав до схід сонця, лягав опівночі й при цьому ... завжди був веселий, бадьорий, рухливий, добродушний і поштивий... (За Д. Яворницьким).

ІІ. Поясніть лексичне значення виділених слів (у разі необхідності зверніться до тлумачного словника).

Прочитайте і запам'ятайте

Обставина — це другорядний член речення групи присудка, що характеризує дію, стан чи ознаку.

Обставини найчастіше можуть виражатися:

1) прислівником: *Здавна народ України славився своєю гостинністю (Л. Кожуховська);*

2) іменником: *Коли над Дніпром зводився монумент князеві Володимир-хрестителю Русі, побожні кияни дивувалися;*

3) синтаксичним чи фразеологічним словосполученням: *Якийсь час справа просувалася успішно; Брати жили, як то кажуть, душа в душу (М. Рильський).*

За значенням обставини поділяються на вісім видів.

Види обставин

Назва виду	На які питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як?, яким способом?	<i>Звичаї об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю (О. Воропай).</i>
2. Міри і ступеня	наскільки?, якою мірою?	<i>У хаті ще більше потемніло (Панас Мирний).</i>
3. Місця	де?, куди?, звідки?	<i>На скелястих берегах річки Кам'янки росло кілька десятків верб, в'язів, поодинокі липи та дикі груші (П. Позняк).</i>
4. Часу	коли?, як довго?, відколи?, доки?	<i>Урочисте відкриття парку «Софіївка» відбулося у травні 1802 року (П. Позняк).</i>
5. Причини	чому?, від чого?, через що?, з якої причини?	<i>Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити (С. Васильченко).</i>
6. Мети	з якою метою?, для чого?, навіщо?	<i>Сюди за щастям я забрів (В. Сосюра).</i>
7. Умови	за якої умови?, у якому випадку?	<i>Невдовзі під гучні оплески в супроводі своєї дружини з'явився кремезний, літніх років чоловік (В. Скуратівський).</i>
8. Допусту	незважаючи на що?	<i>Наперекір утилкам царського двору Остап Вересай першим серед українських кобзарів здобув визнання у світі (В. Скуратівський).</i>

У словосполученні обставина, виражена іменником, пов'язується з головним словом зв'язком керування (*зазирнути за двері, тихо в лісі*), а обставина, виражена прислівником,— зв'язком прилягання (*зазирнути все-редину, тихо навкруги*).

- 139. Як ви розумієте вислів: *Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже*? Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру на тему «Яку людину можна вважати мудрою?». Уводьте в репліки діалогу обставини, різні за значенням.

Погумайте і гаїте вігповігі

1. Який другорядний член речення називається обставиною?
2. Якими частинами мови найчастіше виражається обставина? Наведіть приклади.
3. На які види за значенням поділяються обставини? До кожного виду доберіть власні приклади.
- 4. Якими видами зв'язку обставина пов'язується з головним словом у словосполученні? Доведіть це на прикладах.

14. Порівняльний зворот

Знаю: мене колисала калина
В краю калиновім тонкими руками.
І. Драч

Слово-диво

140. І. Виразно прочитайте уривок із вірша Івана Гнатюка «Хата». Визначте основну думку поезії. Які образи постають в уяві читача?

Порівняльний зворот
Кома в реченнях із порівняльними зворотами

То не прамати, гей, то отча хата
З долівкою дзвінкою, наче мідь,
Увінчана підпорами, горбата,
Згиналась тут під клунками століть.

Жилось у ній нам просторо — з-за місця
Не знали ми незлагоди-хули,
Як первісники, збратаною міццю
Взаємно проникаючись, жили.

І хоч було нам скрутно, недоїжно,
Але, як пальці на одній руці,
Плiч-о-плiч в ній зростаючи суміжно,
Стискались ми в родиннім кулаці.

І. Гнатюк

II. Випишіть синтаксичні конструкції, що введені в речення за допомогою сполучників *як, мов*. З'ясуйте, які слова пояснюють або конкретизують ці конструкції.

III. Знайдіть у поезії авторський неологізм. Обставиною якого виду є це слово?

Мудрість народна

141. I. Відновіть прислів'я та приказки, дібравши потрібні за змістом *порівняльні звороти* з довідки, і запишіть їх.

1. Шануй учителя, 2. У домі без книги, ..., темно. 3. Книга — друг, без неї 4. Голова без розуму, 5. Дога-на мудрого більше коштує,

Д о в і д к а: як без вікон; ніж похвала дурного; як ліхтар без свічки; як свого родителя; як без рук.

II. Яку роль виконують порівняльні звороти в мовленні? (Див. с. 95).

Мовознавче дослідження

142. I. Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки. Назвіть слова, яких стосуються порівняльні звороти. Визначте їх синтаксичну роль (див. с. 95).

1. Листя немов заграва так і тремтить, і сія (В. Сосюра). 2. Скільки ніс я для тебе тривоги і тепла, але ти як весна стороною пройшла. 3. Палає місто мов дивний храм. 4. Осінній вечір морозом дихав, у небі місяць немов п'ятак... 5. Хай мене немов пилину носить доля по землі. 6. Любов як сонце світу відкриває безмежну велич людської краси. 7. Я тут один мов у чужому краї ніхто мене як друг не привіта (З тв. В. Симоненка).

II. Випишіть із художньої літератури 5—6 речень із порівняльними зворотами. Дослідіть, з якою метою автор використовує їх.

Пунктограма

Виділення порівняльних зворотів комами

Заснуло сонце в павутинні, немов дитя, між віт густих (В. Сосюра).

143. I. За поданими початками складіть і запишіть речення з порівняльними зворотами. Поясніть розділові знаки. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання.

1. Могутній Дніпро несе свої води, 2. Харків не такий стародавній, 3. Міста мають дати своїх народжень, 4. Наша планета оповита невидимими шляхами, 5. Для нас Земля безмежно дорога, 6. Я люблю своє місто, 7. Серед океану лісів, ... , яскравими барвами виграють галяви.

II. Випишіть багатозначні слова. Уведіть їх у самостійно складені речення з порівняльними зворотами.

 144. Гра «Хто більше?». Об'єднайтесь у групи й наведіть власні приклади речень, щоб порівняльний зворот стояв: а) на початку; б) у середині; в) у кінці речення. Поясніть розділові знаки.

145. І. Замініть виділені слова порівняльними зворотами, відновлюючи таким чином рядки з поезій. Поясніть наявність коми перед порівняльними сполучниками.

1. І сам цвіту — ридаю **росою**... 2. Женуть вітри **буйними турами**. 3. Проміннями схід ранить ніч **мечами** (*За П. Тичиною*). 4. Минає день за днем в красі одноманітній **низкою журавлів однаково дзвінких**... 5. Молодість твоєї сміливості клекотіла **грозою**. 6. **Павутинням** в пам'яті плелись ті друзі... (*За М. Рильським*).

ІІ. Порівняйте і зробіть висновок: чи є синтаксичними синонімами іменники у формі орудного відмінка з порівняльним значенням та порівняльні звороти.

Мудрість народна

146. І. Замість виділених слів у словосполученнях вставте фразеологізми з довідки. Складіть і запишіть речення. Доведіть, чи потрібна кома перед сполучниками *як, мов*.

Пам'ятати **невизразно**; швидко виростати; **зненацька** приголомшити; почувати себе **вільно**; Василь **дуже вродливий**; видно **дуже чітко**; ходити **дуже повільно**.

Д о в і д к а: як грім серед ясного неба; як намальований; мов у тумані; як гриби після дощу; як черепаха; як у себе вдома; як на долоні.

ІІ. Підкресліть граматичні основи у складених реченнях.

Із секретів синтаксису

Порівняльний зворот не виділяється комами:

1) якщо порівняльний сполучник входить до складу простого присудка: *У тих місцях, де ніби жив колись старий Чарнамай, виросло над ручаєм товсте стебло* (О. Донченко);

2) якщо порівняльний сполучник входить до складеного іменного присудка: *Галявина була як райдужне око старого лісу* (О. Донченко);

3) якщо порівняльний сполучник входить до складу фразеологічного звороту і його можна замінити синтаксичним синонімом: *Він говорив як по писаному. — Він говорив легко (безпомилково, не збиваючись);*

4) якщо зворот, уведений у речення за допомогою сполучника *як*, має значення «у ролі кого, чого»: *Іван Франко як справжній учений мав широке коло всебічного знання* (Г. Величко).

Мудрість народна

147. I. Подані фразеологізми введіть у речення. Поясніть відсутність коми перед сполучником *як*.

Як маку; як ніч; як не своїми ногами; як по нотах; як сніг на голову; як один; як свої п'ять пальців.

II. Встановіть відповідність між поданими словами і фразеологізмами. Чи однакова синтаксична роль фразеологічних зворотів і синонімічних слів?

Багато, досконало, без утруднень, одностайно, смутний, несподівано, невпевнено.

Слово-диво

148. I. Складіть по 2 речення з поданими сполученнями слів, щоб перед сполучником кома: а) ставилася, б) не ставилася.

З р а з о к. *Очі випромінюють добро і ласку, як зорі золоті.* — *Очі як зорі золоті.*

Як яблуна в цвіту; наче книги; немов перлини; мов ясний день; як друг; як ластівки на сонці.

II. Випишіть із підручника фізики (хімії, математики) 3—4 визначення понять, у яких не вживається кома перед сполучником *як*.

Мовознавче дослідження

149. I. Прочитайте речення. Дослідіть, у яких з них порівняльні звороти виділяються комами. Випишіть речення, в яких перед порівняльними сполучниками кома не ставиться. Свій вибір обґрунтуйте за допомогою правил (див. с. 93).

1. Щось ласкаве, тепле як ті світлі сльози покотилося Тимкові в душу (*Григорій Тютюнник*). 2. А за березами кошатиться хатка, де сивий сон мов дід, де сивий дід мов сон. 3. Тепер земля під ногами була тепла, ласкава як дихання паруючої ріки (*З тв. М. Стельмаха*). 4. Соняшники — мов кулі жовтого вогню. 5. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять (*Із тв. Є. Гуцала*). 6. Корінчики цієї чудодійної рослини немов увібрали в себе дивовижну силу (*Є. Шморгун*).

II. Доведіть, що подані речення належать до художнього стилю. Які художні засоби в них використано?

Слово-диво

150. I. Прочитайте уривок з поезії Павла Тичини. Дослідіть, чи мають порівняльне значення виділені сполучення слів.

Плили хмарини, немов перлини...
Їх вид рожевий — уста дитини!

Набігли тіні — і... ждуть долини.
Пробігли тіні — сумні хвилини:
Плили хмарини чужі, далекі...

П. Тичина

II. Прочитайте вголос, додаючи до виділених словосполучень сполучник *як*. Чи доречною буде така заміна?

Прочитайте і запам'ятайте

Порівняльний зворот — це сполучення слів, що дають додаткові відомості про предмет, дію, ознаку. Він стоїть переважно після того члена речення, який пояснює. Наприклад: *І я співаю, наче в сні, про сльози в рідній стороні, і голос мій, як сурми мідь, не може битва заглушить* (В. Сосюра).

Порівняльний зворот приєднується до головного чи другорядного члена речення за допомогою **сполучників** *як, мов, мовби, наче, неначе, начебто, нібито, буцімто* та ін. Проте порівняння може виражатися не лише порівняльним зворотом, а й іменником у формі орудного відмінка. Наприклад: *А серденько соловейком щебече та плаче* (Т. Шевченко); *Біжать хмаринки кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями* (С. Васильченко). Порівняйте: *А серденько щебече та плаче, як соловейко; Біжать хмаринки кудись, немов отари й табуни, розгойдуючи по землі хвостатими тінями*.

У вимові порівняльні звороти виділяються паузою, а на письмі — комами: *Посеред саду тополя вигналась у височінь, як дівчина-підліток* (Є. Гуцало); *Мов бриль, красується тугий шапкастий боровик біля старої сосни* (М. Стельмах); *На цьому дереві розцвіла червона, гаряча, як вогонь, квітка* (О. Донченко).

Порівняння використовуються в основному в усіх стилях мовлення. Стилістична роль порівнянь (порівняльних зворотів) у художньому мовленні полягає у виділенні якоїсь особливості предмета чи явища, що виступає дуже яскраво в іншого предмета чи явища. Порівнюватися може живе й неживе, фізичне й психічне, конкретне й абстрактне.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що таке порівняльний зворот?
2. Назвіть граматичні форми вираження порівнянь. Наведіть приклади.
3. Доберіть приклади використання порівняльних зворотів у науковому й художньому стилях. Чи однакова роль цих порівнянь?

4. Як виділяється порівняльний зворот в усному мовленні й на письмі?

5. За яких умов перед порівняльним сполучником кома не ставиться? Відповідь проілюструйте власними прикладами.

6. Яку роль виконують порівняння в художньому мовленні?

Краса врятує світ

151. Напишіть твір за репродукцією картини Євгена Волобуєва «Зима». Використовуйте *порівняння*. Поясніть розділові знаки при порівняльних зворотах.

Є. Волобуєв. Зима

152. I. Прочитайте текст. Доведіть, що висловлювання належить до художнього стилю. Яке речення за будовою є «зайвим»?

Цілими днями Улянка блукала в лісі. Її вабив таємничий Одудів яр. Любила лежати дівчинка у високій траві на галявині. Ця галявина була як райдужне око старого лісу. Лежала дівчинка на галявині, і полуденна спека пашила млістю й духом нагрітого листа. Вона відчувала себе маленькою хазяйкою в цьому лісі! (За О. Донченком).

II. Зробіть синтаксичний розбір 3 речень, користуючись алгоритмом.

Мудрість народна

153. I. Відновіть народні вислови, дібравши їх продовження з другого стовпчика. Запишіть їх, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Рідний край ...	... своя сторона.
2. Кожному мила ...	... має свій звичай.
3. Кожний край ...	... Вітчизні служити.
4. Жити ...	... від меча й пропадеш.
5. Узавши меч ...	... земний рай.

II. Зробіть синтаксичний розбір речень.

АЛГОРИТМ

синтаксичного розбору двоскладного речення

Зразок усного розбору

Природа й досі залишається для нас загадкою (М. Дмитренко).

Речення за метою висловлювання — розповідне; за емоційним забарвленням — неокличне; за будовою — просте двоскладне (граматична основа складається з підмета і присудка).

Підмет *природа* відповідає на питання *що о?*, означає предмет, виражений іменником у формі називного відмінка. Присудок *залишається загадкою* відповідає на питання *як ою в о н а є?*, означає ознаку, складений іменний, виражений дієсловом-зв'язкою *залишається* та іменною частиною — іменником *загадкою* у формі орудного відмінка однини.

За наявністю другорядних членів — речення поширене. Другорядні члени групи підмета відсутні. Другорядні члени групи присудка: обставина часу *й досі*, виражена прислівником із часткою; додаток *для нас*, виражений особовим займенником у формі родового відмінка множини з прийменником.

Зразок письмового розбору

Природа й досі залишається для нас загадкою (М. Дмитренко).
Розпов., неокл., просте, двоскл., пошир.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

154. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Чому підмет і присудок називають головними членами речення?
2. Яку роль відіграють головні члени в реченні?
3. Наведіть приклади складених іменних присудків, у яких іменна частина виражена різними частинами мови.
4. Назвіть основні правила вживання тире між підметом і присудком. Наведіть приклади речень, у яких між підметом і присудком тире не вживається.
5. Доведіть, що поєднання слів *широкий степ* належить до словосполучення, а *Степ широкий* — до речення.
6. На що вказує означення? Які види означень ви знаєте? Наведіть приклади.
7. Як називається образне означення в художньому мовленні? Яка його стилістична роль? Відповідь проілюструйте прикладами.
8. Чому, на вашу думку, прикладка є різновидом означення? Назвіть основні правила правопису прикладок.
9. Що таке додаток? Як відрізнити прямий додаток від непрямого?

10. Які види обставин вам відомі? Чим вони виражаються, на які питання відповідають?

11. Яким членом речення є порівняльний зворот? Коли він не відокремлюється комами на письмі?

 12. Які другорядні члени речення можуть належати до групи підмета і до групи присудка, а які — лише до групи присудка? Доведіть це на прикладах.

155. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. З'ясуйте стилістичну належність висловлювання. Випишіть граматичні основи речень.

За своїм змістом вітальні формули у різних мовних спільнотах дуже відмінні. Проте всім вітанням властива однакова етикетна спрямованість: засвідчити увагу до людини, гріечно ставлення до неї, побажати їй чогось доброго тощо.

Українська мова багата на вітальні формули. Вислови *Доброго ранку! Доброго дня! Доброго вечора!* є стилістично нейтральними. Їх у відповідну пору дня можуть уживати адресанти всіх категорій до адресатів будь-якого соціального статусу.

Стягнене *Добридень!* у літературному мовленні нині ми вживаємо рідко, а *Добри вечір!* майже вийшло з ужитку. Із таких стягнених в одне слово етикетних словосполучень залишилося тільки *Добраніч!* (*Я. Радевич-Винницький*).

II. Зробіть повний синтаксичний розбір першого речення.

II рівень

I. Визначте речення, у яких перед порівняльним зворотом уживається кома:

1) Національне минуле слугує нам ніби для перевірки того, хто ми є (*Г. Лозко*);

2) Спогади докучливі як нежить... (*В. Симоненко*);

3) На гіллі рясному цвіт немов сніжинки (*В. Сосюра*);

4) Національна гордість проявляється як щось природне для всієї нації (*Г. Лозко*).

II. Складіть і запишіть 3 речення, в яких між підметом і присудком ставилося б тире.

III рівень

I. Поширте подані на с. 100 речення другорядними членами, вказавши спосіб їх морфологічного вираження. В одне з речень уведіть порівняльний зворот.

1. Нація має звичаї. 2. Збереглося багато повір'їв. 3. Поставлено завдання.

II. Напишіть твір-опис краєвиду в художньому стилі, використовуючи художні означення, непоширені прикладки й порівняльні звороти.

В а р і а н т 2

I рівень

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. З'ясуйте стилістичну належність висловлювання. Випишіть граматичні основи речень.

Усмішка — винятково важливий знак етикетного спілкування. Вона є найдійовішою зброєю, за допомогою якої найлегше проникнути крізь панцир інших «я». Дружня усмішка усуває настороженість або агресивність, долає всілякі перешкоди у спілкуванні з людьми. Вона створює позитивний настрій спілкування. Відкрите обличчя, прямий погляд, привітна усмішка — це прикмети людини чесною, розумною, доброзичливою, вихованою, сильною.

За твердженням психологів, коли людина усміхається, їй легшає на душі (*Я. Радевич-Винницький*).

II. Зробіть повний синтаксичний розбір першого речення.

II рівень

I. Визначте речення, у яких між підметом і присудком уживається тире:

- 1) Кобзарство своїм корінням сягає часів Київської Русі (*І. Шаров*);
- 2) Добро це насамперед щастя всіх людей (*Д. Лихачов*);
- 3) Володіння рідною мовою не заслуга, а обов'язок патріота (*І. Огієнко*);
- 4) Тематичні обрії поезій Ліни Костенко досить широкі (*А. Ткаченко*).

II. Складіть і запишіть 3 речення з порівняльними зворотами.

III рівень

I. Поширте подані речення другорядними членами, вказавши спосіб їх морфологічного вираження. В одне з речень уведіть порівняльний зворот.

1. Проблема залишається невирішеною. 2. Людина прагнула пізнати світ. 3. Змінився ліс.

II. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на тему «Яку людину вважають мудрою?», використовуючи обставини різних видів та порівняльні звороти.

Речення як основна одиниця синтаксису надзвичайно багатогранне. Крім двоскладних, ми виділяємо також речення **односкладні**, в яких достатньо одного головного члена — у формі підмета чи присудка — для розуміння змісту висловленого.

Односкладні речення відрізняються від **неповних**: неповні речення, як правило, двоскладні з пропущеним головним членом або другорядним членом. Щоб не помилитися у визначенні типу речення, треба насамперед правильно виділити його граматичну основу.

І двоскладними, й односкладними повними або неповними реченнями можуть бути виражені частини **с к л а д н о г о** речення.

§ 15. Односкладні речення. Означено-особове речення

Ми, люди, живемо серед родини...

Михайло Орест

Слово-гиво

156. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль. Чи пригадуєте ви подібні епізоди з власного життя? Які слова з тексту характеризують батьківські почуття? Зачитайте їх. Запропонуйте інший заголовок до тексту.

ПРИЇХАЛА ДОНЕЧКА

З Людою я не бачився місяців зо три. Як поїхала в село до бабуні моя маленька донечка на початку літа, так і не бачився з нею. А вже ж осінь! Листя з кленів летить і лягає на тротуар під ноги, а мені здається, що це Людчині пустощі, що це те саме кленове листячко, яке ще минулого року наносила вона до кімнати і встелила ним підлогу.

Односкладні речення
Означено-особове речення

І я не йду — біжу на вокзал. Мав би крила — летів би. Вийшов на перон, озираюся: людей сила-силенна.

Спізнююся. Так прикро! Дуже ж хотілося зустріти мою вихрясту білявочку, мою пустотливу донечку! Але ж не приїхали, думаю собі, інакше чекали б на мене.

Вертаюсь додому.

— Де ти, татку, ходиш? — лунає в коридорі дзвінкий голос. Так за ним скупив!

Маленьке тільки пригортаю до грудей. Пахощі линуть від білявої голівки, такі рідні, солодкі! Рідні рученята! Вони

обвилися навколо шиї та так горнуть до себе, так ніжно тремтять. А голубі очі, мов крихітки неба, палають у дитячому захопленні і близько прихилиються до моїх, заглядають у саму глибину душі. Доня! (За О. Сизоненком).

озираюся
чекáli

II. Зверніть увагу на те, як автор описує почуття героя на пероні вокзалу. За допомогою яких речень створюється враження поспіху, розгубленості? Яка роль дієслівних форм, що в рамці, в реченнях тексту?

III. Випишіть по 2—3 речення: а) з двома головними членами; б) з одним головним членом. У кожному реченні підкресліть граматичну основу. Як називаються речення з двома головними членами? з одним? Скориставшись матеріалом на с. 105, визначте тип таких речень.

IV. Які з виділених у тексті *односкладних речень* поширені, які — непоширені? Свою думку аргументуйте (див. с. 105).

Мовознавче дослідження

157. I. Розгляньте таблицю. З'ясуйте, чим можуть бути виражені головні члени в односкладних реченнях. На які типи поділяються *односкладні речення з головним членом у формі присудка*?

Односкладні речення

Тип	Головний член	Спосіб вираження головного члена
Означено-особове	у формі присудка	дієслово у формі 1-ї чи 2-ї особи однини і множини теперішнього або майбутнього часу дійсного або наказового способу: <i>За правду, браття, єднаймося щиро (Леся Українка).</i>
Неозначено-особове	у формі присудка	дієслово 3-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу чи форма множини минулого часу: <i>У нас проханих не люблять (М. Стельмах).</i>
Узагальнено-особове	у формі присудка	дієслово 2-ї особи однини теперішнього або майбутнього часу: <i>Хліб-сіль їж, а правду ріж (Нар. творчість).</i>

Тип	Головний член	Спосіб вираження головного члена
Безособове	у формі присудка	безособове дієслово; особове дієслово в безособовому значенні; дієслівні форми на <i>-но</i> , <i>-то</i> ; інфінітив, незалежний від інших членів речення, присудкові слова (<i>треба</i> , <i>можна</i>), слово <i>немає</i> (<i>немає</i>); прислівники з якісно-оцінним значенням: <i>Пахло чебрецем, свіжою травою</i> (А. Шиян); <i>Нанесло гори піску</i> (Н. Рибак); <i>Стіл застелено; Не можна затуляти сучасним життям життя тисячоліть</i> (В. Чумак); <i>І знов тихо в хаті</i> (М. Коцюбинський).
Називне	у формі підмета	іменник у називному відмінку або іменникове словосполучення: <i>Темна ніч. Шляхи. Діброва</i> (А. Малишко).

II. Складіть по 2 односкладних речення кожного типу. Накресліть їх схеми. З'ясуйте, що означає головний член речення. Поміркуйте, у текстах яких стилів можуть уживатися ці речення (див. с. 105).

Із секретів синтаксису

Речення з головним членом, вираженим **прислівником**, відносяться до **безособових**. Односкладні речення з головним членом, вираженим іменником — **називні** речення.

 158. I. Прочитайте речення, поміркуйте, до якого типу односкладних вони належать. Свою думку аргументуйте (див. с. 105).

1. Для добрих друзів **відкриваю** дім і маю серцю щиро насолоду (А. Малишко). 2. Не шукай правди в других, коли в тебе її нема (*Нар. творчість*). 3. За правду, браття, єднайтесь щиро (*Леся Українка*). 4. Не плач, не плач, Марусенько, не плач, не журися... (*Нар. творчість*). 5. Поклич мене. Я по тонкім льоду до тебе знов дорогу віднайду (С. Пушик). 6. Давай до ставу підемо... Там вишні порозцвітали (Є. Гуцало). 7. Напиши, чи прийдеш на літо... (Г. Севернюк).

II. Зробіть морфологічний розбір виділеного слова, складіть із ним речення.

В означено-особових реченнях особа бере участь у мовленнєвій ситуації, тобто це мовець або слухач: *Прокидаюсь у незрозумілій тривозі (М. Коцюбинський); Не співай мені, землячко, на чужій чужині (П. Куліш)*. Головна увага в таких реченнях зосереджується не на виконавцеві, а на самій дії.

Мовознавче дослідження

159. І. За поданим алгоритмом складіть розповідь про типи речень за складом граматичних основ.

ІІ. Доберіть власні приклади односкладних речень, позначте в них граматичну основу. З'ясуйте, чим виражені головні члени речення.

Комунікативний практикум

160. І. Уявіть, що ви приїхали з далекого міста чи країни, де відпочивали. Складіть розповідь про враження від побаченого, вживаючи *означено-особові* речення (див. с. 105). Поміркуйте, якого стилю буде ваша розповідь.

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір одного з використаних вами означено-особових речень (див. алгоритм на с. 128).

Прості речення за наявністю в них головних членів речення поділяються на двоскладні та односкладні.

Односкладні речення — це такий тип простого речення, в якому наявний лише один головний член (у формі підмета або присудка). Такий головний член не тільки називає якийсь предмет, дію, явище навколишньої дійсності, а й виражає відношення до дійсності, набираючи певної граматичної форми і відповідної інтонації. Відсутність другого головного члена речення не створює враження неповноти речення, а є особливістю його будови. Наприклад: *«Ох і чудесно, ох і прекрасно вітали»* (О. Ковінька).

Односкладні речення поділяються на:

1) **означено-особові**: *Не забудь, не забудь юних днів, днів весни* (І. Франко);

2) **неозначено-особові**: *Танцюють, співають, веселяться на вулиці* (О. Довженко);

3) **узагальнено-особові**: *Від добра добра не шукають* (Нар. творчість);

4) **безособові**: *Завесніло вже* (Ю. Смолич);

5) **називні**: *Ніч і тиша. Плескіт весел* (Лесь Українка).

Односкладні речення можуть бути поширеними та не поширеними. *Високі айстри, небо синє, твій погляд милий і ясний* (М. Рильський); *Люблю зими пейзаж холодний; Сьогодні співають нових пісень; Лежачого не б'ють!; На полі ярові засіяно; Канікули. Радість; Світає.*

Односкладними реченнями можуть бути виражені частини складного речення.

Означено-особове речення — це односкладне речення, в якому головний член називає дію, ознаку, стан чи процес, що здійснюється мовцем або стосується мовця. Головний член (у формі присудка) в таких реченнях виражається:

1) формою дієслова 1-ї особи однини чи множини дійсного способу теперішнього чи майбутнього часу та 1-ї особи множини наказового способу: *Цілую всі ліси* (Л. Костенко); *Сміло гляньмо долі в вічі* (П. Грабовський);

2) дієсловом 2-ї особи однини і множини дійсного способу теперішнього або майбутнього часу та наказового способу: *Пригадай собі голос матері, як хочеш почути совість* (Д. Павличко); *В труді творить життя красу* (П. Тичина).

Означено-особові речення вживаються в художньому та публіцистичному стилях: *Чи пам'ятаєш дні ті гарні, ясні, коли сміялось сонце, грало море?* (М. Вороний); *Працюють на землі важко, щоденно* (З газети).

161. І. Прочитайте, вкажіть тип односкладних речень.

1. Люблю пісні мого краю... (*Леся Українка*). 2. Боюсь безлюддя вулиць велелюдних, самотності в життєвому бою, суцільної святковості без буднів і крапки без продовження — боюсь (*І. Муратов*). 3. Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки дістане снаги мені й хисту (*Леся Українка*). 4. Рости, живи — і знай, що людська думка, що людська творчість — це найбільша мука (*М. Рильський*). 5. І знов лечу (*Т. Шевченко*).

ІІ. Переробіть односкладні речення на синонімічні двоскладні. Чи завжди доречною буде така заміна?

Комунікативний практикум

ІІІ. Складіть діалог про те, як ви зустрілися з колишнім учителем вашої школи. Використайте *поширені* та *непоширені* односкладні речення (див. с. 105).

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються двоскладними? односкладними?
2. Які типи односкладних речень за наявністю головних членів ви знаєте? (Скористайтесь таблицею на с. 102—103).
3. Дайте визначення означено-особовим реченням. Чим виражається в них головний член? Наведіть приклади.
4. Яку роль виконує особа в означено-особових реченнях?
5. Доведіть, що односкладні речення можуть бути як поширеними, так і непоширеними. Наведіть приклади.
6. У яких стилях вживаються означено-особові речення? Наведіть приклади.

■ Зв'язне мовлення

Усний твір про пам'ятки

Комунікативний практикум

162. І. Які пам'ятки культури та архітектури України ви знаєте? Які архітектурні чи скульптурні споруди (пам'ятники, меморіали, обеліски тощо) є у вашій місцевості? (Див. таблицю на с. 107—108). Розкажіть про один із них.

ІІ. Прочитайте текст однокласникові (однокласниці). З'ясуйте, до якого стилю належить висловлювання. Свою думку аргументуйте. Чи розкриває заголовок зміст тексту? Доберіть інші варіанти заголовка.

ПЕРЛИНА СВІТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ

Софія Київська — перлина світової архітектури.

Збудована в XI столітті за ініціативою Ярослава Мудрого як головний храм Київської Русі, Софійський собор був не тільки

культовим, а й громадським, освітнім центром. Тут відбувалися урочисті церемонії посадження князів на київський престол, прийоми іноземних послів. На площі біля собору збиралося київське віче.

Прямокутну споруду Софії Київської в давнину оточували два ряди відкритих галерей. На східному фасаді було п'ять вівтарних напівкруглих виступів — апсид. Із західного боку височіли дві башти зі сходами, які вели на другий поверх. Перед головним входом здіймався мармуровий портик. Як того хотів князь Ярослав, собор вінчали тринадцять бань, які поступово піднімалися від крайніх малих до центральної великої. Покривали їх листовим свинцем. Сірі куполи добре гармонували з рожевими стінами.

Усередині собор був оздоблений чудовими фресками, цікавими й різноманітними за змістом. Окрім фресок, на стінах собору збереглися чудові мозаїчні зображення, виконані зі шматочків різнокольорового скла.

Було чим вабити Софії Київській людей, що приходили з далеких міст і сіл. Милувалися вони її неперевершеною красою і величчю, знаннями і мудрістю збагачувалися.

І сьогодні, через тисячу років, собор викликає захоплення довершеністю ліній та форм (*За М. Матвійчуком*).

III. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

- ?
1. Яке враження справив на вас опис пам'ятки?
 2. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів автор змальовує її.
 3. Яку специфічну лексику використовує автор для опису пам'ятки? Назвіть ці слова. З'ясуйте їх значення за словником наприкінці підручника та складіть із ними речення.

163. І. З'ясуйте, які слова та їх значення, подані в словничку термінів, для вас відомі, а які ні. Складіть із ними 4—5 речень.

Словничок термінів

Слово чи словосполучення	Лексичне значення
<i>Архітектура</i>	мистецтво проектування, спорудження та художнього оформлення будівель
<i>Постамент</i>	художньо оформлене підвищення для статуї
<i>Статуя</i>	скульптурне зображення людини або тварини на повний зріст

Слово чи слово-сполучення	Лексичне значення
<i>Скульптура</i>	вид образотворчого мистецтва, твори якого мають рельєфну або об'ємну форму і виконуються способом виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини)
<i>Ансамбль</i>	1) сукупність будівель, споруд, що є частиною одного цілого; 2) гармонійна єдність у розміщенні та оформленні групи будівель, пам'ятників, що становлять одну архітектурну композицію
<i>Стела</i>	кам'яний стовп чи плита з написом або рельєфним зображенням, що ставиться як надмогильний пам'ятник або на згадку про яку-небудь подію
<i>Барельєф</i>	скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону не менш як на половину своєї товщини
<i>Кахлі</i>	облицювальна керамічна плитка, що має на зворотному боці спеціальну форму, за допомогою якої кріпиться до цегли
<i>Кругла статуя</i>	скульптурне зображення людини, розраховане на її огляд з усіх боків
<i>Кут зору</i>	спрямування погляду з якоїсь певної точки
<i>Конструкція пам'ятника</i>	його будова, складові частини
<i>Монументальна скульптура</i>	призначена прикрашати площі, майдани, парки, великі громадські споруди (як правило, монументальна скульптура перевищує натуральну величину об'єкта)
<i>Пам'ятник</i>	статуя чи бюст на п'єдесталі

II. Складіть план та, скориставшись пам'яткою, усно опишіть скульптурну споруду, що знаходиться у вашому місті чи селі.

Пам'ятка

Як описувати пам'ятку культури та архітектури

1. З'ясуйте, хто автор пам'ятника.
2. Точно назвіть місце, де встановлено скульптуру.
3. Визначте вид споруди — статуя, стела, обеліск.

4. Зазначте, з якого матеріалу її виготовлено, які її розміри.
5. Проаналізуйте, чи зумів автор відтворити у скульптурі духовний світ зображуваної людини, її характер.
6. Опишіть постамент, на якому встановлено скульптуру.
7. Розкажіть, яке враження справляє пам'ятник; як сприймається в архітектурному ансамблі міста (села).

§16. Неозначено-особове й узагальнено-особове речення

В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.

В. Симоненко

Мовознавче дослідження

164. І. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте, яким стилем він написаний, до якого типу мовлення належить. Чого навчає притча?

ПРИТЧА ПРО ХЛІБ

Розказували наші прапрадідусі та прапрабабусі, що колись давно люди не працювали так тяжко, бо не було потреби — хліб ріс як трава, сам і сіявся. Вийди в степ і збирай собі досхочу, бо куди не кинеш оком — скрізь колосяться злаки. Ото був рай земний!

Неозначено-особове речення
Узагальнено-особове речення

У родині Добромисла пекли щодня і запашні паляниці, і коржі з маком. Однак діти їли неохоче такі ласощі, особливо вередувала найменшенька Злата, пхинькала:

— Надокучив мені хліб! Що це за страва — вийшов за хату і назбирав. Хочу того, чого у нас нема.

— Слава Богу, не обділені ми харчами, дякуй долі і за це! — повчав доню батько.

— Я не можу брати в руки хліба, не хочу його їсти! — зарепетувала Злата. Несподівано для всіх дівчинка почала топтати ногами рум'яну, щойно випечену паляницю.

Небо враз затягнулося чорними хмарами, вдарив грім, сколихнув усе довкола. Небувала злива йшла сім днів. А коли нарешті виглянуло сонечко, люди побачили, що геть всеньке колосся побито, степи спорожніли. Замість хліба почав рости непоживний, колючий бур'ян.

Родина Добромисла пухла з голоду, тепер уже й крихта хліба стала у них на вагу золота. Запізніле каяття Злати не могло порятувати сім'ю. Та, на щастя, збереглося кілька мірок зерна — ось і засіяли ним шмат поля.

Приходили на поклон до хлібної ниви і в сльотаві дні весни, і в літню спеку. До сьомого поту від світанку до сутінків працювала родина Добромисла, щоб виростити золоті колоски хліба. Вижили. Гірка робота, та солодкий хліб (О. Паламарчук).

Сльотавий — дощовий.

- II. Випишіть із тексту речення з одним головним членом. Скориставшись теоретичним матеріалом на с. 113—114, визначте тип цих речень. Утворіть складне речення, яке б складалося з кількох односкладних.
- III. Визначте синтаксичну роль виділених слів та словосполучень.

Комунікативний практикум

IV. Знайдіть у тексті фразеологізми, з'ясуйте їх значення. Складіть діалог на тему «Гірка робота, та солодкий хліб».

165. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви та розкриваючи дужки.

1. Майбутнє ясне й пр..красне. Любіть його, прямуйте до нього, працюйте для нього, наближайте його (М. Чернявський). 2. Подали команду рушати. Знову сіли на коней. Річку п..реїхали (в)брід (О. Гончар). 3. Пісню дружно пі..хопили (О. Бойченко). 4. Озеро ясним прозвали (не)в..падково (Ю. Збанацький). 5. Нам, брате, треба ще рости й рости (В. Бровченко).

II. Визначте, чим виражені головні члени у поданих реченнях. Назвіть серед них *неозначено-особові* (див. с. 113—114).

Мудрість народна

166. I. Прочитайте текст «ланцюжком». З'ясуйте стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок і перекажіть текст. Яке враження справила на вас розповідь хлопчика?

Йдучи зі школи, я ще віддалік помітив біля нашої хати криту брезентом автомашину. Цікаво, хто ж це приїхав до нас?

Беру під пахву ранець і щосили біжу додому. На борту машини, **що притулилася поруч** з ворітьми, яскравіє напис: «Експедиційна». Дивно, чого це біля нас зупинилася експедиція...

У хаті за столом сиділи троє незнайомих людей. Двоє старших чоловіків тримали в руках записники. Молодша, певно, студентка, порпалася біля магнітофона. Неподалік сиділи дідусь із бабусею. Я привітався, поклав на ліжко ранець.

— Нехай і він сідає з нами, — звертається дідусь до гостей. — Хлопець він тямущий. Вже чимало зробив записів. Може, подивитися той зшиток?

— Гаразд, — згоджується найстарший. — Обов'язково подивимося. А поки що хочемо від вас дещо записати.

Дідусь зінічено посміхається. Певно, переживає.

— Та ми, той, — знизує плечима, — невеликі мастаки до балачок.

— Еге, не прибіднюйтеся, — уточнив усе той же, повитий сивиною чоловік. — Нам про вас багато розказали ваші односельці!

— Щойно наступив листопад, то чи є якісь прислів'я про цей місяць? — запитала студентка і непомітно ввімкнула магнітофон.

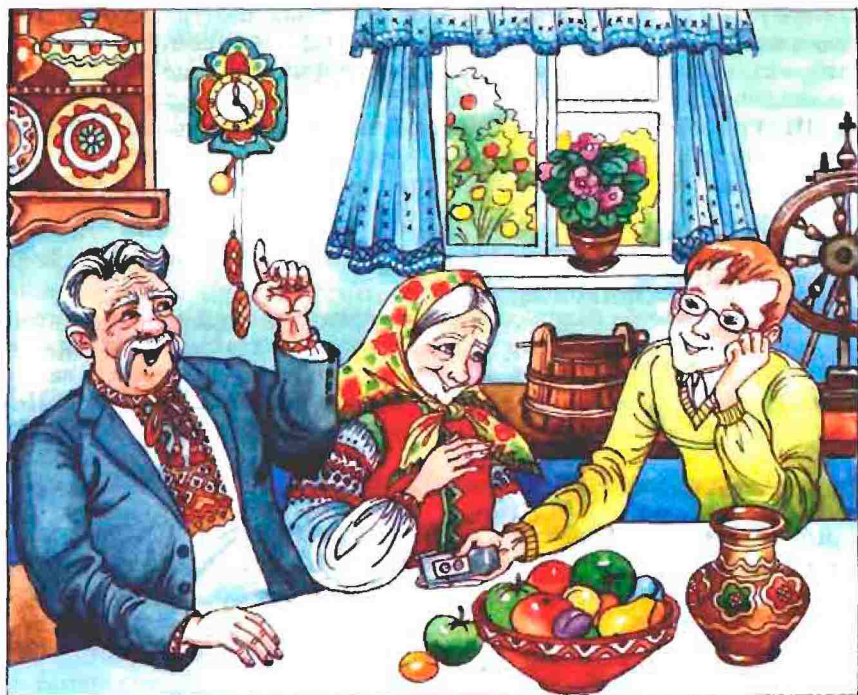
— Є деякі, — пом'якшав дідусь. — У нас про листопад кажуть так: жовтню син, а зимі рідний брат.

Я подивився на бабусю. Чому вони мовчать? Нехай би якась приказочка і від них увійшла до книжки.

— Хоч листопад і не лютий, — наче почула мій докір бабуса, — проте питає, чи вдягнений та взутий.

— З листопадом, Мотре, бабам одна рада: ховатися на піч!

*обов'язково
прислів'я
пом'якшати*

— Кволе поросся, Тарасе,— відказала дідусеві бабуся,— й піч не спасе. А ось хто в листопаді не мерзне, тому й коло Йордану нічого біда не зробить.

— До прислів'їв годилося б і прикмет доточити,— делікатно спрямовує в інше русло літній чоловік.— Бо вони доповнюють одне одного...

— Авжеж, що так,— поскубує свої вуса дідусь.— По прикметі, кажуть, прислів'я плаче.

Чутливе вухо магнітофона ловило кожную їхню прикмету:

— Якщо восени рано нанесе снігу, то й весна буде рання.

— Як перший сніг випав на мокру землю — залишиться, на суху — скоро зійде.

— На горобині й дубі багато плодів — чекай суворої зими.

— Якщо листопад буде пізній — чекай суворої і затяжної зими.

З прикметами нарешті закінчили. Гості запропонували прослухати запис. Дідусь із бабусяю залюбки зголосилися, адже вони ніколи не чули самих себе. Я спостерігав, як уважно стежили старенькі за магніфонним голосом й посміхалися між собою (За В. Скуратівським).

Йордан — свято Водохреща (19 січня).

II. Випишіть речення з одним головним членом у формі присудка, з'ясуйте, чим він виражений і що означає. Скориставшись матеріалом на с. 113—114 і таблицею на с. 102—103, поміркуйте, що в них спільного й чим вони різняться. Доведіть, що ці речення належать до узагальнено-особових.

 III. Гра «Хто більше?». Пригадайте, які ви знаєте прислів'я чи приказки про осінню чи зимову пору року. Запишіть їх.

IV. Пригадайте, коли вживається апостроф, і з'ясуйте написання слів у рамці.

Комунікативний практикум

 167. Уявіть себе філологом-фольклористом, який збирає народні прикмети, прислів'я, приказки, пісні, розпитайте про них своїх близьких, сусідів і складіть збілочку фольклорних матеріалів вашої місцевості (місцевості, де проживають ваші бабуся і дідусь). Напишіть про ваше дослідження в публіцистичному стилі.

Із секретів синтаксису

Односкладні речення, що є фразеологізмами, переважно належать до узагальнено-особових (бо дія стосується кожного з нас).

168. Випишіть речення в такій послідовності: а) неозначено-особові; б) узагальнено-особові (див. с. 113—114).

1. Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гнися (*Нар. творчість*). 2. У цьому місті вас привітають усмішкою і запропонують заспівати. 3. Нових друзів шукай, а старих не забувай. 4. Хочеш троянду — будь готовий і до колючок. 5. Поспішиш — людей насмішиш. 6. За одного вченого дають десять невчених. 7. Не пером пишуть, а умом (*Нар. творчість*). 8. Справжніх друзів в нас щиро вітають. 9. Певно, тут не чули зроду, що була негода в світі (*Леся Українка*). 10. Через два дні про героїчний вчинок Раї написали в газетах (*П. Загребельний*). 11. Сіяли всю ніч (*О. Гончар*).

II. Поміркуйте, в якому стилі можуть уживатися подані речення.

169. Доберіть із підручника з української літератури 6—7 односкладних неозначено-особових речень, запишіть їх та підкресліть граматичну основу.

■ Із секретів синтаксису

У неозначено-особових реченнях увагу зосереджують на факті, події чи процесі. Особа, яка виконує дію, невизначена, неконкретна. Вона не бере участі у спілкуванні, перебуває ніби поза тією ситуацією, в якій відбувається дія. Це не мовець і не слухач. Наприклад: *Квіти дарують друзям в урочисті дні, демонструють на виставках, вирощують у садах, парках, ними прикрашають житло* (*В. Протопопова*).

Мудрість народу

170. I. Прочитайте речення, доведіть, що вони узагальнено-особові. З'ясуйте їх значення.

1. Не спитавши броду, не лізь у воду. 2. Неправдою світ пройде, та назад не вернешся. 3. Згаяного часу і конем не наздоженеш. 4. Скажеш гоп, коли перескочиш. 5. Бездонної діжки не наллеш. 6. Чого собі не зичиш, того й другому не бажай (*Нар. творчість*).

II. Доберіть узагальнено-особові речення у вигляді прислів'їв чи приказок, запишіть їх, підкресліть граматичні основи.

■ Прочитайте і запам'ятайте

Неозначено-особові речення — це односкладні речення, що називають дію, стан, процес, ознаку, носієм яких є невизначена особа. Головний член у цих реченнях виражається:

1) дієсловом у формі 3-ї особи множини дійсного способу теперішнього і майбутнього часу: *З давніх-давен творців*

пісенного слова — піснетворців — **називають у нас співця-ми** (Б. Харчук);

2) дієсловом у формі множини минулого часу дійсного способу та у формі множини умовного способу: **Пили каву з білою булкою** (Б. Лепкий).

Узагальнено-особовими називаються речення, які позначають дію, стан, процес, ознаку, що стосуються будь-якої особи. Головний член таких речень найчастіше має форму 2-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу дійсного та наказового способу: **Хочеш їсти калачі — не сиди на печі** (Нар. творчість).

Узагальнено-особові речення мають такі ознаки:

1) відтворюються в мові у вигляді готових одиниць для позначення готових ситуацій;

2) не мають просторово-часової вказівки, існують у мовленні як абстраговані судження, що не відображають певної конкретності: **Лежачого не б'ють; Чесне діло роби сміло; Хвалою не нагодуєш** (Нар. творчість).

Неозначено-особові та узагальнено-особові речення функціонують у різних стилях (розмовному, художньому, науковому, публіцистичному): **Восени після збирання врожаю поля переорюють...** (В. Корчагіна); **Не погань крилиці, бо схочеш водиці** (Нар. творчість).

Мудрість народна

171. І. Вивчіть прислів'я напам'ять і під власну диктовку запишіть.

1. Чужого не гудь, а свого не хвали. 2. Не розхитуй човна, бо вивернешся. 3. Як постелишся, так і виспишся. 4. Наперед не виривайся, а ззаду не лишайся. 5. Роби надворі, буде в коморі. 6. Здобудеш освіту — побачиш більше світу. 7. Відстанеш годиною — не наздоженеш роудиною.

II. Підкресліть у реченнях граматичну основу і складіть до них схеми. З'ясуйте тип речень. Назвіть пунктограми.

III. Поясніть написання частки *не* з дієсловами.

IV. З'ясуйте, у яких стилях мовлення можуть уживатися подані прислів'я. Складіть і розіграйте діалог за одним із фразеологізмів.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються неозначено-особовими? У якій формі в них виражається головний член речення? Наведіть приклади.

2. Чи бере участь у спілкуванні особа в неозначено-особових реченнях?

3. Які особливості узагальнено-особових речень? Чому вони так називаються? Свою думку аргументуйте.

4. У яких стилях уживаються неозначено-особові та узагальнено-особові речення? Наведіть приклади.

Зв'язне мовлення

Письмовий твір про пам'ятки

172. І. Прочитайте текст уголос. Визначте його тему, основну думку. Доберіть заголовок, який би розкривав зміст. З'ясуйте, яким стилем і типом мовлення написано текст. Свою думку аргументуйте.

Багато величних монументів зведено на честь Кобзаря.

Один із найкращих пам'ятників славетному поетові піднісся в казахському місті Шевченко. Його автори — київські скульптори Макар Вронський, Віктор Сухенко та петербурзький архітектор Євген Федоров. Співавтором, керівником і наставником авторської групи був Юхим Павлович Славський — почесний громадянин міста Шевченко. Він діяльно допомагав від перших начерків проекту аж до відлиття статуї, встановлення монумента. Юхим Павлович дбайливо обмірковував кожну деталь. Саме він наполіг, щоб у руці поета була заповітна захальвна книжечка.

2 жовтня 1982 року лагідного осіннього надвечір'я тисячі людей зібралися на мисі Міловому. Після мітингу під урочисті звуки оркестру Славський розрізав червону стрічку. Поволі спало біле покривало, і перед очима учасників свята постав Тарас Григорович Шевченко — як живий.

Одвічна, невмируща й висока дума про майбутнє України лежить на чолі Кобзаря. В опущеній правій руці поет тримає захальвну книжечку — славнозвісний атрибут «невольницької музи». А біля підніжжя, ніби пробиваючи граніт, тягнеться молода верба. Пагінець її взятий від верби із форту Шевченка, котра вже 140 років розпускається на березі Каспію, символізуючи стійкість і незламність митця (За С. Зінчук).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Де розташований пам'ятник, описаний у тексті?
2. Розкажіть його історію.
3. Яке враження на вас справив опис пам'ятника?
4. Доберіть необхідні слова для опису пам'ятника, з'ясуйте їх значення (див таблицю на с. 107—108).
5. Опишіть пам'ятник як скульптурну споруду, спираючись на текст.

III. Перечитайте пам'ятку на с. 108—109, запам'ятайте етапи опису скульптури.

173. Розгляньте фотоілюстрацію. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. З'ясуйте, до якого виду пам'яток культури можна віднести пам'ятник.
2. Чи можна назвати зображення скульптурою на постаменті? Доведіть свою думку.
3. Пам'ятник розміщено в історичному центрі міста. Чи впливає це на сприйняття пам'ятки? Як саме?
4. Укладіть словничок термінів, якими ви скористалися б для опису скульптури.
5. Складіть план твору за фотоілюстрацією. Усно опишіть пам'ятник.

Пам'ятник Іванові Федорову у Львові

Увага! Описуючи пам'ятник, уведіть до тексту елементи розповіді, які даватимуть додаткові відомості про твір мистецтва.

Видатні українці

174. Скориставшись пам'яткою на с. 108—109, напишіть твір-опис пам'ятника відомій людині у вашому місті (селі).

17. Безособове речення

А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість — жить!

О. Теліга

175. І. Прослухайте текст. З'ясуйте, якого він стилю. Визначте його тему, доберіть заголовок.

Погожого літнього дня можна довго милуватися лісовими пейзажами, втішатися чарівною красою озер, які відбивають у своїй дзеркальній гладіні небо, ліс і гори; можна годинами слухати пісні морського прибою чи, зійшовши на гору Ахун, захоплюватися незвичайними барвами заходу, що їх розкидає денне світило, перш ніж пірнути у води Чорного моря. Та жодне з цих прекрасних видовищ не може з такою силою вразити уяву й лишити такі яскраві незабутні враження, як краса й велич падаючих вод.

Чарівність і принадність водоспадів надихали багатьох поетів на створення ліричних і епічних творів. Водоспади завжди приваблювали до себе людину своєю первозданною красою, величчю й надзвичайністю. Протягом багатьох віків вони були для людини цілковитою загадкою.

Водоспад — це природна фабрика енергії. Примусити її працювати на користь людині не так уже й важко. Не треба споруджувати високих гребель, щоб підняти воду, а потім скидати на лопаті турбін гідроелектростанцій. Досить тільки всю або частину падаючої води пустити по трубах, направити її до силової станції, і водоспад покійно виконуватиме потрібну роботу.

У Швейцарії, наприклад, таку роботу виконують майже всі природні водоспади. Багато таких станцій збудовано у Швеції й Норвегії.

Люди змушують працювати на себе навіть деякі великі водоспади, використовуючи цей чудесний дар природи (За О. Мурановим).

Безособове
речення

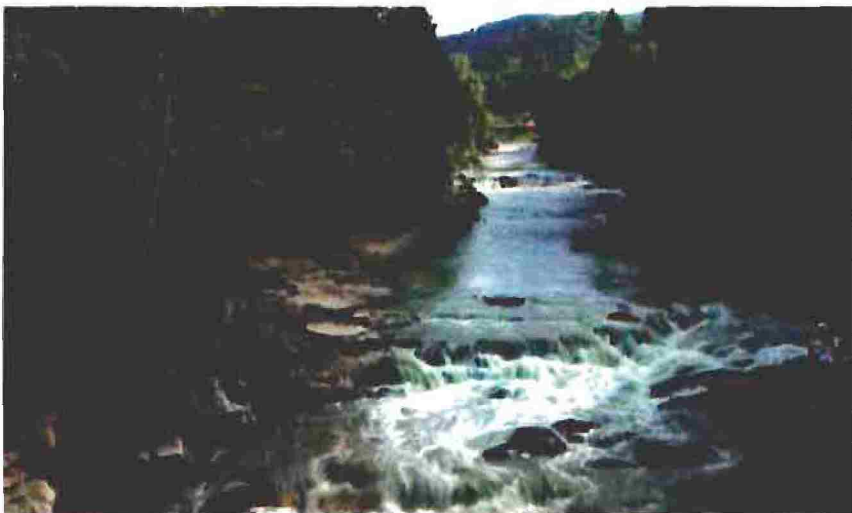
падаючі
падаючи

II. Випишіть із тексту односкладні речення, з'ясуйте, чим виражений у них головний член речення, і визначте їх тип (див. таблицю на с. 102—103).

III. Прочитайте слова в рамці (с. 117), пригадайте правила написання дієприкметників та дієприслівників.

Комунікативний практикум

IV. Розгляньте фотоілюстрацію і доповніть зміст тексту описом гірського краєвиду (усно).

Тече вода, тече бистра вода...

Мовознавче дослідження

176. I. Прочитайте речення, визначте їх тип та морфологічне вираження головного члена (див. с. 121—122).

1. Снігом укрило ліси, поля. 2. У лісі зашуміло. 3. Мені не хочеться спати. 4. Нас нікому не здолати. 5. Хотілося побачити друга-одноліткa. 6. Повіяло осінніми холодами.

II. Перебудуйте *безособові* речення на особові різних типів. Простежте, як змінилися структура і зміст речень. Чи можна вважати такі речення синтаксичними синонімами?

III. Виділене слово розберіть як частину мови.

Комунікативний практикум

177. Напишіть невеликий твір-опис на тему «Світає». Використовуйте односкладні безособові речення з головним членом, вираженим неозначеною формою дієслова.

Мовознавче дослідження

178. І. Накресліть і заповніть таблицю, скориставшись теоретичним матеріалом на с. 121—122.

Тип речення	Головний член	Способи вираження головного члена	Приклади
Односкладне безособове	у формі присудка		

II. Розкажіть про способи вираження головного члена в безособових реченнях. Наведіть власні приклади.

179. І. Прочитайте і спишіть речення.

1. Сонце заходило за далекий зубчастий небосхил. Вечоріло. Стало холодно (*В. Малик*). 2. Кілька днів підряд мело колючим снігом (*В. Козаченко*). 3. Розвиднілось. Умились ми, пішли. Холодно на дворі було (*А. Тесленко*). 4. Легко на серці старого садівника (*І. Цюпа*). 5. Проти віку нема ліку (*Нар. творчість*). 6. Треба було негайно вживати заходів (*О. Гончар*). 7. Милосердними вам треба бути задля всього живого! 8. Довершилась України кривда стара, нам пора для України жити! (*Із тв. І. Франка*). 9. Уже мене пошарпано, всі квіточки загарбано (*Леся Українка*). 10. Почало світати (*Ю. Яновський*).

II. З'ясуйте тип поданих речень, способи вираження головного члена (див. с. 121—122).

III. Визначте синтаксичну роль виділених у реченнях слів та словосполучень.

■ Із секретів синтаксису

Необхідно розрізняти слова *легко, біда, гріх, жаль, сором, час* тощо, які виконують роль головних і другорядних членів двоскладного речення, та ці слова в ролі головного члена односкладного безособового речення. Порівняйте: *Взяв її жаль, як почула вона, що Ганна плаче* (*І. Нечуй-Левицький*).— *Ой жаль мені, ой жаль мені тої дівчиноньки* (*Нар. творчість*).

Комунікативний практикум

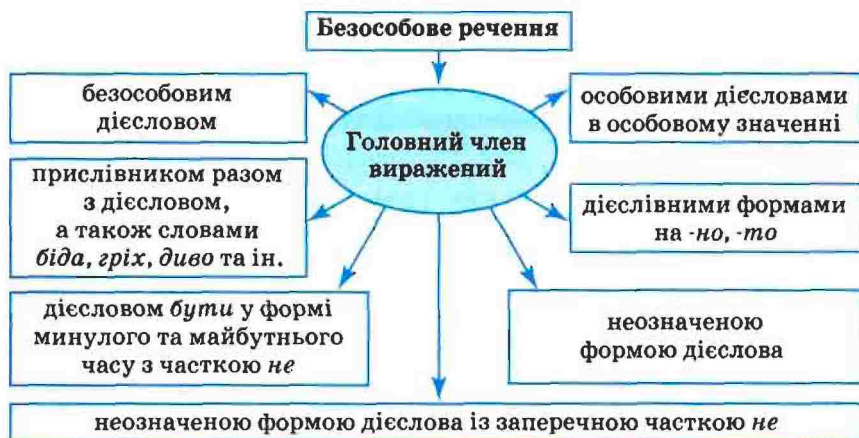
180. Складіть і запишіть діалог за ситуацією, зображеною на малюнку на с. 120. Використовуйте односкладні безособові речення з головним членом, вираженим неозначеною формою дієслова. Живіть вислови: *Як пройти до ... ?, Кого спитати ... ?, Як звернутися ... ?*.

На вокзалі

Мовознавче дослідження

181. І. Розгляньте схему і з'ясуйте способи вираження головного члена в безособовому реченні.

ІІ. Об'єднавшись у групи, доберіть і запишіть приклади безособових речень до кожного зі способів вираження головного члена. Зробіть їх синтаксичний розбір (див. алгоритм на с. 128). Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання.

182. І. Спишіть речення. Спробуйте визначити тему висловлювання, з якого взято цей уривок.

Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів, досі не бачених нею, таких, що цвітуть лише там, високо в горах, у понадхмар'ї, де не буває й туманів, де сонце світить вічно (*За О. Гончаром*).

ІІ. Доведіть, що речення складне. Підкресліть головні члени, з'ясуйте, чим вони виражені. Визначте односкладні речення у складному, з'ясуйте їх тип. Де можливо, доберіть до односкладних речень синонімічні двоскладні. Як зміниться висловлювання?

Прочитайте і запам'ятайте

Безособові речення — це такі односкладні речення, в яких головний член означає дію або стан, що сприймається незалежно від будь-якої діючої особи чи носія стану. Наприклад: *Місяця не видно* (*В. Винниченко*).

Безособові речення вказують на стан природи, навколишньої дійсності, фізичний або психічний стан людини, незалежно від самого виконавця, і процеси, що виражають ставлення до повідомлюваного. Наприклад: *Світало* (стан природи); *Зробилося страшно* (психічний стан людини).

Головний член у безособових реченнях може виражатися:

1) безособовим дієсловом: *Світало по-березневному рано* (*З. Тулуб*);

2) особовими дієсловами в безособовому значенні (мають форму 3-ї особи однини або форму середнього роду): *Мені ввижається, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків* (*Леся Українка*); *Вдарило, задзвонило, як на Великдень* (*М. Куліш*);

3) дієслівними формами на -но, -то: *Там усе правильно записано* (*В. Собко*);

4) неозначеною формою дієслова із заперечною часткою не: *Не злічити мені тих зірок* (*В. Сосюра*);

5) прислівниками разом з дієсловами (*було, буде, стало, стане*) або без них (*добре, важко, холодно, болісно, жалко, важливо, журно, легко, лячно, славно, соромно, страшно, сумно, тепло, тихо, хитро, прикро, чутно*): *Чутно плескіт у струмочку* (*Леся Українка*); *Було видно простори лісів, ланів, лук* (*К. Гордієнко*);

6) словами *біда, гріх, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час, можна, необхідно, (не) треба, (не)можливо, (не) сила, немає (нема)*: *Та нині гріх замкнути в клітку вільну мисль* (*І. Франко*); *І все на світі треба пережити* (*Л. Костенко*); *Тії землі забути нам не сила* (*С. Крижанівський*); *У гаю, гаю вітру немає* (*Т. Шевченко*);

7) неозначеною формою дієслова: *Писати тільки правду* (О. Довженко); *На прощання, милий брате, що сказати тобі?* (П. Грабовський);

8) дієсловом *бути* у формі минулого та майбутнього часу з часткою *не*: *Більше не було слів* (М. Коцюбинський); *Серед цієї юрби не було сумних* (В. Підмогильний).

Головний член безособового речення може виражатися у формі складеного присудка. Наприклад: *Почало світати* (Ю. Яновський); *...Йому хотілось бути молодим* (Л. Костенко); *На душі було гірко* (Л. Письменна).

 183. Гра «Хто більше?». Пригадайте рядки з віршів українських поетів, що за будовою є односкладними безособовими реченнями. Запишіть їх і підкресліть головний член у кожному реченні. Поміркуйте, на що вказують ці речення. Зробіть їх синтаксичний розбір (див. алгоритм на с. 128).

 Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються безособовими?

2. На що вказують безособові речення, що вони можуть виражати?

3. Чим може бути виражений головний член у безособовому реченні? Наведіть приклади.

4. Чи може головний член безособового речення бути виражений складеним присудком? Свою думку аргументуйте.

18. Називне речення

Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
Так весело.

П. Тичина

Слово-диво

184. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, чи можна його віднести до художнього стилю. Аргументуйте свою думку. Доберіть власний заголовок до тексту і перекажіть його. Скористайтеся фотоілюстрацією.

Називне речення

НЕДОТОРКАНЕ СЛОВО — ВІРА

Почаївський ліс. Старі товстючі дерева. І тут помітно війну. Розтрощені стовбури, укриття. Порозкидані зіпсуті речі.

У лісі холодно. Йдеться легше. Жарти і сміх стихають, бо ще півгодини, ще декілька кілометрів, і перед очима — Почаїв.

Виходять на узлісся, зупиняються, стають навколішки, побожно хрестяться. Володько у полоні вражень. Він хреститься також. Перед очима велетенська, маєстатна постать лаври зі всіма її будівлями. Володько безліч разів бачив її на малюнках і ось аж тепер нарешті бачить її власними очима.

Сила враження, віри охопила й озброїла його. Перед ним — велична, залита передвечірнім сонцем святиня, до якої впродовж віків зі всіх куточків його рідної землі спливали люди, щоби бодай тут зачерпнути підсилення віри — єдиної опори жорстоко-нужденного селянського існування.

Віра. Недоторкане слово. Над світом війна, над світом пожежа, а вони клячуть у поросі. Які сили піднімуть їх із того пороку й уведуть у цей святий храм?

Дзвін. Велетенський дзвін. Від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля.

— Ну, люди! Вже час! Вставаймо!

Серед глибокої тиші під звуки велетенського дзвону ті слова видаються закликком.

Усі встають, назувають на ноги постолі і помалу йдуть. Все ближче і ближче лавра. Все ближче і ближче мета. Все потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо, як далеко сягне людське око (*За У. Самчуком*).

Почаївська лавра
і нині чарує нас

Почаїв — місто на Тернопільщині. *Маєстатний* — величний. *Постолі* — м'яке селянське взуття зі шкіри. *Клячіти* — стояти навколішки.

II. Випишіть із тексту по 2 односкладні речення: а) з головним членом у формі присудка; б) з головним членом у формі підмета. Поміркуйте, чим виражені в них головні члени, визначте тип речень (див. таблицю на с. 102—103). З'ясуйте, яке значення мають односкладні речення в тексті? Який настрій вони створюють?

III. Замініть, де це можливо, односкладні речення двоскладними, зважаючи на порядок слів у реченні. Поміркуйте, чи змінюється будова речення від зміни інтонації та порядку слів (див. с. 127).

Слово-диво

185. Опишіть Почаївську лавру за фотоілюстрацією на с. 123, використовуючи **називні** речення (див. с. 126—127).

Мовознавче дослідження

186. I. Розгляньте таблицю й розкажіть про значення, які можуть виражати називні речення.

Називні речення

Значення головного члена	Приклади
1. Стан природи, середовища	<i>Весна. Теплінь. Жайворонки в небі (І. Цюпа); Страшна суша в степах (Н. Рибак).</i>
2. Стан людини	<i>Нудьга. І святки, і нудьга (А. Тесленко).</i>
3. Певна подія, ситуація, явище	<i>Дзвін шабель, пісні, походи, воля соколина, тихі зорі, ясні води... (В. Сосюра).</i>
4. Існування предметів, речей, осіб	<i>Ущелина. Потік. Тропа. Граніт. Безодня. Високості. І тьма — твій кінь — і тьма сліпа (Л. Первомайський).</i>
5. Вказівка на предмети	<i>Ось ваш тихий порт (П. Тичина).</i>
6. Оцінка особи, предмета, явища	<i>Справді славна дівчина (М. Стельмах).</i>

II. Доберіть приклади називних речень, головні члени яких виражають різні значення.

Із секретів синтаксису

Н а з и в н і речення не бувають питальними, не вживаються як речення-відповіді в діалогічному мовленні.

Значення називних речень сприймається лише в теперішньому часі, оскільки в них відсутні засоби вираження часу й способу: *Темінь. Луг (Ю. Мушкетик).*

Слово-диво

187. I. Прочитайте текст мовчки. Які почуття він у вас викликав? Знайдіть у тексті слова, вжиті в переносному значенні. З'ясуйте, яку стилістичну функцію вони виконують у тексті.

А ПІСНЯ — МОВ ФЕНІКС...

Усе зникало у вогнях світових потрясінь, навіть цілі народи й цивілізації. У пожарищах війн рушилися мури й фортеці.

Горіли храми й палаци. Нищились фрески й мозаїки. Попеліли картини, літописи, книги, інші вияви людського генія. Мільйонами гинули самі люди. А от пісня — мов Фенікс...

Виростали на землі знов діти, як зелена травиця повесні після хуртовини, а між тою травицею — знов струменіли з народних глибин дзвенючі джерела.

цивілізація

Живий голос батьків, дідів. Заповіт нащадкам. Духовна естафета поколінь. Пісня... Вона супроводить нас ціле життя. Над колискою — й над могилою. На весіллі й на ратнім полі. У час найбільших торжеств, народних гулянь. У хвилини самотності. З нею штурмували океанські глибини й зоряні висоти. А в часи війн, у чорні дні реакції йшли на штурм чи на стратегію — з піснею на вустах.

То що в тобі за диво таке, пісне, що за вогонь, який магніт, яка сила незмірна таїться в тобі, що примушує нас любити й ненавидіти, сміятись і плакати? То скроплює душу росою, то запалить раптом вогнем! Надихає на творчість, на мирну працю — і кидає в бій на смерть!

дзвенючий

Пісня-розповідь. Пісня-клич. Сповідь. Реквієм. Вибух. Оповідання, і романс, і притча, і марш, і гімн. «Стелися барвінку» й «Козака несуть». «Заповіт», «Два кольори», «Лелеченьки»...

У горі й радості, у праці та відпочинку ти розцвічуєш наше життя, робиш його запашним, поетичним, легшим, світлішим (За Є. Колодійчуком).

II. Випишіть із тексту називні речення. Визначте, чим виражений у них головний член речення, з'ясуйте його значення. Чи впливає вживання називних речень на стиль тексту? (Див. с. 127).

Комунікативний практикум

III. Вживаючи називні речення, складіть діалог на тему «Роль пісні у житті сучасної молоді».

IV. Назвіть орфограми в словах у рамці. Наведіть власні приклади.

Слово-диво

188. I. Прочитайте вірш Богдана-Ігоря Антонича, визначте тему. Чому автор дав твору таку назву?

ТРИ ПЕРСТЕНИ

Крилата скрипка на стіні, червоний дзбан, квітчаста скриня.	роса музична срібна й синя. В квітчастій скрині співний корінь,
У скрипці творчі сплять вогні,	п'янливе зілля, віск, насіння

та на самому дні три зорі,
 трьох перстенів ясне
 каміння.
 В червонім дзбані м'ятний
 трунок,
 зелені краплі яворові.

Дзвоні, окрилена струно,
 весні шаленій і любові!
 Підноситься угору дах,
 кружляє дзбан, співає скриня.
 І сонце, мов горючий птах,
 і ранок, спертий на вориння.

Б-І. Антонич

Воріння — огорожа. *Трунок* — т у т: отрута, чарівне зілля.

II. Знайдіть у тексті двоскладні та односкладні речення (див. с. 127). Назвіть головні члени речення та способи їх вираження. Поміркуйте, чому в поезії називні односкладні речення чергуються із двоскладними, чого досягає автор, використовуючи речення різної будови?

III. У якому значенні (прямому чи переносному) вжито словосполучення *сплять вогні, окрилена струно, співний корінь, весна шалена, співає скриня, кружляє дзбан*? Як називаються ці художні засоби? Свою думку аргументуйте. Доберіть синоніми до виділених слів.

189. I. Накресліть у зошиті узагальнювальну таблицю і заповніть її.

Односкладні речення

Тип	Способи вираження головного члена	Приклади
Означено-особове		
Неозначено-особове		
Узагальнено-особове		
Безособове		
Називне		

Комунікативний практикум

II. Об'єднайтесь у групи і складіть розгорнуте повідомлення про типи односкладних речень та форми вираження в них головного члена речення.

 190. I. Гра «Хто більше?». Наведіть назви художніх творів, які за будовою є односкладними реченнями. Запишіть їх, визначте, чим виражений у них головний член речення та до якого типу вони належать.

II. Поміркуйте, у яких стилях і з якою метою можуть уживатися односкладні називні речення.

 Прочитайте і запам'ятайте

Називні речення — це односкладні речення, в яких головний член (у формі підмета) стверджує наявність предметів чи явищ у дійсності. Наприклад: *Вечір. Прохолода...*

(М. Рильський); Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто з живих не забуде (О. Довженко).

Називні речення можуть бути не поширеними і поширеними: І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (Л. Костенко); Шалені темпи. Час не наша власність (Л. Костенко). Головний член називних речень може поширюватися **означенням**, вираженим прикметником чи дієприкметником. Наприклад: Давня українська хата (Л. Орел).

Називні речення можна сплутати з непоширеними двоскладними реченнями зі складеним іменним присудком, де основна частина виражена прикметником чи дієприкметником (Хата давня). Для їх розмежування слід ураховувати:

1) **порядок слів**: у називних реченнях означення-прикметник (дієприкметник) стоїть **п е р е д** підметом: (Темний ліс), а у двоскладних реченнях іменна частина складеного присудка стоїть **п і с л я** підмета: (Ліс темний);

2) **інтонацію**: у називних реченнях головний член та означення інтонаційно пов'язані, а у двоскладних — між підметом і присудком робиться **п а у з а**, присудок логічно

наголошується (Х[↑]мари с[↑]вітлі, білі);

3) **контекст**: за умови логічного наголошування прикметник (дієприкметник), що стоїть перед підметом, виступає іменною частиною складеного присудка, речення визначається як двоскладне: Важкі й богопротивні Сократові

слова (Ю. Мушкетик). Якщо ж інтонація **п е р е л і ч у в а л ь н а**, то прикметник, що стоїть після іменника, може виконувати роль означення, речення визначається як називне односкладне: Сніг і вітер, ніч зима (В. Сосюра).

Називні речення можуть входити до складних речень.

Називні речення найчастіше вживаються в художніх описах, вказуючи на час, місце, послідовну зміну картин. Вони допомагають стисло, точно викласти думку.

191. І. Серед поданих речень знайдіть «зайве». Обґрунтуйте свій вибір.

1. Люби свій рідний край. 2. Дорогих гостей ласкаво запрошують до столів. 3. У хаті пахло свіжим хлібом. 4. З яру йде прохолода. 5. Осінній дощ.

ІІ. Визначте тип та будову односкладних речень.

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються односкладними?
2. До якого типу речень за будовою належать називні?
3. Чим виражений у них головний член речення? Доведіть на прикладах.
4. Чи можуть бути односкладні речення поширеними чи непоширеними? Наведіть приклади.
5. Як розрізняти називні речення і двоскладні? Свою думку аргументуйте.
6. Наведіть приклади вживання називних речень у складних.
7. У якому стилі вживаються односкладні називні речення? Яку стилістичну функцію виконують?

192. Використовуючи алгоритм, зробіть синтаксичний розбір поданого речення.

Не можна не зачаруватись художніми образами народної пісні (М. Сингаївський).

АЛГОРИТМ синтаксичного розбору односкладного речення

Зразок усного розбору

*Від спогадів щасливих зробилося мені так променисто...
(І. Муратов).*

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією — неокличне; за будовою — просте, односкладне, безособове, поширене. Головний член у формі присудка, виражений безособовим дієсловом (*зробилося*). Розділових знаків у реченні немає.

Зразок письмового розбору

*Від спогадів щасливих зробилося мені так променисто...
(І. Муратов).*

Розпов., неокл.; просте, односкл., безособове, пошир.

Зв'язне мовлення

Вибірковий переказ художнього тексту з описом пам'ятки

Краса врятує світ

193. І. Прослухайте текст. З'ясуйте, якого він стилю і типу мовлення. Доберіть інший заголовок до тексту.

«СОФІЇВКА»

Державний заповідний дендропарк «Софіївка» знаходиться в прекрасному місті Умані Черкаської області. Без сумніву, це один із шедеврів садово-паркового мистецтва. Його називають перлиною України.

На жаль, імена тих, хто своїми руками створив «Софіївку», не збереглися. Нещодавно вдалося з'ясувати імена трьох будівничих: Івана та Іллі Вдовиченків та Корнія Кузьменка. Усі вони були кріпаками.

Автором проекту є польський військовий інженер Мецтель. Замовлення на будівництво мальовничої садиби він отримав від магната Станіслава Потоцького. Шедевр був подарунком вельможі його майбутній дружині красуні Софії.

Парк було створено у скелястому урочищі Кам'янка поблизу міста. Урочище, порізане ярами в багатьох напрямках, було місцем, про яке розказували страшні казки. Тут протікав звивистий струмок Багно. В цілому Кам'янка мала на той час непривабливий вигляд, де, як вважали місцеві жителі, водилися лісовики й русалки, тому ходити там було небезпечно.

Створення парку розпочалося 1796 року. Було викопано ставки, а з величезних кам'яних брил споруджено чудові готи та оглядові майданчики. Струмок Багно одягли в граніт і перегородили порогами, влаштувавши мальовничий каскад.

Промениться на сонці
струмись «Змії»

Греблю Верхнього ставка, що одержав назву Солодкого моря, підняли на висоту 22 м від рівня Нижнього ставка. Це дало можливість створити фонтан «Змія», що б'є вгору струменем заввишки 20 м. Гігантська парабола фонтана грає на сонці всіма кольорами веселки.

Від Солодкого моря прокладено підземний канал, що символізує міфічну річку Стікс. За грецькою міфологією, цією річкою Харон і перевозить душі померлих до царства Аїда. І в парку річка Стікс впадає у так зване Море мертвих.

На березі Нижнього ставка височить скеля. За грецькою міфологією, вхід до підземного царства мертвих розміщувався під водою

біля острова. Зі скелі цього острова стрибали в море ті, хто не зазнав взаємного кохання. Цю скелю відтворили в парку.

Не все в «Софіївці» пов'язане з грецькою міфологією. Наприклад, у ставку лежить величезний уламок граніту. Його називають Каменем смерті. Легенда пов'язує його походження й назву з нещасним випадком під час будівництва. Тут загинули кріпаки, розчавлені непосильним вантажем.

У парку висаджено дерева місцевих порід та екзотичні рослини з усього світу, які створюють затишок та дають влітку прохолоду відвідувачам. Алеї прикрашено чарівними статуями античних богів і богинь, які виготовили найкращі скульптори Італії.

Уманський парк є своєрідним еталоном для спеціалістів садово-паркового мистецтва та прекрасною пам'яткою, що приваблює не лише українців, але й іноземних гостей (За Г. Хробоком, П. Заграничним).

II. Визначте тему, основну думку тексту. Доведіть, що заголовок розкриває тему. Визначте, яким реченням за будовою є заголовок.

III. Дайте відповіді на запитання за текстом.

1. Яке призначення пам'яток культури?
2. Хто був автором проекту Софіївського парку?
3. Чи відомі будівничі заповідника?
4. Де й коли почалося створення парку?
5. Якими рослинами засаджено парк?
6. Які статуї розміщено в парку? Майстри якої країни їх створили?

7. Які особливості задуму фонтана «Змія»?
8. З якою подією пов'язана назва *Камінь смерті*?
9. Чому Уманський парк є своєрідним еталоном для фахівців паркового мистецтва?

IV. Ознайомтеся з пам'яткою і напишіть вибіркового переказ тексту.

Пам'ятка

Як працювати над текстом з метою вибіркового переказу

1. Прочитайте уважно текст.
2. З'ясуйте значення незнайомих слів за словником.
3. Поділіть текст на частини; оберіть одну з частин, яка відповідає темі переказу; складіть до неї план.
4. Напишіть вибіркового переказ, зберігаючи стиль тексту.

Увага! Вибірково переказуючи текст, не зосереджуйтеся на запам'ятовуванні деталей, а намагайтеся зрозуміти його зміст, авторський задум, з'ясувати роль художніх засобів.

§ 19. Повне й неповне речення. Типи в неповному реченні

Добре ім'я — найкраще багатство.

Прислів'я

Видатні українці

194. І. Прочитайте текст за особами. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Визначте тему. У прямому чи переносному значенні вжито назву тексту? Доведіть свою думку.

СКУПИЙ ФІЛОСОФ

Не в царські палати, а в убогі хати, у свою рідну Україну повернувся з іноземних університетів Григорій Сковорода. Кілька книг, окраєць хліба у торбині — всі позитки мандрівного філософа. Переночує у добрих людей — і далі в дорогу освячувати темний народ глаголом правди.

Неповне речення

— Чи не жалкуєш ти, Григорію, що стратив батьківські гроші і залишився голий-босий? — спитав його господар хати запорожець Барилук.

— Не хлібом єдиним ситі ми, — відповів мандрівний філософ. — Неспокійна душа наша, ніщо не вгамує її цікавість. Знань вона прагне. У кишені я жебрак, але в душі — чи не найбагатший на Україні!

— Кому потрібне таке багатство? Чи їстимеш із нього хліб? — доброзичливо, проте здивовано дивився на Григорія Сковороду селянин.

— **Україні потрібне.** Багато чого забрали у нас вороги. **А те, що в голіві...** О, ні! Цей скарб не доступний жодній злодійській руці. А з кожним зустрічним добродієм я готовий поділитися.

— **Може, і так,** — погодився Барилук. — Тільки поберегі би ти себе, ні вдень, ні вночі спокою не маєш.

Григорій Сковорода замислився, перебираючи в пам'яті сторінки своїх рукописів.

— Хоч духовно і багатий я чоловік, але в одному Бог мене обділив — у часі. Короткий вік людський. Отож доведеться скупитися на години та й менше спати... (О. Паламарчук).

І. Жук.
Григорій Сковорода

Глагол — т у т: слово.

II. Прочитайте виділені речення. Доведіть, що вони **неповні** (див. с. 135). Випишіть їх, зробіть синтаксичний розбір (див. алгоритм на с. 137).

Комунікативний практикум

 III. Розгляньте репродукцію картини Івана Жука «Григорій Сковорода». Уявіть, що ви повернулися в минуле й зустрілися з мандрівним філософом. Про що ви йому розповіли б? Запишіть вашу розмову у вигляді діалогу. Назвіть неповні речення. Чи можна побудувати діалог без них?

Мудрість народна

195. I. Прочитайте. Що треба зробити, щоб відновити прислів'я і приказки? Утворіть із поданих речень неповні й запишіть їх. Доведіть, що їх зміст сприймається за контекстом.

1. Бджола жалить жалом, а людина жалить словом. 2. Вовка ноги годують, а мисливця ноги рятують. 3. Повний колос до землі гнеться, а порожній колос догори пнеться. 4. Один розум добре, а два розуми краще. 5. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїм знанням.

II. З'ясуйте правила вживання **тире в неповних реченнях** (див. с. 135).

Пунктограма

Тире в неповному реченні

Вересень пахне яблуками, а жовтень — капустою
(В. Скуратівський).

Мудрість народна

196. Пригадайте українські смішинки, жарти, у яких вживались би неповні речення. Укладіть збілочку з них.

197. I. Прочитайте діалоги. Доберіть до них заголовки. Визначте тему й основну думку. Замініть у них повні речення неповними і навпаки, де це можливо.

1. — Чи бачив ти колись тінь без місячної ночі?

— Я не бачив тіні без місячної ночі.

— Чи можеш ти впізнати чужу душу в темряві, пізнати, ким вона була, що вона діяла?

— Ні, я не можу впізнати чужу душу в темряві, пізнати, ким вона була, що вона діяла,— сумно відповів Гільгамеш.

— Чи знаєш ти, що бувають душі, які вже стали тінню за життя людини?

— І цього не знаю я,— сказав Гільгамеш і запитав: — А від чого це буває?

— Сказано тут, що душу людина втрачає від зневаги до інших і до себе, від страху і від жадоби, від непевності в собі... (За Ю. Логвином).

2. Ну, бабуся хоч і була замотана в хустку, а показала себе молодчиною. Коли подарувала, так нема чого назад брати.

— Е, ні, він хлопчик бравенький, він шануватиме бабусин гостинчик, він його берегтиме та на добро пустить. Еге ж, Васильку? Шануватимеш?

— Шануватиму,— басом сказав Василько, а сам цупко тримав карбованця в кулаці в кишені,— ану, хай тільки спробують одняти (За В. Винниченком).

II. Порівняйте подані та утворені речення. Які з них краще сприймаються? Зробіть висновок про використання неповних речень у мові (див. с. 136).

III. Зробіть синтаксичний розбір двох утворених речень (див. алгоритм на с. 137).

Мудрість народна

198. I. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Одним вухом почує — другим усе випустить. 2. Око бачить далеко, а розум — ще далі. 3. Дощ дає силу землі, а похвала — умільцю. 4. Праця чоловіка годує, а лінь — марнує.

II. Знайдіть неповні речення, визначте пропущені члени. З'ясуйте зміст кожного речення. Поясніть уживання тире в неповних реченнях.

III. Напишіть невеликий твір за одним із висловів.

Мовознавче дослідження

199. І. Прочитайте, випишіть неповні речення. Доведіть, що складність та неповнота речення — різні його якості.

1. Ось і вечір знов. Заплющує повіки безсилий день (Є. Маланюк). 2. У хаті — все як і колись було. Рушники над віконечками. На столі — біла полотняна скатертина, припорошена пилом. На ній — засохлий буханець. Хтось залишив для домашнього. 3. У кожного дня своя краса — у кожної людини своя правда (З тв. Р. Іванченко). 4. І час далекий, і земля далека, а пам'ятаю все. Маленький двір, стріха. На гнізді лелека задумався. В саду ласкавий мир (В. Свідзинський). 5. На небі хмари. Все більш смеркає, і ніч безмежна, як світ, іде (Олександр Олесь). 6. Весна — неначе карусель, на каруселі — білі коні. Гірське село, в садах морель, і місяць, мов тюльпан, червоний. Стіл ясенювий, на столі слов'янський дзбан, у дзбані сонце... (Б.-І. Антонич).

Комунікативний практикум

ІІ. Підготуйте разом з однокласником (однокласницею) повідомлення про неповні речення та вживання в них розділових знаків.

Із секретів синтаксису

Від неповних слід відрізняти незакінчені (обірвані) речення: *Я був у бібліотеці, а ти... (мене не дочекалась)*. У такому реченні, на відміну від неповного, думка залишається незакінченою, встановити відсутні члени неможливо.

Неповними можуть бути не тільки двоскладні, а й односкладні речення. Наприклад: *Людині треба згорем на люди (Панас Мирний)* — неповне безособове речення.

Двоскладне речення з пропущеним головним членом залишається двоскладним. Наприклад: *В покоях почувися легкі кроки, а трохи згодом стала Олена на порозі. Була одягнена в темний плащ, голову завила в чорну хустку, а під пахвою держала грубий звій нот (О. Кобилянська)* — неповне двоскладне речення.

Односкладне речення, в якому немає одного з головних членів, є повним, бо ці члени не передбачаються структурою речення. Наприклад: *Люблю мандрувати по рідній країні (І. Муратов)* — повне означено-особове речення.

200. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Даруйте вона, певно, щось нездорова (Панас Мирний).
2. Ну що ж нехай хлопець змалку звекає до правди (І. Цюпа).

3. О ні розлуки вічні, як вічний подих далини (П. Воронько).
4. Так я вільний, маю бистрі думи-чарівниці (Леся Українка).
5. О-о Народ великий естетик... (Панас Мирний). 6. Ох та яке ж оце хороше!.. (Марко Вовчок).

П. З'ясуйте, що виражає кожне **слово-речення**. Складіть із ними власні речення.

Із секретів синтаксису

Не слід плутати речення, виражені словами *Так* і *Ні*, з обставиною, що відповідає на питання *я к?*, і підсилювальною часткою *ні*, що вживається разом з тим чи іншим членом речення, заперечує його, але не відокремлюється. Порівняйте: *Так, малий ще ти дуже...* — *Так* (я к?) *треба було...* (Панас Мирний).

Прочитаєте і запам'ятайте

Неповними називаються речення, в яких пропущено один чи більше необхідних членів, але їх можна встановити з попереднього (наступного) речення або із ситуації спілкування: *Вони реготались, мов діти. Вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубіше, передчасним баском двадцятилітнього парубка* (М. Коцюбинський).

Якщо на місці пропущеного члена речення робиться пауза, то на письмі вона позначається *тире*. Наприклад: *Жайворонки з'явився — до тепла, а зяблик — до холоду; Сталь гартується в огні, а людина — в труді* (Нар. творчість).

Тире ставиться на місці пропущеного **присудка**:

1) якщо це частина складного речення (присудок пропущено, щоб уникнути повторів): *Лагідні слова роблять приятелів, а наклепи — ворогів* (Нар. творчість);

2) якщо речення зрозуміле без присудка (його відсутність посилює емоційний вплив речення, бо логічний наголос переходить на підмет або другорядний член): *Для мене — цілий світ в твоїх очах* (І. Кочерга).

Якщо пропущено підмет або другорядний член речення, *тире* може ставитися й не ставитися (за бажанням автора).

Як різновид неповних речень в українській мові вживаються речення, у яких відсутні головні та другорядні члени речення і думка виражається за допомогою часток та вигуків, так звані **слова-речення**. Такі речення виражають ствердження або заперечення, згоду чи незгоду, емоційну оцінку почутого. Наприклад: *Так! Тепер не могло бути сумніву — жнива починаються* (Ю. Збанацький); *А присягу забув? — Ні* (І. Франко); *Ач, привітався, ледве підняв бриля* (М. Коцюбинський).

Слова-речення вживаються в діалогах.

Речення, зміст яких виражається вигуками, можуть висловлювати різні емоції, спонукання до дії, виконувати функцію етикету: — *Га! Воно вже так довго не буде!..* (М. Коцюбинський); — *До завтра* (П. Загребельний).

Ці речення часто сполучаються із з в е р т а н н я м и. В усному мовленні слова-речення виділяються паузами, на письмі — ко ма м и, з н а к а м и о к л и к у або (в середині речення) т и р е. Наприклад: *Ні, я забудь тебе не міг* (В. Сосяра); *Ов-ва! Які ж бо ви, Хомо* (М. Коцюбинський).

201. Прочитайте речення. Визначте, чим виступають виділені слова: реченням чи членом речення. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. **Ні** я жива. Я буду вічно жити (*Леся Українка*). 2. Нехай **ні жар ні холод** не спинить вас (*І. Франко*). 3. Мовчи **так** подумують що ти розумний (*Нар. творчість*). 4. **Так** я буду крізь сльози сміятись (*Леся Українка*). **Так так** справді це грають дерева коли вітер гойдає їхнє листя (*О. Іваненко*). **Так** молодого радісно і дзвінко (*В. Сосяра*).

Подумайте і дайте відповіді

1. Яка різниця між повними й неповними реченнями?
2. Як відрізнити повні та обірвані речення? Наведіть приклади.
3. Чи залишається речення двоскладним, якщо у ньому відсутній якийсь член?
4. Повним чи неповним є односкладне речення, в якому немає головного члена? Аргументуйте свою думку.
5. Коли ставимо тире в неповних реченнях?

202. Зробіть синтаксичний розбір неповних речень із вправи 199, користуючись алгоритмом.

Зразок усного розбору

Хороша вода в степовій криниці. Свіжа (М. Стельмах).

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією — неокличне; за будовою — просте, двоскладне, непоширене, неповне. Пропущені підмет та другорядні члени. Присудок складений іменний, іменна частина виражена прикметником, пропущене дієслово-зв'язка. Зміст речення встановлюється з попереднього.

Зразок письмового розбору

Хороша вода в степовій криниці. Свіжа (М. Стельмах).

Розпов., неокл.; просте, двоскл., непошир., неповне, пропущ. підмет і другорядні члени.

АЛГОРИТМ
синтаксичного розбору неповного речення

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

203. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Які типи речень за будовою вам відомі?
2. Які типи речень за наявністю головних членів ви знаєте? Наведіть приклади.
3. Чим виражається головний член в означено-особових реченнях? Наведіть приклади.
4. Яку роль виконує особа в означено-особових реченнях?
5. Назвіть особливості неозначено-особових речень. Наведіть приклади.
6. Яка роль особи в неозначено-особових реченнях?
7. Назвіть характерні риси узагальнено-особових речень. Чому вони так називаються? Свою думку аргументуйте.
8. Схарактеризуйте називні речення.
9. Які додаткові граматичні значення можуть мати називні речення?

10. Які речення називаються безособовими? На що вони вказують, що можуть виражати?
11. Як визначити неповне речення? Наведіть приклади.
12. Які розділові знаки вживаються в неповних реченнях?

204. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т І

І рівень

Визначте тип односкладного речення. Спишіть. Підкресліть граматичну основу.

Чого тільки не було в тій скрині! (*Л. Орел*).

II рівень

Вкажіть неповне речення і зробіть його синтаксичний розбір.

- 1) По обіді ми подалися пішки до книгарні (*В. Діброва*);
- 2) По машинах! (*М. Стельмах*);
- 3) Вода прибувала з великою люттю (*О. Довженко*);
- 4) Люблю пісні мого краю (*М. Рильський*).

III рівень

Напишіть твір на тему «Тільки милосердне серце відкриває людині очі на неповторну красу світу» (*С. Лагерлеф*). Вживайте односкладні речення.

В а р і а н т II

І рівень

Визначте тип односкладного речення. Спишіть. Підкресліть граматичну основу.

Скажеш гоп, коли перескочиш (*Нар. творчість*).

II рівень

Вкажіть безособове речення, в якому головний член виражений дієсловом-зв'язкою та прислівником; зробіть його синтаксичний розбір.

- 1) Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом (*М. Коцюбинський*);
- 2) Нахарило, мабуть, дощ буде (*І. Карпенко-Карий*);
- 3) У лісі посутеніло (*М. Коцюбинський*);
- 4) Було прохолодно (*Г. Кривда*).

III рівень

Напишіть твір на тему «Сонце зігріває повітря, друг — душу». Вживайте повні й неповні речення.

Однорідні члени речення є важливим засобом увиразнення мови.

Якщо в реченні є однорідні члени, це означає, що речення ускладнене.

Ви докладніше ознайомитеся з цією темою, вже відомою вам з попередніх класів: навчитися визначати ряди однорідних членів, правильно ставити розділові знаки в реченнях з узагальнювальним словом, розрізняти однорідні та неоднорідні означення.

20. Однорідні члени речення.

Речення з кількома рядами однорідних членів

Перлами-росою,
Сонцем, далиною
Вмиваються поля.

В. Сосюра

Слово-диво

205. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовки у вигляді словосполучення. Визначте основну думку і тип мовлення тексту. Аргументуйте свою відповідь. Поміркуйте, що мав на меті автор, змальовуючи цю картину. Доповніть текст власними спогадами про красу осінньої природи.

Під **осінніми** високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутишою мова роси, напіввродягнених дерев і зчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до зірок.

Однорідні члени речення:

поширені й непоширені;
зв'язок: сполучниковий, безсполучниковий, змішаний
Речення з кількома рядами однорідних членів

Мене все життя **ваблять і хвилюють** зорі — їхня довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого дитинства **починаються** із зірок.

І тепер, проживши **піввіку**, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть

снігом, **велетенські** шоломи копиць, **останній** срібний подзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогнища під **косарським** таганком, і **пофоркування** невидимих коней у тумані, і тонкий посвист дрібних чирят, і дитячий схлип річки, у яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, дикі півники. Та й не **журяться**, а цвітуть собі (*За М. Стельмахом*).

II. Знайдіть **однорідні члени речення** і вкажіть, за допомогою яких сполучників вони поєднуються (див. таблицю на с. 142). Поясніть розділові знаки у реченнях з однорідними членами.

III. З'ясуйте орфограми у виділених словах.

IV. Скориставшись тлумачним словником, визначте лексичне значення слів *копиці, деркач, таганок, чирята*.

Мовознавче дослідження

206. I. Пригадайте вивчене про однорідні члени речення. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані нижче запитання.

Однорідні члени речення

Види однорідних членів речення за їх синтаксичною роллю	Головні	Другорядні
	підмети, присудки	додатки, означення, обставини
Ознаки однорідних членів речення	1. Виступають тим самим членом речення 2. Зв'язані з тим самим членом речення	1. Виступають тим самим членом речення 2. Відповідають на те саме питання 3. Залежать від одного головного члена в реченні

1. Що називається однорідними членами речення?
2. Які члени речення можуть бути однорідними?
3. Які ознаки однорідних членів?
4. На які питання відповідають однорідні члени?

II. Визначте вид однорідних членів речення з тексту попередньої вправи і назвіть їх ознаки.

III. Складіть висловлювання про однорідні члени речення в науковому стилі.

207. I. Спишіть речення, вставляючи замість крапок пропущені букви. Визначте **ряди однорідних членів речення** (див. с. 143).

1. Радіють молодій обнові б..*рези*, клени, явори. 2. І цвіт, і грім, і дощ, і град — я серцем спраглим все приємлю, та зб..*режу* від граду сад і захищу від грому землю (З *тв. Л. Дмитерка*). 3. Приємно тягати копиці по стогу й ходити **навколо** стогів по насін..*і*. 4. Високий, чистий дзвін пер..*двіщав* мені радість і втіху — **косовицю** (З *тв. О. Довженка*). 5. І барвінком, і рутою, і рясом **квітчає** в..*сна* землю, мов дівчину в з..*леному* гаї... 6. І голову йому змила, і ноги умила, і в сорочці тонкій білій за стіл посадила, годувала, напувала, положила спати у кімнаті і тихенько вийшла з бат..*ком* з хати (З *тв. Т. Шевченка*).

II. З'ясуйте спосіб творення виділених слів.

III. Визначте, **поширеними** чи **непоширеними** є однорідні члени в поданих реченнях (див. с. 143—144). Доведіть правильність своєї думки.

208. І. Прочитайте текст мовчки. Запишіть із пам'яті ключові слова і словосполучення та перекажіть текст. Дайте відповідь на запитання, поставлене в заголовок до тексту.

ЩО НАМ ВІДОМО ПРО ПІДСНІЖНИКИ?

Вже почали з'являтися перші підсніжники — провісники весни. А що нам про них відомо? Виявляється, підсніжники дуже давні квіти. Їм понад 300 мільйонів років! Отже, вони росли ще тоді, коли на землі жили динозаври.

Про підсніжники складено багато легенд.

Так, слов'янська легенда стверджує, що одного разу баба Зима зі своїми супутниками Морозом і Вітром вирішили не пускати на землю Весну. Але сміливий Підсніжник випростався з-під снігу, розправив пелюстки й попросив захисту в Сонця. Сонце помітило квіточку й відкрило дорогу Весні.

У біблійній легенді йдеться про те, що коли Бог вигнав з раю Адама та Єву, саме йшов сніг, і Єва змерзла. Їй на втіху кілька сніжинок перетворилися на ніжні білі підсніжники. Єва зраділа і зрозуміла, що незабаром потепліє. Відтоді підсніжник вважають провісником тепла (За Т. Видайко).

II. Назвіть речення з однорідними членами. Якою частиною мови вони виступають? До якого слова в реченні відносяться? З'ясуйте *види зв'язку між однорідними членами речення* (див. с. 144). Визначте їх синтаксичну роль.

III. Зробіть фонетичний розбір виділених слів. Уведіть їх у речення з однорідними членами.

Слово-диво

209. І. Прочитайте виразно вірш Олександра Олеся. Назвіть художні засоби, використані поетом. Поміркуйте, з якою метою їх використано. Аргументуйте свою думку рядками з вірша.

Гроза пройшла... Зітхнули трави.

Квітки головки підняли,

І сонце тепле і ласкаве

Спинило погляд на землі.

Здаля розвіялись тумани,

Знов ясно, пахощі, тепло...

Спинилась кров, замовкли рани.

Прибите серце ожило.

Літає радість, щастя світить,

Дзвенять пташки в садах рясих,

Сміються знову трави, квіти...

А сльози ще тремтять на них.

Олександр Олесь

II. Поширте речення поезії однорідними членами, поєднавши їх єднальними, протиставними і розділовими сполучниками (див. таблицю у праві 210).

III. Зробіть синтаксичний розбір 2—3 речень. Схарактеризуйте однорідні члени речення (див. алгоритм на с. 153).

Мовознавче дослідження

210. I. Розгляньте таблицю і розкажіть про відношення між однорідними членами речення, що поєднуються за допомогою сполучників сурядності.

Однорідні члени речення

Відношення між однорідними членами речення	Сполучники	З якою метою використовуються	Приклади
Єднальні	<i>і (й), та (у значенні і), ані, і — і, ні — ні, ані — ані</i>	сміслова спорідненість, посилення заперечення, властивість підсилювальних часток	<i>Тільки на хмарі, на небо виллю і жаль, і жагу (В. Сосяра).</i>
Протиставні	<i>а, але, та, однак, зате, проте, тільки</i>	виражають протиставлення	<i>Довкола вже не тільки торішнє пріле листя, а й зелена трава (Ю. Смолич).</i>
Розділові	<i>або, чи, або — або, чи — чи, то — то, чи то — чи то</i>	вказують на непевність або можливість одного з двох явищ	<i>Чи то садок, чи город, чи поле (Панас Мирний).</i>

II. Випишіть із підручників фізики, хімії, алгебри по 2 речення з однорідними членами, з'єднаними єднальними, протиставними і розділовими сполучниками. Зробіть висновок про стилістичну роль речень з однорідними членами.

 211. I. Гра «Хто швидше?». Складіть речення з кількома рядами однорідних членів за схемами.

1. , , ... та , та , та .

2. , , ... , , .

3. і , і ... , , .

4. , , ... , , .

5. і , і ... у , у , у .

II. Зачитайте речення і визначте, хто найкраще впорався із завданням. Аргументуйте свій вибір.

Комунікативний практикум

212. Уявіть себе журналістом. Ви берете інтерв'ю в популярного співака (актора, художника) про його відпочинок у вільний час. Запитайте, якої пори року йому подобається відпочивати, чи любить він бувати на природі тощо. Використовуйте поширені й непоширені однорідні члени речення, поєднані різними видами зв'язку. Визначте їх синтаксичну роль.

Прочитайте і запам'ятайте

Однорідними називаються члени речення, що відповідають на те саме питання і виконують однакову синтаксичну роль. Однорідними бувають головні й другорядні члени речення:

1) підмети: *Парк прикрашали статуї, фонтани, альтанки (П. Жур);*

2) присудки: *Він повернувся до своєї кімнати, пішов на кухню, засмажив рибу, потім ліг на ліжко, узяв книгу, довго читав і несподівано провалився в темряву, задрімав... (В. Собко);*

3) додатки: *Ціле літо від Данило живе на пасіці, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами (М. Стельмах);*

4) означення: *Сонячне проміння врізується в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами (М. Грушевський);*

5) обставини: *Спокійно, розважливо тече розмова (О. Гончар).*

Вимовляються однорідні члени речення з відповідною інтонацією:

1) п е р е л і к у: *Лелеки щовесни прилітали, виводили діток, знову відлітали (В. Земляк);*

2) п р о т и с т а в л е н н я: *Тужлива пісня зринає з сопілки, та не розважа сумного серця... (М. Коцюбинський).*

У реченні може бути кілька рядів однорідних членів: *Світло хвилями ллеться з неба, сповняє повітря, несито пожежа тіні на землі, заганя їх під дерева, кущі, у гущину (М. Коцюбинський).*

Однорідні члени речення бувають:

1) п о ш и р е н и м и (мають при собі залежні слова): *Починалося нове життя з новими стосунками, з новими інтересами (О. Гончар);*

2) не поширеними: *Старезний, густий, предковичний ліс на Волині (Леся Українка).*

Між однорідними членами речення можуть уживатися сполучники (див. таблицю на с. 142). Залежно від цього розглядають такі види зв'язку між однорідними членами в реченні:

1) безсполучниковий (інтонація переліку): *Галя швидко вдяглася, вийшла до вітальні (Ю. Збанацький);*

2) з'єднаний (інтонація переліку і сурядний сполучник): *Любить травинку і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня (Л. Костенко);*

3) сполучниковий: *Радість і чудо найбільше для людини — її рука (П. Загребельний).*

Комунікативний практикум

213. Розгляньте малюнок. Складіть і запишіть діалог за зображеною ситуацією. Вживайте однорідні члени речення з різними видами зв'язку.

У зоомагазині

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Яку синтаксичну роль можуть виконувати однорідні члени?
3. З якою інтонацією вимовляються однорідні члени речення? Проілюструйте відповідь прикладами.
4. Наведіть приклади речень з поширеними однорідними членами.
5. Доберіть приклади речень з непоширеними однорідними членами.
6. Розкажіть про зв'язки між однорідними членами речення.
7. Доберіть приклади речень з кількома рядами однорідних членів.
8. Які смислові відношення встановлюються між однорідними членами речення, якщо вони поєднуються сполучниками сурядності? Наведіть приклади.

§ 21. Однорідні й неоднорідні означення

...Епітет б'є стрілою
У саму щонайглибшу суть...

М. Рильський

Слово-гиво

214. І. Прочитайте текст мовчки. Пригадайте, з якого твору взято уривок. Дайте відповідь на запитання, поставлене в останньому реченні. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.

Однорідні й неоднорідні означення
Кома між однорідними членами

Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов ка-

баняче **рохання**. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли у тому ж напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо зважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так **верещали**, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала всю енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто... Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий звук розміреного, однотонного прибою, морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — близько люди. Та чим більше вона йшла, тим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилося душно. Її дуже дивували і навіть непо-

коїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги? (За М. Коцюбинським).

II. Знайдіть речення з однорідними членами. Схарактеризуйте однорідні члени, визначивши, до якого слова в реченні вони відносяться, що означають, на які питання відповідають тощо. Чи в усіх випадках між означеннями, що відносяться до того самого слова, ставиться кома? Що таке **однорідні та неоднорідні означення**? (Див. с. 150).

 III. Гра «Хто більше?». Доберіть синоніми до виділених слів.

 IV. Перекажіть текст, доповнюючи його спогадами (прочитаною, побаченою або почутою інформацією) про плавні. Вживайте **означення-епітети**.

215. I. Спишіть речення. Які означення в них використано? Підкресліть означення. Доведіть правильність виконання завдання (див. с. 150).

1. Від уяви про те нове життя в Дмитра аж дух захопило, швидше застукало в грудях серце (О. Десняк). 2. Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав над степом (Іван Ле). 3. Червоні язики виривалися з горна, лизали сіру потріскану глину печі (Ю. Мушкетик). 4. Весь час чарівний барвистий світ мінився і прозорився, як плесо озера (І. Вільде). 5. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами (М. Коцюбинський). 6. Другого дня Муса оббігала всі знайомі місця в саду, побувала на лузі, біля річки (О. Десняк). 7. Темний осінній вечір стоїть за вікнами... (В. Козаченко).

II. Поясніть розділові знаки, ужиті в реченнях.

III. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

Комунікативний практикум

 IV. Перечитайте перше речення. Чи доводилося вам переживати такий стан? Уявіть, що ви виграли в лотерею або перемогли в конкурсі. Розкажіть про свої почуття, вживаючи однорідні та неоднорідні означення.

Слово-диво

216. I. Прочитайте текст. Визначте його стиль. Аргументуйте свою думку. Як можна схарактеризувати літо у вашій місцевості?

Краса в лісі влітку, скільки пташиного дзвону-передзвону! Та всі голоси — і зяблика, і вівсянки, і зеленушки, і навіть одуда — заглушувало кування зозулі. Не раз стежила Улянка за цим птахом. Літ зозулячий безшумний, потайний, як у злодюжки. Підкрадається Улянка до зозулі, яка кує на гілці, і нишком, затамувавши подих, слухає. А птах кує, кланяється, від крику в нього немов бульбашка перекочується під шкірою на витягненій ший. І ніхто, мабуть, крім Улянки, не підслухав, що зозуля не тільки кує, а, захопившись, ще й хававкає.

А потім стихли зозулі, замовкли солов'ї, і тільки іноді обізвався пізній соловейко — почне колінце й раптом обірве, наче засоромиться. Часто можна було побачити пташку, яка, схопивши черв'яка, зникала з ним десь у хащі, де в затишному кубельці чекали пущьверінки (За О. Донченком).

II. Знайдіть речення з однорідними й неоднорідними означеннями. Яке слово в реченні вони пояснюють?

III. Випишіть із тексту прислівники і з'ясуйте їх правопис; 2—3 з них розберіть як частину мови.

IV. Виділені речення доповніть однорідними й неоднорідними означеннями і запишіть.

Пунктограма

Кома при однорідних означеннях

Лебеді летять нижче розпатланих, обвислих хмар (М. Стельмах).

Мовознавче дослідження

217. I. Прочитайте речення вголос із відповідною інтонацією. Прокоментуйте пропущені розділові знаки. Випишіть, розставляючи розділові знаки: а) речення з однорідними означеннями; б) речення з неоднорідними означеннями.

1. Широкий український степ лежав навкруги (Ю. Яновський). 2. Верхній шар чорнозему змінився твердою віками спресованою глиною (Д. Бедзик). 3. Спустився негустий блакитний вечір і навіть крізь вікна було видно як пухнасті сніги одсвічувались рожевими малиновими бризками зорі (М. Стельмах). 4. Велика грізна тиша вісить над степом над залитою сонцем висотою (О. Гончар). 5. Тендітні ніжні сніжинки хтось сипле (За П. Усенком). 6. Ліс обгортав їх — холодний сумний та мовчазний (М. Коцюбинський).

II. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення (див. алгоритм на с. 156). Визначте, якою частиною мови виражені члени речення.

III. Поясніть орфограми у виділених словах.

■ Із секретів синтаксису

Між неоднорідними означеннями не вживаються сполучники, їх не можна умовно підставити в реченні. Порівняйте: *докладна, змістовна відповідь* (докладна і змістовна) — однорідні означення; *докладна учнева відповідь; його докладна відповідь* (поєднати сполучником і не можна) — неоднорідні означення.

218. I. Розгляньте репродукцію картини Володимира Яценка «Напровесні». Чи доводилося вам милуватися такими чудовими краєвидами? Розкажіть про свої враження, використовуючи однорідні й неоднорідні означення.

II. Складіть і запишіть 2—3 речення з однорідними членами за картиною. Накресліть їх схеми.

В. Яценко. Напровесні

Мовознавче дослідження

219. I. Прочитайте і спишіть речення, розставляючи і пояснюючи розділові знаки (див. с. 150).

1. Був погожий золотистий жовтневий ранок (Ю. Зба-
нацький). 2. Весна **квітчає** буйні коси і вируша в далеку путь
(Л. Дмитерко). 3. Я з дитинства люблю теплі лагідні вересневі
дні (І. Цюпа). 4. Тепла липнева ніч пролітає садками посадка-
ми скиртами в полях (О. Гончар). 5. На високих жовтогарячих
шпилястих тополях іскрилося осіннє сонце (Яків Баш).
6. Осінній терпкий вітерець бавиться різноколірними **кру-
жальцями** вибагливо встеляє ними асфальт доріжок (Б. Воли-
нець). 7. З північного заходу повільно напливала широким
півколом низька кучерява хмара (В. Бабляк).

II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів і доберіть до них синоніми.

III. Накресліть схеми 3—4 речень (на вибір).

220. I. Прочитайте іменники та групи прикметників-означень, що їх характеризують. Визначте, чи всі прикметники вказують на однакові ознаки. Які з них можна віднести до однорідних, а які — до неоднорідних?

1. Листя — червоне, пожовкле, гарне, осіннє, багряне, опале, сумне.

2. Хлопець — симпатичний, сильний, мужній, натренований, добрий.

3. Ліс — кленовий, сосновий, густий, березовий, темний, осінній.

4. Дерева — високі, стрункі, придорожні, пересажені, підбілені.

5. Квіти — чудові, різнокольорові, пахучі, весняні, південні, рідкісні.

II. Гра «Хто швидше?». Складіть речення зі словами однієї групи так, щоб однорідні члени були з'єднані сполучниковим, безсполучниковим і змішаним зв'язком. Проаналізуйте однорідні члени речення.

Слово-гуво

221. I. Із підручника географії, біології або історії випишіть 5—6 речень з однорідними й неоднорідними означеннями. Зробіть висновок про стилістичну роль речень з однорідними членами.

II. Зробіть синтаксичний розбір 2—3 речень на вибір (див. алгоритм на с. 156). Прокоментуйте розділові знаки.

222. I. Розставляючи розділові знаки, спишіть речення в такій послідовності: а) з однорідними означеннями; б) з неоднорідними означеннями.

1. Холодне молоде срібло сонця розлите по землі пізньої осені (*О. Гончар*). 2. Серце б'ється як згадаю теплі тихі ночі (*За А. Малишком*). 3. Широкі безкраї простори. Легке і м'яке повітря все пройняте й облите сонячним промінням (*Б. Грінченко*). 4. Була темна задумлива ніч на початку червня (*С. Скляренко*). 5. Дві сестри тоненькі та сухенькі осінь ловлять в пелени над ставом (*І. Драч*). 6. Легкий пухкий попільць ляже вернувшись в рідну землю вкупі з водою там зростить вербицю — стане початком тоді мій кінець (*Леся Українка*). 7. Хороша-хороша голубоока дівчина... (*Остан Вишня*).

II. Поясніть пунктограми. Складіть і запишіть по 1—2 речення: а) з однорідними означеннями; б) з неоднорідними означеннями.

Прочитаєте і запам'ятайте

Означення бувають **однорідні й неоднорідні**. Між неоднорідними означеннями **ко м а не стави ть с я**.

Однорідними слід вважати означення, які:

1) характеризують предмет з одного погляду (колір, розмір, матеріал, смак, температура тощо): *Голубі, зеленкуваті, фіолетові* присмерки спадають степом (І. Цюпа);

2) вказують на споріднені ознаки одного предмета: *Звабні, рясні, налиті* плоди обтяжували гілля (К. Гордієнко);

3) підсилюють, пояснюють одне одне: *І зразу Демид із надхмарних, космічних висот майбутнього повернувся на грішну землю* (В. Собко);

4) виступають означеннями-епітетами: *Україно тернова, свята і висока, не зів'януть твої корогви золоті* (Т. Севернюк);

5) стоять після означуваного слова: *Люблю цю тишу — мрійну, вечорову, коли виходить місяць у діброву* (І. Нехода).

Неоднорідними є означення, які характеризують предмет з різних поглядів:

1) одне означення виражене займенником, а друге — прикметником чи дієприкметником (дієприкметниковим зворотом): *Дід витяг вузлуватими руками якісь дбайливо складені листки* (М. Рильський);

2) означення виражені прикметниками різних груп за значенням: *Під літнім (відносний) широченним (якісний) небокраєм мене стрічають друзі і знайомі* (А. Малишко);

3) означення виражені якісними прикметниками, що передають різнопланові характеристики предмета чи явища (колір і розмір, матеріал і колір тощо): *Весь час чарівний барвистий світ минувся і прозорився, як плесо озера* (І. Вільде).

Комунікативний практикум

223. І. Уявіть ситуацію. Ви зі своїми однокласниками обговорюєте організаційні питання майбутнього туристичного походу. Складіть і розіграйте діалог на тему «Готуємося до подорожі». У репліках використовуйте однорідні й неоднорідні означення.
ІІ. Діалог запишіть і поясніть розділові знаки.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які означення слід вважати однорідними?

2. Коли означення є неоднорідними?

3. Доведіть, що в поданому реченні означення є однорідними: *І пада сніг лапатий, волохатий спокійно й величаво над селом* (М. Рильський).

4. Розкажіть про розділові знаки при однорідних і неоднорідних означеннях. Наведіть приклади.

22. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами

Вчись у природи творчого спокою...

Є. Плужник

Слово-диво

Узагальнювальні слова

Двокрапка і тире при узагальнювальних словах у реченнях з однорідними членами

224. І. Прослухайте текст. Назвіть однорідні члени речення, які допомагають створити емоційну напругу в тексті.

БЕРЕЖІМО СВІТ ЯВОРІВ...

Ніколи не забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко й надовго ранила моє серце. Біг я з важкеньким ранцем зі школи. Зиркнув на ліщиновий кущ біля стежки і мерщій виламав собі добреньку лозину, сів на «коня» та й гайнув серединою вулиці, аж закуріло.

Мені довго не прощали цього вчинку. Дерево в нашому селі дуже шанувалося, вважалося мало не священним. Добре пригадую, що в першому класі на одному з уроків учителя просила:

— Не ламайте, діточки, дерева: ні яблуні, ні груші, ні бере-ста, ні тополі. Тільки садить їх там, де голо, і поливайте.

Я бережу цей спогад. Він мені дуже дорогий не тільки поетичним підтекстом, а й своєю суттю, бо корисне і прекрасне пов'язане в один вузол. Дерево, кущ, чагарник, квіти, билина, зілля, розмай — рослини, без яких не уявити життя на землі.

З якого часу так повелося, що ми — мешканці того чи іншого села, міста, вулиці — зняли з себе відповідальність за зелені насадження у гаях, садках, палісадниках? А хто ж тоді ми? Тільки на словах — господарі землі? А я вірю, що майже все можна вирішити на своїй вулиці чи в своєму дворі, захистити зеленого друга. Треба тільки не запліщувати очей на неподобства.

Нехай ніколи не в'яне в наших душах чарівний світ живого: яворів, любистків, лелек і зозул! Діймо: думаймо, шукаймо, борімося гуртом, громадою. Не будьмо байдужими, сліпими і глухими! Хто збайдужів, не бачить і не чує, що екологічна біда — не результат емоцій, не міф. Ще є час отямитися (За М. Міщенком).

ІІ. Об'єднавшись у групи, виписіть речення з однорідними членами, накресліть їх схеми. Поясніть розділові знаки. Назвіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах (див. с. 154).

Пунктограма

Розділові знаки при узагальнювальних словах

І все поволі зникає: море, скелі, земля (М. Коцюбинський).

Жито, пшениця й овес — усе разом поспіло (І. Нечуй-Левицький).

Усе навколо: дерева, птахи, люди — сповнене весняної пружної, нестримної сили (В. Собко).

Із секретів синтаксису

Узагальнювальне слово та однорідні члени речення співвідносяться як родові і видові поняття. Узагальнювальні слова виконують ту саму синтаксичну роль, що й однорідні члени речення. Наприклад: *Чарівний світ пливе переді мною: сині води, білі піски, хати на високих берегах (О. Довженко); Ночей недоспаних, досвітків сизих, жари полуденних небес — всього у хлібі незлічено (За Б. Олійником).*

Мовознавче дослідження

225. І. Розгляньте схеми і розкажіть про розділові знаки при узагальнювальних словах у реченнях з однорідними членами.

1. (УС) : ○ , ○ , ○ .
2. І ○ , і ○ , і ○ — (УС) .
3. ○ : ні ○ , ні ○ — (УС) .
4. (УС) , як-от: ○ та ○ , ○ .

ІІ. Складіть речення, які б відповідали поданим схемам. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання. Найкращі речення запишіть.

Слово-диво

226. І. Прочитайте виразно уривок з вірша Бориса Тена. Поміркуйте, чому автор дав таку назву поезії. Яка основна думка вірша?

НІЩО НЕ МЕРТВЕ В ВИРІ СВІТОВОМУ...

Ніщо не мертве в вирі світовому:
ні курява планет, ні сталагміт,
ні мумії прадавніх пірамід,
ні літери спліснявілого тому.

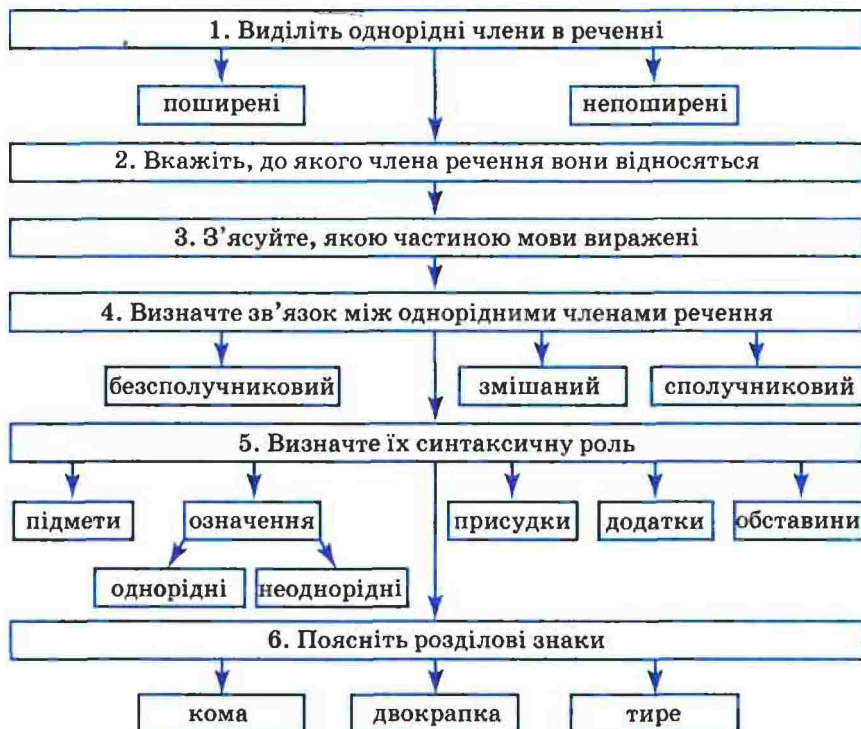
У камені, у розпаді клітин,
у ссайві дальніх зір і мрій змаганні,
в кипінні крові й прорості зернин —
усюди в животворному диханні
єства єдиного пульсує плин.
І де в нім місце **тліну** і **нірвані**?

Б. Тен

II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів (у разі потреби зверніться до тлумачного словника наприкінці підручника).

III. Знайдіть речення з однорідними членами. Схарактеризуйте їх, скориставшись алгоритмом. У яких із них є узагальнювальні слова? Як ви це визначили? Поясніть пунктограми.

АЛГОРИТМ характеристики однорідних членів речення

Комунікативний практикум

227. Як пов'язані рядки з поезії Євгена Плужника, винесені в епіграф (с. 151), з віршем Бориса Тена у вправі 226? Підготуйте усне висловлювання на цю тему.

При однорідних членах речення можуть уживатися **узагальнювальні слова**. Це назви явищ, предметів, ознак, дій, позначуваних однорідними членами. Роль узагальнювальних найчастіше виконують слова *все, всі, кожний, всякий, ніхто, скрізь, усюди, ніде* тощо.

Для речень з узагальнювальними словами характерні такі розділові знаки:

1) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то перед ними ставиться **двокрапка**: *Скрізь червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі (Марко Вовчок);*

2) якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то після них ставиться **тире**: *Ні спека дня, ні бурі, ні морози — ніщо не вб'є любов мою живу (В. Сосяра);*

3) якщо узагальнювальне слово й однорідні члени речення стоять у середині речення, то перед однорідними членами ставиться **двокрапка**, а після однорідних членів — **тире**: *Ранок зачинався тихий та лагідний, все наокил: і трави, і дерева, і куці — наче завмерло (Ю. Смолич);*

4) якщо перед однорідними членами речення стоять слова *а саме, як-от, тобто, наприклад*, то перед таким словом ставиться **кома**, а після нього — **двокрапка**: *Усе його цікавило, а саме: дорога, ліс, окопи під лісом (Ю. Збанацький).*

Узагальнювальні слова найчастіше виражаються займенниками, прислівниками, проте вони бувають виражені й прикметниками, іменниками, числівниками, дієсловами. Наприклад: *Куди не повернешся — скрізь земля: і згори, і знизу, і праворуч, і ліворуч (О. Іваненко); Ми саділи ліс у полі: і дубочки, і тополі, і осіку, і ліщину, і червону горобину (М. Стельмах); Він ніс щось значне у собі — велике, радісне, тривожне (Ю. Мушкетик).*

228. І. У поданих реченнях визначте узагальнювальні слова та однорідні члени. З'ясуйте, якими членами речення вони виступають. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Аргументуйте свій вибір.

1. Ось такий і є вересень удень надійний вночі тривожний (М. Стельмах). 2. Змолоду нас вабить і збуджує нашу уяву все грандіозне великі ріки, великі дерева пишні суцвіття а потім ми починаємо помічати маленькі квіточки травинки й листочки (Ю. Мушкетик). 3. У щастя людського два рівних є крила троянди й виноград красиве і корисне (М. Рильський). 4. У березні сім погод надворі сіє віє крутить мутить рве зверху лє знизу мете (Нар. творчість). 5. Ні розвага ні просьба ні

грізба ніщо не помагало (*М. Коцюбинський*). 6. Усяке птаство як-от деркачів перепілок куликів курочок можна було вико- сити косою в траві (*О. Довженко*). 7. У нашому саду була розкішна флора жоржини й кропива любисток і ревені (*Л. Ко- стенко*).

II. Зробіть синтаксичний розбір 2—3 речень (на вибір), використовуючи алгоритм на с. 156.

Погумайте і дайте віповіді

1. Що являють собою узагальнювальні слова?
2. Яку роль виконують узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами?
3. Яку синтаксичну роль виконують узагальнювальні слова?
4. Розкажіть про розділові знаки при узагальнювальних словах (перед однорідними членами речення, після них, а також у середині речення).
5. Поясніть розділові знаки в реченнях: *Наближення зими у всьому серце чує: і в шелесті листів, і в вітрі, і в стежках* (*В. Сосюра*); *Дорога гула, ревла, стогнала — жила своїм буденним життям* (*М. Магера*).

229. Розгляньте алгоритм на с. 156. Запам'ятайте порядок синтаксичного розбору простого ускладненого речення.

Зразок усного розбору

Досвідчена вчителька і словом, і увагою пригріла хлопчика (*І. Цюпа*).

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією неокличне, за будовою просте, двоскладне (підмет *вчителька*, присудок *пригріла*), повне, поширене. Ускладнене непоширеними однорідними членами *словом, увагою*, які відносяться до головного члена речення — присудка *пригріла*.

Однорідні члени речення, виражені іменниками, зв'язок — сполучниковий. У реченні однорідні члени виконують роль однорідних обставин способу дії (*пригріла* (я к?) і *словом, і увагою*), між ними ставиться кома.

Зразок письмового розбору

Досвідчена вчителька і словом, і увагою пригріла хлопчика (*І. Цюпа*).

Розпов., неокл.; просте, двоскл., повне, пошир.; ускладн. однорідн. обставинами способу дії групи присудка *пригріла*.

АЛГОРИТМ
синтаксичного розбору простого ускладненого речення

Слово-гиво

230. І. Прочитайте уривок із твору Романа Іваничука «Яничари». Яким ви собі уявили Персидський сад? Складіть висловлювання у вигляді роздуму. Поміркуйте, чому автор називає красу ханського двору *недоступною, ув'язненою*.

За гаремними вежами — Персидський сад, перлина ханського двору, краса, затулена мурами від людських очей, недоступна, ув'язнена.

Фінікові пальми тягнуться кронами у висоту, а визирнути на світ їм не судилось, нудяться філодендри й фікуси, їжаться

сердиті кактуси... Розпускаються турецькі тюльпани, пуч-
нявлюють африканські гладіолуси, хилються чашечками до
землі петунії — і тішитися смутком в ханському раю, смутком са-
мотності, непотрібності, невизнаності.

Рік за роком розквітають, і в'януть, і знову цвітуть з надією,
що хтось побачить їхню красу,— надаремно. Ніхто нею не
радіє, не милується... (Р. Іваничук).

II. Зачитайте речення з однорідними членами. Одне з них запишіть
і зробіть повний синтаксичний розбір, користуючись алгоритмами
на с. 97 і 156.

Комунікативний практикум

 III. Які рослини, що згадуються в тексті, вам доводилося бачити
і милуватися їх красою? Опишіть усно одну з них на вибір, вико-
ристовуючи однорідні члени речення.

Зв'язне мовлення

. Докладний переказ тексту художнього стилю
із творчим завданням

Слово-диво

231. I. Прочитайте текст. Яка тема та основна думка висловлю-
вання? Доведіть належність тексту до художнього стилю. З'ясуйте
роль метафоричних словосполучень, визначте їх стилістичну
функцію. Поясніть лексичне значення виділених слів (скористай-
теся тлумачним словником). Складіть із ними речення.

ЧАРІВНЕ МІСЦЕ

Безлюдний берег здавався таким, як і колись в дитинстві,
як часом бачив він у снах, в кучерявих верболозах, що подеку-
ди припадали до води, купаючи в Пслі свої зелені чуби. А далі
вигрівались піщані висипи, немов вибілені сонцем полотна, на
яких подекуди виднілися підбіл і зелена рута.

Зелений острів. Так здавна люди звали мальовниче урочи-
ще в межиріччі Псла і Хортиці, омите з трьох боків голубою
течією. Коли ж навесні вся ця оболонь заливалася повинню,
тоді вона була схожа на своєрідне море, в якому купалися дере-
ва, неначе зелені вітрила шаланд. Усі довколишні луки залиті
водою, і тільки в середині травня ріки увіходили в свої береги.
Та й тоді, щоб потрапити сюди, треба було переплисти на човні
або перейти вброд кілька рукавів і старих річищ.

Тихе чарівне місце. Трохи далі від Псла над розплесканими
озерцями й затоками росли тополі, осичина, вільхи, берези й
дуби. Де-не-де темною стіною здіймалися зарості вільшини, а
на ній плився білястий хміль і розливав довкіл ніжні пахощі.

І докоряв собі Береговець, що малював іноді казна-що, вига-
дував неіснуюче. Або ще й гірше: крутився в щоденній суєті

суєт, марнував час... І, може, від того не знав радості й щастя творчості (За І. Цюпою).

Комунікативний практикум

II. Поміркуйте, яким може бути продовження тексту. Прослухайте кілька думок своїх однокласників і виберіть найкращу тезу.

III. Складіть продовження висловлювання, використовуючи відповідні художні засоби.

IV. Складіть колективно складний план тексту з домисленою кінцівкою.

V. Перекажіть докладно текст, дотримуючись композиції, мовних і стильових особливостей, а також авторського задуму.

232. І. Прослухайте, слідкуючи за текстом.

Іноді вона не жувала, а лежала, підібгавши ноги, і, вгледівши кривдників, одверталася чи навіть заплющувала очі й удавала, що спить. Тоді навіть найвправнішим передражнявачам не вдавалося витягнути з неї ні звуку. Хлопці, розсердившись на таку неувагу, кричали: «Мань-ка! Манька!» — і показували язики. Почувши своє ім'я, тварина трохи здригалась і швидко обдивляла весь гурт, а далі знов заплющувала очі й усі подальші спроби викликати її зацікавленість зневажала.

Увечері я уявляв козу саму обіч дороги в місячному сяйві і в цілковитій тиші. Я розумів, що в неї десь має бути хазяїн, який забирає її на ніч додому, — та все одно серце мені щеміло. І от одного такого вечора я вирішив визволити козу з рабства.

Коли до мене зайшли друзі, щоб разом іти на річку, план визволення кози був уже готовий. Пройшовши з усіма півдороги, я сказав, що забув удома надувний рятівний круг, без якого мені купатися не дозволялося. При свідках я одв'язувати козу не хотів, боячись, що цей мій душевний порух викличе кепкування товаришів.

Я побіг додому, вхопив свій рятівний круг і пішов назад, наперед тішачись і вимальовуючи в уяві вдячні погляди приреченої на постійне кружляння навколо свого кілочка безсловесної тварини.

Вона і уявити не могла, яка приємна несподіванка на неї чекає. Коза не змінила своєї набутої життєвим досвідом поведінки і тоді, коли я підійшов упритул. Тепер я розумію: вона була набагато хитріша за мене й не така вже зобиджена долею, як уявлялося мені — довірливому й наївному.

Підтримуючи однією рукою круг, щоб він не зсунувся, я другою спробував розв'язати вузол на кілку — до кози наблизитись я побоювався. Потім здогадався, що вирвати його із землі буде значно простіше.

Козу зацікавили мої дії, і вона спідлоба позирала на мене... (За Я. Стельмахом).

II. Прочитайте пам'ятку. Які особливості має докладний переказ тексту художнього стилю із творчим завданням?

Пам'ятка

Як готувати докладний переказ тексту із творчим завданням

1. Прочитайте або прослухайте текст.
2. Визначте стиль, тип, жанр мовлення, тему та основну думку висловлювання.
3. З'ясуйте значення незнайомих слів.
4. Висловіть усно власну думку про прочитаний (прослуханий) текст з погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення.
5. Визначте те з у творчого завдання і доберіть художні засоби, які б її розкривали.
6. Поміркуйте над змістом і послідовністю висловлювання.
7. Підготуйте складний план усього тексту, включаючи власне творче доповнення.
8. Напишіть докладний переказ тексту, підпорядковуючи висловлювання темі та основній думці, дотримуючись композиції, мовних і стильових особливостей, а також авторського задуму.

III. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання за текстом.

1. Якого стилю поданий текст? Аргументуйте свою думку.
2. Які почуття викликала у вас ця розповідь? Висловіть власну думку щодо авторського задуму.
3. Доберіть заголовок, який би розкривав тему тексту.
4. Знайдіть у тексті епітети, метафори, порівняння. Яку роль вони відіграють у художньому висловлюванні?
5. З якою метою автор використав пряму мову в тексті?
6. Уявіть козу, про яку йдеться в розповіді, опишіть її за допомогою різних художніх засобів.
7. Перекажіть текст усно, продовжуючи сюжет висловлювання. Скористайтесь малюнком.

IV. Поділіть текст на смислові частини і підготуйте складний план.

V. Перечитайте текст і напишіть докладний переказ, увівши в нього художній опис кози та продовження висловлювання. Дотримуйтесь композиції, мовних і стильових особливостей висловлювання.

Зв'язне мовлення

Робота над виправленням помилок, допущених у переказі

233. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль та основну думку. Які типи мовлення у ньому поєднано? Аргументуйте своє твердження рядками з тексту. Схарактеризуйте висловлювання за наявністю і значущістю лексичних засобів.

А весна сильніша від смерті. Коли зміг зводитися на ноги, навколо було повно тепла, сонця, квітів. Виходив поволі в садок. Після хвороби життя здається оновленим і яскравішим. На грядках витикається городина. У квітнику пнеться догори турецький часник, півонія, зірка, м'ята. По садках вештаються кури і розгрібають усе, що, на їх думку, варте уваги... Бундючні півні вискакують на вищі місця і звідтіль урочисто передають один одному своє захоплення весною і життям.

Он видніється молода **черемха**. Її галузки обсіли зелені липкі **метелики** всуміш із мережками чарівної тонкої роботи, що їх за два-три дні сонце зробить справжніми кетягами цвіту. І **бузина** не дармує. Повняться вовчі **ягоди**. **Ліщина** молодечо і наївно чепуриться, а гурт кучерявих **кленів** — мов ватага парубків. Здається, от-от гримнуть **пісню**. **Берізки**, моторні, усміхнені, радіють цілим своїм еством. Хіба що ота прамати їх, її величність береза, дещо сумніше дивиться на світ Божий. Кора її постарілася й порепалася. **Коси** відросли й звисились додолу. Чешуть їх хіба що вітри.

Весна розгорнула все. Поле вкрилося засівом, росою. Йдуть щасливі, короткі дні.

«А що робить батько? — питає себе Володька... — Ах, той батько. Як комаха, їй-богу — колись і тепер. Вродиться ж така

людина. Цілий вік день у день думає і творить, творить і думає. І ростуть будови, сади, лани пшениці. Родяться нові люди. Чудесне моє, хороше моє життя! «Колись виросту і збудую великий храм. ...І хай собі люди проходять повз і милуються задарма!» (За У. Самчуком).

II. Прокоментуйте розділові знаки в останньому абзаці. Поміркуйте, з якою метою автор використав різні за метою висловлювання речення.

III. Доберіть і доповніть означеннями виділені слова. Визначте їх однорідність і неоднорідність. Доведіть свою думку.

IV. Виділіть у тексті ключові слова і словосполучення.

V. Підготуйте складний план тексту і перекажіть докладно.

 234. I. Прочитайте частини тексту. Які типи мовлення в ньому поєднано? Аргументуйте свою думку прикладами з тексту. Чи є такі люди у вашому класі? Розкажіть про них.

Якщо ви скажете, що найбільша для вас у житті радість — мити посуд, особливо жирні каструлі, що ви ладні у будь-яку мить проміняти гру у футбол, у класи, у що завгодно на миття посуду, щоб тільки пошкрябати пригоріле дно, — я вам, вибачте, не повірю. Не можу я повірити, що нормальна здорова весела людина може щиро захоплюватися такою, м'яко кажучи, незахоплюючою справою. І ніколи не думав, що існують на землі такі люди. Аж раптом...

Ну, думаю, миє собі та й миє. Хай!.. Мамі, мабуть, допомагає, мама попросила, мало що... Я теж іноді мию, як попросять. Треба ж дома допомагати. Правильно?.. Але вчора чую — мати його: «Ромчику! Ти кинь уже ці каструлі, я сама».

...

Усі, як по команді, враз повернули голови й глянули на Ромчика. Ромчик густо-густо почервонів і опустив очі.

...Додому розходилися мовчки. Ніхто не сказав Ромчикові й слова.

Наступного дня Гришка Гонобобель уперше в житті вимив після себе тарілку (За В. Нестайком).

II. Які події, на вашу думку, могли передувати описаному випадкові? Складіть колективно пропущені фрагменти, щоб вийшов зв'язний текст.

III. Напишіть докладний переказ цілісного тексту, дотримуючись композиції, мовних і стилевих особливостей. Звертайте увагу на розділові знаки, зокрема при однорідних членах речення.

Вігватні українці

235. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть однорідні члени речення і поясніть розділові знаки при них.

Що могла подарувати Тарасові Шевченку на день народження юна швачка Дзюня Гусиковська? Хіба що хусточку,

м..режану або вишиту своїми руками... Але біл..шого він і бажати не смів. Хоча ні, доро..чою за всі подарунки була для нього можливість бачити свою «паненку», яка до панського роду, звичайно, не належала, але трималася з гідністю, тішила своєю посмішкою і очі, і душу. Не випадково прихилився він до неї, серцем пр..кипів мало не з першого погляду. Так, і їй, Дзюні, працювати доводилося багато й тяжко, але, на відміну від нього, ця славна в..села полька не знала над собою панської кабали. Відна, та вільна! Тоді, мабуть, він по-справжньому замислився, чому це їм, н..щасним кріпакам, не судилося така доля.

Дуня — Дзюня, скільки нового, хв..люючого ввійшло в його жит..я з твоєю появою!.. (За Л. Большаковим).

II. Зробіть розбір за будовою слова *нещасний*. Складіть із ним речення, у складі якого були б неоднорідні означення.

III. Пригадайте з уроків української літератури біографію Тараса Шевченка. Перекажіть текст, доповнюючи цікавою інформацією про життєвий і творчий шлях славетного письменника.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

236. I. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Які члени речення можуть бути однорідними? Наведіть приклади.
2. Дайте визначення однорідних членів речення.
3. Назвіть ознаки однорідності. Наведіть приклади.
4. Які однорідні члени речення називаються поширеними?
5. Наведіть приклад речення з непоширеними однорідними членами.
6. Чим можуть бути виражені однорідні члени речення?
7. Чи мають однорідні члени речення виражатися однаковими формами або частинами мови?
8. Які сполучники вживаються при однорідних членах речення?
9. Коли означення є однорідними, а коли — неоднорідними? Наведіть приклади.
10. Що таке узагальнювальні слова? Якими членами речення вони бувають?
11. Коли при узагальнювальних словах ставиться двокрапка, а коли — тире? Наведіть приклади.
12. Розкажіть про розділові знаки при однорідних членах речення.

Комунікативний практикум

II. Уявіть ситуацію. Ви — вчитель, проводите опитування восьми-класників за темою «Однорідні члени речення». Складіть діалог з однокласниками, використовуючи подані запитання і відповіді на них.

237. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Визначте серед поданих речень ускладнене однорідними означеннями:

1) Хотів би я бути міцним і суворим, на славу байдужим, на слово нескорим... (А. Малишко);

2) ...І квітла, снила, парувала Важка чорноземна рілля (А. Малишко);

3) Україно тернова, свята і висока, не зів'януть її корогви золоті (Т. Севернюк);

4) Часто чуємо, яка важка вона, творча праця, як нам нелегко (О. Гончар).

II рівень

I. Спийшіть уривок із тексту. Поясніть розділові знаки.

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвиська — чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Про ніякі й мови ніякої: вони веселою усмішкою не скроплять вуста, глузливим жаром не запалять очей... (За Є. Гуцалом).

II. Зробіть повний синтаксичний розбір виділеного речення. Схарактеризуйте однорідні члени.

III рівень

Напишіть твір-розповідь на тему «Роль однорідних членів речення у висловлюваннях».

В а р і а н т 2

I рівень

Вкажіть речення з однорідними додатками:

1) Над Россю, Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї (В. Симоненко);

2) Поряд з творами російських письменників том за томом постали на полиці книги білорусів і казахів, узбеків і латишів... (О. Гончар);

3) Наша література спроможна творити значне, довговічне (О. Гончар);

4) Усе здавалось прекрасним і простим: вітер, хвилі і сонце над нами (І. Савич).

II рівень

I. Спийшіть уривок із тексту. Поясніть розділові знаки.

Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва,

нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, є безбарвним (О. Довженко).

II. Зробіть повний синтаксичний розбір виділеного речення. Схарактеризуйте однорідні члени.

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Яка роль однорідних членів речення у творах художньої літератури?».

РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

Просте поширене речення може бути ускладненим. Окрім однорідних членів, ускладнюючими компонентами виступають також **звертання та вставні слова**. Слід пам'ятати, що членами речення вони не бувають і при синтаксичному розборі їх не підкреслюють.

23. Речення зі звертанням.

Звертання непоширені й поширені

Скільки є в нас, любі друзі,
для звертання ніжних слів...

Д. Білоус

Вигадні українці

238. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему. В'ясуйте, яким стилем він написаний. Подумайте, що означає заголовок до тексту. Свою думку аргументуйте.

КОБЗАРСЬКИЙ БАТЬКО

Побувавши свого часу зі своїм учителем Іваном Савичем Бумом у Яворницького, Олекса Коваль — талановитий кобзар і різнобічно обдарована людина — давно мріяв сходити до відомого вченого-історика самостійно, поговорити про все, що хвилювало його, а надто — про кобзарське мистецтво, яке, як він знав, Дмитро Іванович дуже шанував. Нарешті наважився.

Узяв свою кобзу, надів вишиванку й пішов. Двері відчинив господар будинку, від чого Олекса на якусь мить навіть розгубився. Та опанував себе:

— Дозвольте, професоре, я до вас.

Звертання:
поширені,
непоширені

— Прошу, чоловіче добрий,— промовив Дмитро Іванович.— Здається, знайоме обличчя. А от не пригадую.

— Були ми якось у вас з Іваном Савичем Бутом.

— От, от. Цілою капелою? Щось пригадується...

— Так...

Узявши під руку гостя, Дмитро Іванович повів його до свого кабінету.

— Сідайте, добрий чоловіче, розповідайте, що вас привело до мене.

Коваль, не відразу знаходячи слова, висловив свою занепокоєність, що нині відчувається якесь нехтування народним мистецтвом. Якщо недавно ще бандуристи, кобзарі були шанованими людьми, до них тяглися люди, щоб почути про історичну старовину, послухати народну пісню, то нині до всього цього починає відчуватись байдужість.

Дмитро Іванович, погладжуючи сиві вуса, уважно вислухав гостя, посміхнувся:

— Час такий, Олексю Семеновичу...— відповів професор, сядучи лукавою посмішкою крізь вуса.

І помовчавши, запитав, чим ще займається Олекса. Той сказав, що робить кобзи.

— А може, зіграти щось погодитесь? — трошки згодом запитав Дмитро Іванович.

Гість охоче взяв свою кобзу — полились знайомі пісні, які так любив Яворницький: «Їхав козак за Дунай», «Ой, літа орел, літа сизий», далі — «Думи, мої, думи...» Дмитро Іванович підвівся з крісла, підійшов до шафи, дістав якусь книгу:

— Візьміть, добродію. Ви тут побачите різні варіанти кобз, тут є запорізькі кобзи і сучасні. Погляньте на дозвіллі, може, щось запозичите звідси, щось наштотує на своє, нове, оригінальне. Може, утнете таку кобзу, що прославиться, як скрипка Страдіварі. Головне, вірте в себе, в свій талант. Підстави для того — незаперечні! (За І. Шаповалом).

Капела — хор співаків або мішаний ансамбль зі співаків та музик.

II. Знайдіть у тексті *звертання*. Пригадайте вивчене про звертання у 5 класі. Перекажіть стисло текст, замінивши діалог розповіддю. Чи вживатимете ви звертання? Яку роль у мовленні відіграють звертання?

Комунікативний практикум

 III. Уявіть ситуацію. Ви з другом відвідали концерт кобзаря і ділитесь враженнями. Відтворіть цей діалог, доповнюючи його інформацією про роль народних співців в історії України.

Основна функція звертання — привернути увагу співрозмовника. У ролі звертань виступають імена, імена по батькові та прізвища осіб, назви осіб за родом діяльності, родинними стосунками, рисами характеру і т. ін., а в художніх творах також назви тварин, неістот тощо.

Мовознавче дослідження

239. І. Прочитайте народні колісанки, назвіть особливості мовного етикету українців. Яку роль відіграє *інтонація* у реченнях із звертанням? (Див. с. 169—170).

1. Я би тобі, мій синочку, співала й співала,
Лиш аби ти був щасливий, аби радість мала (З кн. «Квіти Верховини»).
2. Ой спи, дитя, колишу тя,
Бодай спало, не плакало,
Бодай росло, не боліло —
Отцю, матці на потіху,
Добрим людям на послугу.
3. Спи, Марійко, удень, удень,
Спи, Марійко, внічку,
Висипляй-бо таку долю,
Як у траві чічку (З кн. «Дитячий фольклор»).

Чічка — квітка.

II. Виділіть в уривках звертання. Скориставшись схемою, з'ясуйте, які з них *поширені*, а які — *непоширені*. Свою думку аргументуйте.

Комунікативний практикум

III. Скориставшись таблицею на с. 167, складіть діалог з однокласником про види звертань за будовою та способи їх вираження.

Звертання

Вид за будовою	Чим виражається
Непоширені	іменником: <i>Неси ж мене, коню, по чистому полю!</i> (І. Франко).
Поширені	а) іменниковим словосполученням: <i>Учітеся, брати мої, думайте, читайте</i> (Т. Шевченко); б) цілим реченням: <i>Хто в полі, хто в лісі, стережися</i> (Леся Українка).

Слово-диво

240. І. Прочитайте текст, замінюючи звертання на синонімічні з довідки.

Моя манушечка, моя зозулька, моє сонечко, моя квітонька, моя доня. Тільки прокинулася — і одразу хоче бавитися.

— Даринко, ходи з колисочки та й — на коліна. Ану, де твоя маленька долонечка, доню? Ось я її погладжу.

Та й зілоскочу долоньку, щоб Даринка засміялася. А коли Даринка сміється, їй дуже личать такі лагідні імена, як *сонечко*, *зіронька* і *ягідка*, *пестушечка* і *голубонька*. Щоб дитина росла лагідною, треба з самого малечку казати їй побільше ласкавих і ніжних слів (За С. Богдан).

Д о в і д к а: сонечко ясне; ясочко; леліточко; пташечко; котику; щебетушечко моя; говорушко; соловейку; розумнице; втіху мамина; матусине золотко.

II. У довідці знайдіть поширені звертання. Чим можуть поширюватися звертання? Поясніть уживання розділових знаків при звертанні.

III. Чому так важливе лагідне слово для дитини? Пригадайте, які загальні назви-звертання до вас або ваших братів і сестер вживаються (вживалися) у вашій родині? Складіть із ними 2—3 речення.

 241. І. Прочитайте речення. Знайдіть *авторські звертання*, поясніть особливості їх уживання.

1. Рости рости моя пташко мій маковий цвіте (Т. Шевченко). 2. Спи мій роменовий цвіт! (Б. Олійник). 3. Сини Сини Барометри кирпаті людського спокою і завтрашнього дня! (В. Симоненко). 4. Перо, мій скальпелю вогненний! Ти мій жорстокий лиходій... (І. Драч).

II. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. З'ясуйте вид звертання за будовою. Чим виражені звертання у висловлюваннях?

Із секретів синтаксису

1. Звертання, що стоїть на початку речення, відділяється комою або знаком оклику. Знак оклику ставить-

ся тоді, коли звертання вимовляється з особливим підвищенням голосу і з наступною паузою. Після знака оклику перше слово пишеться з великої літери: *О мово українська! Ти — вода з кринички, над якою гнуться верби* (Ю. Бедзик).

2. Звертання, що стоїть у середині речення, виділяється комами. Наприклад: *Гоп, мої гречаники, гоп, мої милі, чогось мої гречаники на скорині сіли* (Нар. творчість).

3. Звертання, що стоїть у кінці речення, відділяється комою, а після нього ставиться той знак, якого потребує смисл усього речення: *Хай Бог тебе провадить, пане-брате* (Леся Українка); *Ой чого ти почорніло, зеленє поле?* (Т. Шевченко); *Доброго ранку, бджілоньки!* (О. Іваненко).

4. Вигуки *о, ой*, що стоять перед звертанням і тісно пов'язані з ним інтонацією, відокремлюються разом зі звертанням: *О земле рідна! Не жатиме неситий пшениці на твоїх ланах* (М. Рильський).

Слово-диво

242. І. Прочитайте вірш. Яке враження він на вас справив? А як ви звертаєтеся до своїх батьків, друзів? Яку роль відіграє звертання в нашому житті?

ЗВЕРТАННЯ

Скільки є в нас, любі друзі,
для звертання ніжних слів —
і до тата, й до матусі,
до бабусь і дідусів!

І татусю, й мамцю, й нене,
і дідусю, й бабцю теж,
— миле, ніжне, сокровенне —
як ще краще назовеш?

А Федько звертання творить
так, що душу виверта:
замість «мамо» — «ма»

говорить,
замість «тату» каже «та»!

В школі Беллу — «Бе» гукає,
а Меланю кличе «Ме»!

Леле! Школу оглашає
белькотіння лиш саме.

Учня він імення знає,
та не встигне підійти,
як за гудзика хапає
і вигукує: — Ей ти!

Дома: — Ба-а! — кричить
бабусі.

(Ліньки повністю назвать.)

Як ви думаєте, друзі,
що йому на це сказать?

Мабуть, треба щось кумекать,
бо інакше мимохить
будем тільки бекать-мекать
там, де треба говорить!

Д. Білоус

Пунктограма

Розділові знаки при звертанні

Сонце! Я тобі вдячний (М. Коцюбинський).

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу (В. Симоненко).

II. Назвіть у тексті звертання, з'ясуйте їх особливості. Скористайтесь теоретичним матеріалом на с. 169—170.

 III. Напишіть у віршах (1—2 строфи) про роль звертання у спілкуванні.

Із секретів синтаксису

У фольклорі, в художніх творах звертаннями можуть бути назви тварин та неживих предметів: *Біла чайко, що кружляєш над водою? (Б. Лепкий); Чого ж спіткнувся, сивий коню? (П. Карманський); Ой тумане, тумане — мій латаний талане! Чому мене не сховаєш отут серед лану? (Т. Шевченко).*

243. I. Прочитайте текст мовчки. Доберіть заголовок.

Мамо... Вічне, величне, святе слово. Тихо воно приходить на уста — промінцем маминої усмішки і ласкавістю її очей, листочком вишні і світлинкою сонця, пелюсткою квітки і радістю, веселки, теплою лагідністю руки і вечірньою молитвою. І з букви-краплинки та звуку-сльозинки народиться одного дня на світ святе слово «м-а-м-о», вимовлене устами янголятка, і осяє хатину, як дар Божий... (За Я. Гояном).

Комунікативний практикум

 II. Уявіть, що вам випала нагода по радіо привітати всіх жінок, а також своїх матір, бабусю, сестричку тощо із Днем матері. Складіть привітання, використовуючи звертання різних видів.

Комунікативний практикум

244. Складіть і напишіть лист, уживаючи звертання в кличному відмінку: а) дружній; б) офіційний (див. с. 170).

Прочитайте і запам'ятайте

Звертання — це слово або словосполучення, що називає особу чи предмет, до яких безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише. Наприклад: *Добрий вечір, матусенько моя! (Нар. творчість).*

Звертання виражаються переважно іменником у кличному (іноді в називному) відмінку однини і множини: *Де ти, Лесю? Де ти, жінко, вища своєї слави? (І. Драч); Здрастуй, рідний Києве! (І. Цюпа); Моя Батьківщина, єдина, свята, яка ти прекрасна і славна! (П. Тичина).* Зрідка в ролі звертань можуть уживатися слова інших частин мови в значенні іменника. Наприклад: *Ой, як же далеко ти, завтра (О. Гончар); Чи ти, милий, пилом припав, чи метелицею, — чом не ходиш до мене цією вулицею? (Нар. творчість).*

Особові займенники у ролі звертань не виступають, але супроводжують їх у реченні: *Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскритися?* (Леся Українка). Лише зрідка займенники *ти, ви* можуть уживатися в ролі звертань, здебільшого в розмовному мовленні для вираження різкості, грубості, зневаги: *Ей ти, куди прешся? Ви, йдіть сюди!*

Звертання не є членом речення, воно не узгоджується, не керується і не прилягає.

Звертання може стояти на початку, у середині та в кінці речення і складатися з одного (**непоширені**) або з кількох слів (**поширені**). Наприклад: *Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці* (Нар. творчість); *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, небало!* (Леся Українка). Звертання можуть поширюватися реченнями, наприклад: *Живи, країно, котру не здолати!* (В. Сосюра).

Звертання завжди виділяється паузою в усному мовленні, а на письмі — комою або знаком оклику (на початку та в кінці речення), якщо вимовляється з окличною інтонацією.

Звертання широко використовують у розмовному мовленні, художній літературі для надання мові виразності, емоційності. Воно є засобом дотримання норм етикету в офіційно-діловому стилі, наприклад, одним із обов'язкових елементів особистого (*люба подруго; привіт, Петре*) та офіційного листування (*п. Бойко, п. Іване, п. Ольго, пане директоре*).

Комунікативний практикум

245. Розгляньте малюнки. Оберіть одну з ситуацій, складіть і розіграйте за нею діалог з однокласником (однокласницею). Вживайте звертання, доречні в цій ситуації.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що називається звертанням?
2. Яка основна функція звертання?
3. Схарактеризуйте способи вираження звертань. Наведіть приклади.

4. Яке звертання називається поширеним, а яке — непоширеним?

5. Чим можуть поширюватися звертання? Наведіть приклади.

6. Розкажіть про вживання розділових знаків при звертаннях.

7. У яких стилях мовлення поширене звертання?

8. Виберіть правильний варіант: *Надійка, зажди!* — *Надійко, зажди!* Обґрунтуйте свій вибір.

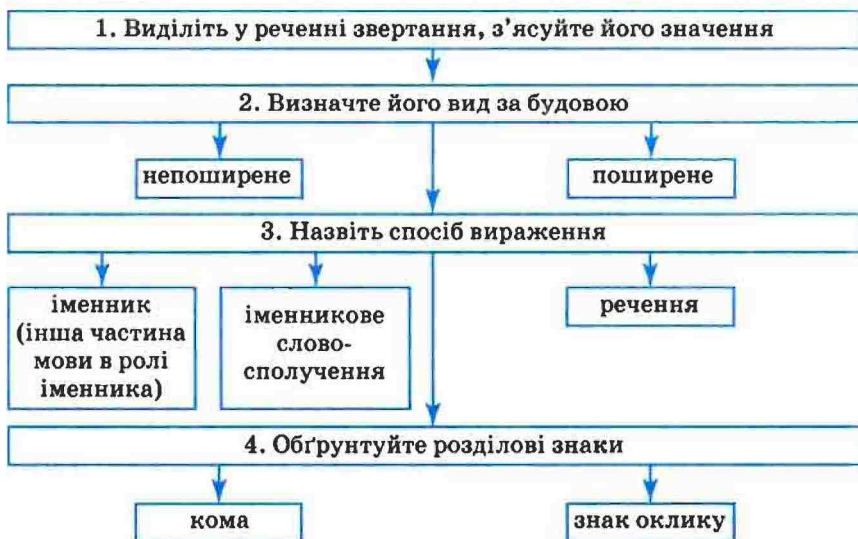
246. I. Складіть і запишіть речення за схемами. В одне з речень уведіть поширене звертання.

1. ... , (Зв.) , 3. ... , (Зв.) !

2. ... , (Зв.) . 4. (Зв.) !

II. Дайте характеристику звертанням у складених вами реченнях, скориставшись алгоритмом.

АЛГОРИТМ характеристики звертання

III. Зробіть повний синтаксичний розбір одного з речень (див. с. 156).

Зразок усного розбору

Зоре моя вечірняя, зійди над горою (Т. Шевченко).

Речення спонукальне за метою висловлювання, неокличне за інтонацією, за будовою — просте, односкладне означено-особове, поширене, повне, ускладнене звертанням. Звертання

зоре моя вечірняя поширене, виражене іменниковим словосполученням. У цьому реченні звертання має відтінок ласкавості, ніжності. Виділяється комою.

Зразок письмового розбору

Зоре моя вечірняя, зійди над горою (Т. Шевченко).

Спонукальне, неокл.; просте, односкл., озн.-особ., пошир., повне, ускл. зверт. *зоре моя вечірняя*; пошир., вираж. іменник словосполуч.

24. Вставні слова

Є люди, яким судилося бути більшими за самих себе.

І. Дзюба

Видатні українці

247. І. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Назвіть імена відомих вам діячів культури і мистецтва сьогодення.

БЕЗСМЕРТНА СОЛОМІЯ

Українська сцена, як відомо, завжди була багата яскравими творчими індивідуальностями. Згадаймо гордість нашої культури — «театр корифеїв», який прославився творчістю

Вставні слова

І. Тобілевича, М. Кропивницького, М. Заньковецької. Серед визначних акторів кінця XIX — початку XX століття — ім'я чарівної співачки Соломії Крушельницької, яка мала

надзвичайну природну обдарованість. Її життя — то приклад відданості Музі класичного співу.

Талановиту дочку українського народу знає весь світ: її вітали і у Львові, і в Петербурзі, у Варшаві й Відні, Буенос-Айресі та Нью-Йорку.

Соломія
Крушельницька

Мене особисто зацікавили ті роки її життя, які Крушельницька провела в Італії у співдружності з найвидатнішими італійськими співаками й композиторами Пуччіні, Тосканіні, Баттістіні та іншими. Саме тут, гадаю, вона досягла вершин, уславивши свій народ.

Справили на мене враження й ті сторінки з життя Соломії, коли вона співала в Міланському театрі, диригентом якого був Тосканіні. Саме тут, у Мілані, шліфуючи

майстерність співу, Соломія всім серцем відчувала, що кожна людина в світі має творити щось вище, більше за себе.

Досягши визнання у світі, Соломія Крушельницька, до речі, завжди і скрізь свято зберігала пам'ять про свою країну, про своїх близьких і рідних. Вона була завжди така прекрасна і проста у своїй красі, доброзичлива (За В. Рупетою).

Львів
Петербург
Варшави
Відень
Буенос-Айрес
Нью-Йорк
Мілан

II. З'ясуйте, як слова як відомо, гадаю, до речі впливають на зміст тексту. Поміркуйте, чому їх виділено комами. Спробуйте їх опустити або замінити синонімічними, де це можливо. Про що свідчить можливість заміни цих слів? Пригадайте вивчене в 5 класі про *вставні слова*.

III. Прочитайте слова в рамці, дотримуючись правил орфоєпії і назвіть у них орфограми. Якими членами речення є ці слова в тексті? Яким зв'язком вони поєднані?

Комунікативний практикум

 IV. Розгляньте фотоілюстрацію до тексту. Уявіть себе екскурсоводом будинку-музею Соломії Крушельницької. Опишіть зовнішність видатної співачки. Оцінку зображуваного висловіть за допомогою вставних слів (див. таблицю на с. 174—175).

Мовознавче дослідження

248. I. Спишіть речення. Підкресліть вставні слова. Визначте, які з перелічених значень вони передають: а) упевненість; б) невпевненість; в) джерело повідомлення (кому належить висловлена думка).

1. Велика *осіння* тиша огортала їх і, здається, в спромозі була заворожити їхні очі (Є. Гуцало). 2. В народній медицині, очевидно, не було помітніших ліків од застуди, ніж калиновий чай (В. Скуратівський). 3. І, звісно, це була чистісінька випадковість, що Тоні з Віталіком випало гнати один рядок (О. Гончар). 4. В калині, кажуть, материна любов і мудрість (В. Скуратівський). 5. Видно, борсук знав, коли досягають плоди, і зараз не навідувався до яблунь і кислиць (М. Стельмах). 6. Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона виходу ні в небо, ні в океан і ніколи нічого не відкрила б? (О. Гончар).

Гнати одін рядок — працювати в полі удвох на одній ділянці.

II. Знайдіть речення з однорідними членами і з'ясуйте, яку роль вони виконують у реченні.

III. Розберіть як частину мови виділене слово.

249. І. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте його тему. Яким типом мовлення скористався автор? Свою думку аргументуйте. Доберіть заголовки і перекажіть текст.

Микола Лисенко, на думку дослідників, походив зі старовинного козацького роду.

Займатися музикою Микола почав із п'яти років і виявив неабиякі здібності. Працював із великою наполегливістю і швидко опановував техніку гри на фортепіано. Наприклад, годинами підбирав різні мелодії на роялі. Всі були здивовані його чудовою музичною пам'яттю і смаком. Дорослих вражало, з якою музикальністю і технічною легкістю виконував Микола фортепіанні п'єси, безперечно, складні для його віку.

Лисенко був здібний до науки **взагалі**. Гімназію він закінчив зі срібною медаллю. Був, зокрема, успішним випускником Лейпцизької консерваторії.

*музичний
музикальний*

З-під пера композитора вийшло безліч музичних творів — від мініатюр до опер.

Так, він поклав на музику понад дев'яносто поезій із «Кобзаря» Тараса Шевченка. Микола Лисенко уславив себе і як піаніст світового рівня, диригент, організатор професійних хорових колективів, яких, до речі, на той час не було.

Він був і є гордістю України (За Л. Архимович).

II. Поясніть різницю в значенні слів, що в рамці. Складіть із ними речення (усно).

III. З'ясуйте, чи є вставним виділене в тексті слово (див. с. 178).

Мовознавче дослідження

250. Випишіть із тексту вправи 249 вставні слова і розподіліть їх за групами за значенням. Скористайтеся таблицею.

Вставні слова

Значення	Вставні слова	Приклади
Упевненість	<i>безумовно, безперечно, без сумніву, справді, зрозуміло, звичайно, природно, щоправда, правда, очевидно, дійсно</i>	<i>За Брянським Багіров, справді, не вагаючись, пішов би в огонь і в воду (О. Гончар).</i>
Непевненість, припущення	<i>мабуть, можливо, напевно, може, либонь, принаймні, здається, скажімо, певно</i>	<i>Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю (Л. Костенко).</i>

Значення	Вставні слова	Приклади
Емоційне ставлення мовця до змісту висловленого	на щастя, на жаль, на радість, на біду, шкода, на диво	<i>На жаль, чудес на світі не буває (П. Воронько).</i>
Вказівка на джерело повідомлення	кажуть, мовляв, бачу, звісно, чутно, пам'ятаю, по-моєму, по-твоєму, на думку..., за даними...	<i>Знають, од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди! (Т. Шевченко).</i>
Послідовність викладу думок; висновок, зв'язок із попередньою думкою	по-перше, по-друге, наприклад, нарешті, виходить, навпаки, отже, так, взагалі, до речі, зрештою, словом, кінець-кінцем	<i>Ніжність, наприклад, математично описати не можна (В. Собко).</i>
Звернення до співрозмовника з метою привернути його увагу, ввічливість	чуєте, повірте, бачите, погодьтесь, дозвольте, зрозумійте, вірите, знаєте	<i>Але доля звела нас дуже близько і, повірте, здружила (Ю. Збанацький).</i>

Вугатні українці

251. І. Прочитайте усмішку. Яке вона справила на вас враження? Як вставні слова допомагають створити комічний образ? Чому так важливо вміти сприймати життя з гумором?

УСПІХ ДЖОНЬКИ

Одного разу відомий письменник-сатирик Остап Вишня повернувся зі школи, де був на зустрічі з учнями, і весело, збуджено розповідав:

— Уявляєте, найбільше враження на учнів справив не я, а мій песик Джонька. Він, виявляється, побіг слідом за мною і заховався, звісно, під столом президії. Скатертина була майже до підлоги, і ніхто, на мою біду, не помітив малого зайду. Поки я читав гуморески, песик, правда, сидів тихо. Коли ж школярі почали мені аплодувати, він, бачу, вискочив з-під столу, став біля моїх ніг і як почне голосно гавкати. Мабуть, захищав мене від публіки. Ото був фінал! Ніколи такого в мене не було! Віднині братиму на виступи Джоньку — успіх буде забезпечений! (Із кн. «Навколо Парнасу»).

ІІ. Знайдіть у тексті вставні слова. З'ясуйте, на що вони вказують (див. таблицю).

- **252. Гра «Хто більше?».** Складіть діалог так, щоб репліками-відповідями були вставні слова.

Комунікативний практикум

- **253.** Уявіть ситуацію. У школі оголошено конкурс на кращу гумореску. Вам доручили від імені учнів класу скласти її. Яку тему ви обрали б? Напишіть текст гуморески, увівши вставні слова.

Мовознавче дослідження

254. I. Прочитайте речення. Порівняйте роль виділених слів у реченнях і з'ясуйте, де вони є членами речення, а де — вставними словами. Свою думку аргументуйте (див. с. 177—178).

1. Стало зовсім **видно** (*Іван Ле*). 2. Володя, **видно**, перевіряв мої кавалерійські здібності (*П. Вершигора*). 3. **На щастя**, пожежу погасили швидко (*Яків Баш*). 4. Відчиняли люди широко ворота, поливали **на щастя** дорогу (*І. Цюпа*). 5. Мені **здається**, що жила я завжди (*Леся Українка*). 6. **Здається**, ти й позаторік тут був. Та капості мені робив (*Л. Глібов*). 7. Зима викида білі стяги, але **не здається** вона (*М. Масло*). 8. Все одно наша **правда** зверху (*Ю. Яновський*). 9. **Правда**, з того часу втекло вже чимало води (*Ю. Збанацький*).

II. Визначте, до якої групи за значенням відносяться виділені вами вставні слова (див. таблицю на с. 174—175).

- III. З'ясуйте, до якого слова в реченні відносяться вставні слова.
IV. Зробіть морфологічний розбір слова *перевіряв*.

Із секретів синтаксису

Вставні слова слід відрізняти від однозвучних із ними слів — членів речення. Порівняйте: *Ягня, здається, веселилось...* (*Т. Шевченко*) — вставне слово; *Мені осіння ніч короткою здається* (*Леся Українка*) — член речення.

Слово-диво

255. I. Складіть по 2 речення так, щоб подані слова були: а) вставними; б) членами речення.

Зауважте, на диво, правда, безперечно, напевно, так, (по)моєму.

II. Підкресліть граматичну основу речень.

256. I. Прочитайте, уводячи в речення замість пропусків вставні слова з довідки. Як звали героя повісті, з якої взято уривок?

Додому я не йшов, а летів, бо ... міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи. ... треба було збігати в ліс — нарвати ягід бузини, щоб назавтра було чорнило.

Вчився я добре, вчився б ... ще краще, аби мав у що взути-ся. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи наче ошпарений. ... це навчило мене так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене... (За М. Стельмахом).

Д о в і д к а: по-друге; зрештою; по-перше; напевно.

П. З'ясуйте смислову роль використаних вами вставних слів.

Комунікативний практикум

257. Напишіть в публіцистичному стилі про видатного митця, зображеного на фотоілюстрації. Використовуйте у творі вставні слова.

Прочитайте і запам'ятайте

Окремі слова, групи слів, що вказують на ставлення мовця до висловленої ним думки або характеризують спосіб її оформлення, називаються **вставними**. Наприклад: *Отаке воно, мабуть, і є щастя* (О. Сизоненко).

Вставні слова вимовляються прискореним темпом і з іншою силою голосу (зниженим або підвищеним голосом). На письмі виділяються **к о м а м и**.

Вставні слова можуть стосуватися як речення в цілому, так і одного члена. Наприклад: *Маємо жити, звичайно, не хлібом єдиним* (Б. Олійник); *Можливо, вночі буде гроза* (А. Шиян). Вони не виступають членами речення.

Вставні конструкції можуть виражати різні значення (див. таблицю на с. 174—175).

У ролі вставних слів можуть виступати іменники, числівники, дієслова, прислівники, частки: *правда, звичайно, здається*.

Від вставних слів треба відрізнити слова (частки, прислівники), які, виконуючи роль *с л у ж б о в и х с л і в* у реченні, мають іноді смислові відтінки, близькі за значенням до вставних слів. Це слова *ось, навіть, ніби, все-таки, ледве, між тим, майже, просто, певно, тільки, якраз, приблизно, винятково, принаймні* та ін. Вони є невід'ємною смисловою частиною тих слів, до яких відносяться, і не виділяються розділовими знаками. Наприклад: *Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала* (М. Коцюбинський); *Принаймні я вважаю справжніми людьми тільки хоробрих* (О. Гончар).

Вставні слова можуть стояти на початку, в середині і в кінці речення: *Здавалосьь, плавням нема кінця-краю* (М. Коцюбинський); *Мистецтво, звичайно, збагачує духовно* (О. Гуторов); *Книги збирають перлини людської мислі й передають їх нащадкам, на думку мудрих* (І. Цюпа).

Вставні слова вживаються в усіх стилях мовлення, але виконують різні функції. Для наукового стилю характерні слова, що підтримують логічний зв'язок між реченнями, абзацами: *по-перше, по-друге, отже, скажімо, таким чином, наприклад*. У розмовному та художньому стилях найчастіше вживаються вставні слова, що виражають різні смислові відтінки.

258. І. У подані речення введіть вставні слова і запишіть їх, дотримуючись правил пунктуації.

З р а з о к. *Зустрітися з режисером ми не змогли.— Зустрітися з режисером ми, на жаль, не змогли.*

1. Для учнів це завдання було не просте. 2. Необхідно попрацювати з каталогом, дібрати відповідну літературу, ознайомитися з нею і лише потім писати твір. 3. Формування особистості починається в сім'ї від народження дитини або ще й до її народження.

ІІ. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання. З'ясуйте, як вплинули на зміст речень вставні слова.

Подумайте і дайте відповіді

1. Якими засобами розкривається ставлення мовця до висловленого?
2. Які слова називаються вставними? Наведіть приклади.
3. Назвіть групи вставних слів за значенням. Наведіть приклади.
4. Слова яких частин мови можуть виступати в ролі вставних?
5. З якою інтонацією слід вимовляти вставні слова? Наведіть приклади.
6. У яких стилях мовлення вживаються вставні слова?

Зв'язне мовлення

Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (усно)

Краса врятує світ

259. І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Які особливості цього стилю? Подумайте, чи розкриває заголовок зміст тексту.

ОСОБИСТІСТЬ

Безперечно, людина потребує уваги, поваги й похвали, визнання її здібностей, особистісної неповторності, значущості. Задовольнити цю потребу особистості — означає забезпечити один з найвагоміших складників її щастя. Водночас це сприяє найповнішому розкриттю і розвитку добротворчого потенціалу людини, який, по-перше, працюватиме на її родинне благополуччя, по-друге, — на суспільне. Отже, позитивний вплив відчуватиме кожен із нас.

Проблема лише в тому, чи вміємо ми відкривати цей потенціал один одному. Щоб цього навчитися, потрібно розламувати панцир егоїзму, який відділяє кожного з нас від собі подібних і перетворює на безкінечно малу і скороминущу величину. Потрібно відкривати для себе духовний простір інших людей, знаходити в них споріднене, різне і відмінне, що збагачує, приємно дивує, захоплює, викликає прихильність, дружбу, вдячність, любов — словом, усю гаму почуттів. Щирість у стосунках відкриває джерела співтворчості.

Визнання неповторності людини перетворює натовп на народ, а індивід — на особистість, яка, до речі, пересвідчується, що якщо у неї є народ, то лише тоді вона — людина.

Розквіт народу й особистості завжди відбувався тоді, коли ці істини бралися за основу їхньої життєдіяльності. Тотальний контроль, примус, покарання, пригнічення особистості, навпаки, завжди сковували творче начало в людині, і суспільство завершувало свою життєдіяльність крахом. Напевно, найсвіжіший приклад цього — розпад Радянського Союзу.

Нам, українцям, потрібно відродити притаманну нашому народові високу культуру взаємостосунків, відзначену ще Нестором Літописцем. Вона ґрунтується на шанобливості, взаємодопомозі, гостинності, традиціях побратимства, посестринства, кумівства, толоки та інших. Будьмо великодушними і вибачаймо дрібні й не дрібні провини перед нами, будьмо видючими на бачення зерен добра в ближніх і будьмо щедрими на щирю похвалу, щоб сприяти їх пророцтву. Від цього, безумовно, всі станемо багатшими (З кн. «Елементи практичної риторики»).

II. Знайдіть у тексті вставні слова і, де це можливо, доберіть до них синоніми. Чи змінився зміст тексту? Яку роль відіграють вставні слова в тексті?

III. Прочитайте зауваження і з'ясуйте особливості стислого переказу тексту публіцистичного стилю.

Увага! Стисле переказування — це не механічне скорочення тексту, а цілісний виклад основного змісту:

1) головне в тексті треба передати по-своєму, добираючи власні вислови;

2) відкидайте другорядне, зберігаючи послідовність зв'язного викладу;

3) не допускайте багатослів'я, невиправданих повторів, уникайте надуживання вставними словами;

4) доцільно й правильно використовуйте суспільно-політичну й термінологічну лексику.

IV. Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте значення слів *індивід*, *потенціал*, *тотальний*. До якого шару лексики вони належать? Складіть із ними речення.

V. Доберіть епітети до слова *людина*.

 VI. Як у тексті використано слова Ліни Костенко: «Якщо в людини є народ, тоді вона уже людина»? Доберіть кілька фразеологізмів та афоризмів, які характеризували б сучасну людину, її неповторність, і введіть їх у текст.

VII. Поділіть текст на частини, складіть план переказу й усно перекажіть.

VIII. Прокоментуйте відповіді однокласників.

25. Вставні словосполучення і речення

Митець вбачає народне мистецтво в тому, щоб утверджувати безсмертя народу.

О. Бабшкін

Вугатні українці

260. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку. Як їх розкрито в тексті?

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

Кажуть, в Україні є чотири села, відомі на весь світ: Моринці, Кирилівка, Нагуєвичі та Великі Сорочинці.

Моринці та Кирилівка пов'язані, як відомо, з іменем Великого Кобзаря; Нагуєвичі, як ми знаємо, подарували світові Івана Франка. А Великі Сорочинці — ще одного геніального українця — Миколу Гоголя.

Вставні словосполучення, речення

Через століття в тому ж селі Великі Сорочинці в родині сільського вчителя народився майбутній письменник Олесь Донченко.

За свідченням біографів, навчаючись у Лубенській чоловічій гімназії, Олесь починає захоплюватись літературою. «Безліч книжок, що я читав «запоєм», страшенно впливали на мене, хвилювали, викликали бажання й собі написати щось так, як Чехов, Тютчев, Бунін...» — згадував письменник. Свій перший вірш «Журливая пісня, журливі звуки» поет надрукував у шістнадцять років.

Другим джерелом, що живило письменницьке натхнення юнака, була, безперечно, любов до природи, до рідного краю. Люди, які особисто знали Донченка, стверджують, що був він великим природолюбом, з обсягом знань не меншим, ніж у висококваліфікованого лісника. Кажуть, за своє життя письменник посадив багато дерев, а на Полтавщині, де жив, розвів великий сад, у якому кожне деревце дбайливо вipleкане його руками.

Творчість Олесья Донченка для дітей розпочалася віршованими оповіданнями та казками (усього він написав понад 30 віршованих книжечок для дошкільників та молодших школярів), але справжнім його покликанням стала проза.

Безперечно, одним із найкращих творів митця є роман «Золота медаль» — лебедина пісня Олесья Донченка (За Г. Одинцовою, Я. Кодлюк).

*Моринці
Кирилівка
Нагуєвичі
Великі Сорочинці*

II. Знайдіть у тексті речення із *вставними та вставленими словосполученнями, реченнями* (див. с. 184). Яку роль вони відіграють у тексті? Замініть їх, де це можливо, синонімічними. Як це вплине на зміст тексту? Чи є в тексті вставні слова?

III. Назвіть у тексті речення з прямою мовою. Поясніть правила вживання розділових знаків.

Комунікативний практикум

IV. Складіть діалог, уживаючи слова, подані в рамці. Доречно вживайте вставні слова, словосполучення.

Окремо виділяють в с т а в л е н і слова, словосполучення і речення, які вводяться в речення як додаткові повідомлення, побіжні зауваження, уточнюють і розширюють зміст повідомлюваного. На відміну від вставних, вставлені конструкції **не виражають ставлення мовця** до висловленої думки. Вставлені словосполучення і речення записуються в д у ж к а х або виділяються т и р е. *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (Т. Шевченко).*

Вставлені словосполучення і речення властиві усному мовленню. В художній літературі та публіцистиці вони використовуються для стислості викладу або надання висловлюванню швидшого темпу.

Слово-диво

261. I. Прочитайте речення. Зверніть увагу на особливості інтонації речень зі вставними словосполученнями і реченнями.

1. Шкода за минулим, річ відома, та й теперішнє колись ми не (М. Рильський). 2. ...У 1918 році в Україні виходило — з різними періодами випуску — 127 українських газет (М. Жулинський). 3. Як повелось, походились дядьки... І хтось із них з легкої, знать, руки повів розмову про земне. До речі говори- ли про часу **плинність** (А. Кичинський). 4. Полювання, як ви потім побачите, потребує чимало часу (Остап Вишня). 5. Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити (О. Гончар). 6. Всесвіт, однак, нерухо- мим здається, якщо не числити різних істот, що наділені **здатністю** власного розуму (М. Зеров). 7. Максим Рильський у народній формі оповідає про прості, але й складні речі, які, здається, відомі та ясні кожному (В. Неділько).

II. Які смислові значення виражають вставні конструкції в цих реченнях? На які групи їх можна поділити? (Див. с. 184).

Комунікативний практикум

III. Як ви розумієте зміст п'ятого речення? Розгорніть думку, вислов- лену Олесею Гончаром, у невеликий твір-роздум.

IV. Розберіть за будовою виділені слова.

 262. I. Складіть і запишіть речення, використавши подані слово- сполучення та речення як вставні або вставлені.

Чи це можливо?; на мою думку; як кажуть; це без сумніву; мені пригадується; і попереджали ж нас!

II. Поясніть розділові знаки в реченнях.

263. I. Складіть діалог у науковому стилі (на 8—10 реплік) про роль вставних конструкцій у мовленні.

 II. Уявіть, що ви — кореспондент шкільної газети. Вам доручили написати замітку про один із восьми класів вашої школи, в якому панує атмосфера дружби, взаємодопомоги, підтримки. Чи напишете ви про свій клас? Подумайте, які прислів'я, приказки або крилаті вислови ви використали б у ролі вставних словосполучень чи речень. Напишіть замітку, давши їй влучну назву.

Пунктограма

Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях

Гори, здавалося, стояли тут поруч (О. Гончар).

Діти — вона це добре пам'ятала! — були десь поряд (Ю. Збанацький).

Отець Річинський аж ніяк не поспішав (прости, Боже, гріх тяжкий) і відповідав упівголоса (І. Вільде).

264. I. Спишіть речення, вставляючи замість пропусків потрібні за змістом вставні та вставлені словосполучення або речення з довідки. Обґрунтуйте пунктограму. Пригадайте, з якого твору взято уривок.

1. То були ... найстрашніші часи татарських набігів на Україну. 2. Вибирали люди під свої оселі такі місця, які ... давали б найпевніший захист перед ворогом. 3. У Спасівці жив славний козацький рід Судаків, що не було між ними ... ні одного, хто не бував на Січі. 4. Дід Андрій ... вважав своїм обов'язком привчити Павлуса до лицарського ремесла. 5. Павлусеві снилися битви з татарвою, степ широкий, і він мріяв ..., що стане славним козаком (*За А. Чайковським*).

Д о в і д к а: на їхню думку; тільки уявіть-но; як згадують старі; що то — козацька душа; хоч би швидше!

II. Схарактеризуйте вставні конструкції за алгоритмом на с. 184.

265. I. Відредагуйте речення і запишіть. З'ясуйте, в яких випадках вставні слова і словосполучення зайві.

1. Я, власне кажучи, розумієш, був проти того, щоб Сашко залишився в гуртку. 2. Хлопці підібралися, по-перше, дружні хоч куди, по-друге, значить, працьовиті. 3. Іду я недавно, значить, вулицею і бачу, розумієш, Миколу, як то кажуть, власною персоною. 4. І тут, зверніть увагу, я побачив, розумієте, озеро у всій його, так би мовити, красі.

II. Зробіть повний синтаксичний розбір одного з відредагованих речень (див. алгоритми на с. 156, 184).

Прочитайте і запам'ятайте

Вставними можуть бути словосполучення і речення, що вказують на характер чи оцінку висловленого. Наприклад: *Я, сказати правду, задрімав трохи (Остан Вишня); Згорі — аж вітром зашуміло — Орел ушкварив на Ягня (Є. Гребінка).*

Вставні словосполучення і речення виражають ті самі значення, що й вставні слова (див. таблицю на с. 174—175). На письмі виділяються **к о м а м и**, рідше **т и р е**.

Комунікативний практикум

266. Напишіть невеликий твір на тему «Надмірне вживання вставних слів засмічує мовлення». Наводьте вагомі аргументи.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які словосполучення та речення називаються вставними?
2. На які групи за значенням поділяються вставні словосполучення й речення? Наведіть приклади найбільш уживаних вставних слів і словосполучень.
3. Як вимовляються вставні словосполучення й речення?
4. Чим відрізняються вставлені конструкції від вставних? Наведіть приклади.

267. Зробіть повний синтаксичний розбір речення, скориставшись алгоритмом на с. 156 та поданим алгоритмом.

Сміх, кажуть, віку додає (Ю. Збанацький).

АЛГОРИТМ характеристики вставних слів (словосполучень, речень)

Зразок усного розбору

Вже почалось, мабуть, майбутнє... (Л. Костенко).

Речення розповідне за метою висловлювання, за інтонацією — неокличне, за будовою — просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене вставним словом. Вставне слово *мабуть* виражає невпевненість. У реченні виділяється комами.

Зразок письмового розбору

Вже почалось, мабуть, майбутнє... (Л. Костенко).

Розпов., неокл.; просте, двоскл., пошир., повне, ускл. вставним сл. *мабуть*; вираж. невпевненість.

26. Узагальнення вивченого про розділові знаки при звертанні та вставних конструкціях

В людині, затам,
Лежить невідгадана сила.

Олег Ольжич

Краса врятує світ

268. І. Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність. Свою думку аргументуйте. Подумайте, чи розкриває заголовок зміст тексту. Доберіть інший заголовок.

АКТРИСА

Удосвіта прибули фургони зі спорядженням, привезли бутафорію. Прибули техніки з апаратурою, освітлювачі, гримери, костюмери... Колектив людей, які, справді, все вміють.

Художники-декоратори вже спорудили курінь для знімань. Взагалі непогано вийшло. Невдовзі, певно, розпочнуться хвилини священнодійства, коли режисер на майданчику відкличе актрису вбік, щось шепне їй, як напуття перед польотом, і вона кивне на знак згоди: зрозуміла, мовляв, а потім, внутрішньо перевтілюючись, увійде в світло, в те коло камер і юпітерів. Оператор випростається, зиркне сюди, гляне туди, миттю оцінить усе. «Промінь лівіше, промінь правіше!» — чутимуть освітлювачі владні його команди і виконуватимуть їх швидко...

Про актрису Ярославу знали, що виростала вона в стихії творчості, сказати б, в атмосфері народного артистизму, де створювалось усе прекрасне. Вишивалось. Різьбилось. Пензликом по воску малювалось.

Видно було, що актриса певнено входить у свою роль. Всесильне почуття вело Ярославу до простої і глибокої мистецької істини: важливо не вдавати образ, важливо — бути ним!

Коли ж нарешті юпітери погасли, то навіть оператор, людина зовсім не схильна

*бутафорія
імпровізація
гримёр
режисёр
декоратор
компліменти*

роздавати похвали тим, кого знімає, не втримався, глянув на Ярославу здивовано:

— Дорога наша, ти знаєш, що ти сьогодні зробила?

— Це було надзвичайно, Ярославо! — вигукнув хтось зі знімальної групи.

— В тім-то й річ, що це було звичайно, — заперечив оператор, — звичайно до геніальності.

Режисер не осипав Ярославу компліментами, він тільки потиснув їй руку, але цей мовчазний потиск був для неї дорожчий за слова. Отже, він схвалює її імпровізації перед камерою! Це була її творчість, її зоряні часи!.. (За О. Гончаром).

Юнітер — т у т: прожектор.

II. Знайдіть у тексті звертання. З'ясуйте, які вони за будовою. Поясніть уживання розділових знаків (див. с. 170).

III. Простежте, які вставні слова використано в тексті. Поясніть уживання розділових знаків при них (див. с. 189—190). З'ясуйте, чи є в тексті слова, що не є вставними, лише однозвучні з ними. Чим вони відрізняються від вставних?

IV. Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте значення слів у рамці. Поясніть їх написання.

Комунікативний практикум

269. I. Розгляньте малюнок до тексту вправи 268. Перечитайте епіграф до теми. Опишіть зображене на малюнку, намагайтесь передати особливий стан героїні твору, *нерозгадану силу таланту*. Використовуйте вставні слова та словосполучення.

II. Складіть діалог про свого улюбленого кіноактора (кіноактрису) та котрусь із його (її) ролей, уводячи до реплік звертання та вставні конструкції.

Видатні українці

270. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему, з'ясуйте стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок. Прокоментуйте пропущені розділові знаки.

На початку XIX століття вчені були неймовірно здивовані: як далеко помандрувала одна із шотландських народних пісень — вона прижилася в Україні, стала тут народною, широко знаною під назвою «Їхав козак за Дунай». Вона звучала часто і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, й угорською та іншими мовами європейських народів.

А ще з'ясувалося, що в цієї пісні є автор. Його ім'я — Семен Климовський. Деякий час дослідники сперечалися, чи він був не вигаданий. Але швидко знайшлися документальні свідчення того, що Семен Климовський — реальна особа. І вже згодом видатний український історик та збирач народної творчості, перший ректор Київського університету Михайло Максимович писав у передмові до книги українських народних пісень: «Сія пісня складена козаком Семеном Климовським, якому напевно належить і чимало інших пісень».

Пісня «Їхав козак за Дунай» має численні варіанти в Україні, а про закордон то вже нічого й казати. При перекладі на інші мови вона уявляє! пристосовувалася до умов життя

М. Пимоненко. У похід

того чи того народу, вбираючи в себе все те, щоб шотландець, француз, поляк або чех чули з неї відлуння своєї рідної історії. Отака надзвичайно щаслива доля судилася цьому творові українського козака (*За М. Слабошпицьким*).

французький
польський
чеський
болгарський
угорський

II. Назвіть у тексті вставні слова. З'ясуйте, до якої групи за значенням вони належать.

III. Поясніть правопис слів у рамці.

Краса врятує світ

 IV. Розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка «У похід» (с. 187). Чи можна сказати, що сюжети пісні й картини перегукуються? Пригадайте пісню «Їхав козак за Дунай» і з'ясуйте, чи є в ній звертання. Запишіть перші два рядки пісні, правильно розставляючи розділові знаки. Усно опишіть картину.

Слово-диво

271. Наведіть приклади українських народних пісень, у яких є звертання. Напишіть твір на тему «Звертання в мові фольклорних творів», правильно розставляючи розділові знаки.

272. I. Поставте у кличній формі *Надія Петрівна, Іван Іванович, Олег, друг, юнак*, додайте до них прикметники *вельмишановний, дорогий, любий*. Складіть речення з утвореними словосполученнями і запишіть, розставляючи розділові знаки.

II. З'ясуйте, у яких стилях мовлення можуть уживатися такі звертання.

III. Зробіть словотвірний аналіз слова *вельмишановний*.

Мовознавче дослідження

273. I. Спишіть висловлювання, підкресліть звертання. З'ясуйте, чим вони виражені.

1. Більше, пісне моя, не ридай (*В. Сосюра*). 2. Весно красна! Любі мрії! Сни мої щасливі! Я люблю вас, хоч і знаю, що ви всі зрадливі (*Леся Українка*). 3. Де ти бродиш, моя доле? (*Д. Писаревський*). 4. Ой, не плач же, дівчино, не журись та до мого серденька пригорнись (*Нар. творчість*). 5. Калиновим мостом проскочили коні... Летить, воронії, розсідлані, чорні, повз хмари вишневі моєї весни (*Л. Первомайський*). 6. Гей ви, далі, далі, безконечні й сині, як чудесно жити на землі моїй! (*В. Сосюра*). 7. О водо українських рік, не раз ти кров'ю зчервонілась... (*М. Рильський*). 8. Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок! Мене від тебе доленька жене, немов од дерева одірваний листочок... (*Леся Українка*).

II. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях.

III. Перебудуйте перші чотири речення так, щоб звертання змінило місце в них. Чи зміняться розділові знаки? Чи зашкодило це змістові висловлювань? Свою думку аргументуйте.

Із секретів синтаксису

Після сполучників перед вставними словами ставиться кома: *Але, звичайно, для того, щоб впливати на читацьку масу, потрібно, щоб поезія мала чим впливати (Л. Новиченко); Чисте небо не налягало на гори, а, навпаки, своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх (О. Гончар).*

Слово-диво

274. I. Прочитайте виразно текст. Яке враження він справляє? Якими мовними засобами користується автор для досягнення емоційності? Зверніть увагу на особливості інтонації речень зі вставними словами, словосполученнями і реченнями. Доберіть заголовок до тексту, який би розкривав його зміст і передавав настрій твору.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі й сонця, що, знявшись високо, все вище і вище мандрують блакитним шляхом,— мені здається, що бачу душу поета.

Я знаю її. Вона неспокійна, вся насичена мерехтливо-червоним вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить-ся шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... у мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб усі почули, щоб ніхто не спав, щоб усі прокинулись...

Я, на диво, розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «нащо? до чого?» — вона **навмисне** спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях землі, і сіє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що ти любиш хмари. Однак, віриш, я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі (За М. Коцюбинським).

II. Знайдіть у тексті звертання і вставні конструкції; поясніть розділові знаки при них.

III. Доведіть, що виділені в тексті слова не є вставними.

Прочитайте і запам'ятайте

Звертання може стояти на початку, в середині та в кінці речення і завжди виділяється розділовими знаками (див. с. 167—168).

Вставні слова, словосполучення й речення відокремлюються на письмі **комами** або **тире**, **вставлені конструкції** — **тире** або **дужками**.

1. Вставні слова і словосполучення виділяються **комами** на початку, в середині та в кінці речення: *Мабуть, тому в зеленім шумі червня іще не чути жовтого листка (А. Кичинський); Пісні, здається, гойдалися з нею ще в колисці (М. Коцюбинський); Чудес на світі не буває, на жаль.* За бажанням мовця в середині речення можуть ставитися **тире**: *Весну — на жаль — пародіює знов відлига (І. Мельник).*

2. Два вставних слова відокремлюються одне від одного: *Справді, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билось його серце (Н. Рибак).*

3. Вставні слова, вжиті в середині звороту, виділяються **комами**: *Край човна, у невеличкому плесі, оточеному, як звичайно, осокою й лапатами лопухами, ляцали жаби (М. Коцюбинський).*

4. У повторюваному вставному словосполученні можуть пропускатися слова, тоді замість другої коми ставиться **тире**: *До засобів логічного членування належать, з одного боку, такі прийоми зовнішнього оформлення тексту, як поділ його на частини, розділи, з другого — власне мовні засоби: вставні слова, вставні речення... (З підручника).*

5. Вставлені словосполучення, речення виділяються **дужками** або **тире**: *Як тільки заплющую очі, кімната (вона тільки що стала моєю) раптом щезає (М. Коцюбинський); Ще малим — і шести не минуло мені — на майдан повела мене мати за руку (О. Підсуха).*

275. І. Прочитайте речення з відповідною інтонацією і спишіть їх. Поясніть уживання розділових знаків.

1. І ніколи, можливо, сучасник (я маю на увазі художника-творця) не мав такого вдячного ґрунту для створення зразків мистецтва високих і значливих, як у наш час... (О. Довженко).
2. Митько Чубатий — так звали вантажника, що стояв поруч, — глянув на неї (Петро Панч).
3. Обурення рибалок було тим більше, що Вутанька, за загальною думкою, нічим не заслужила такої наруги... (О. Гончар).
4. Людині суджено не рухатись по колу (це, зрештою, й гаразд) (М. Рильський).
5. Осідає чорна ніч білим снігом на хати. Осідає — дивна річ — білизна із чорноти (Д. Павличко).

II. Серед виділених конструкцій знайдіть вставлені. Обґрунтуйте свій вибір.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які розділові знаки вживаються при звертанні, якщо воно стоїть на початку речення? в середині речення? в кінці речення? Наведіть приклади.

2. Чи відокремлюються комою вигуки при звертанні?
3. Які розділові знаки вживаються при вставних словах?
4. З'ясуйте, чому слова *взагалі, однак, нарешті* не завжди виділяються комами.

5. Чи відокремлюються одне від одного два вставних слова, що стоять поруч? Наведіть приклади.

6. Як відокремлюються вставні слова, що стоять у середині звороту? Наведіть приклади.

 7. З'ясуйте, який розділовий знак ставиться, якщо вставне слово стоїть після сполучника.

8. Як виділяються вставлені конструкції? Наведіть приклади.

Зв'язне мовлення

Оповідання на основі почутого з обрамленням (письмово)

Мудрість народна

276. І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. З'ясуйте тему. Доведіть, що в тексті присутні елементи *оповідання*. Доберіть заголовок.

Скільки з уст народу нашого можна почути різних легенд, переказів, скільки пісень, приказок, співаночок, оповідок — трагічних і смутних, веселих і безжурних, — скільки всіх цих багатств можна записати по наших українських селах, хуторах?

Кілька років тому в Чигирині від сивої, спрацьованої за довге життя бабусі я почув зворушливу легенду. Бабуся сиділа на ослоні в своїй тісенькій хатині, а довкола неї, по стінах, барвисто цвіли рушники, вишиті її сухими жилавими руками, її тихий голос дзвенів чисто, ніби струмок:

— Жила в нашому містечку дівчина-красуня. Струнка, чорноброва, з тугою косою за плечима, знала безліч старовинних пісень і співала їх так, що навіть людина, яка й мови української не знала, — танула серцем, ронила щиру сльозу, бо вчувала у тих мелодіях, звичайнісіньких буденних словах — красу душі народної. Звали ту дівчину Оленою, і мала вона от-от повінчатися із своїм нареченим. Палко і вірно вони кохали одне одного. Та заступили світ чорні хмари війни. Топтали і ганьбили землю нашу злі воріженьки. Провела Олена свого любого на фронт, провела та й стала чекати...

І тільки тоді, як звільнився наш край Чигиринський з-під фашистських чобіт, тільки тоді приніс листоноша жаданий трикутничок. І не від Тихона, ні... Друзі його писали, що лежить її суджений у далекому лазареті, смертельно поранений і марить її ім'ям... Називає адресу, кличе Олену, просить привезти води з джерела, що на Замковій горі, благає долю, аби

Оленин голос почути, народною піснею з уст її душу втолити... Хутко зібралася дівчина і подалася до щастя свого аж за Урал. Відшукала, до спопелілих вуст припала, джерельною водою напувала і тихо співала улюблену Тихонову пісню...

І побачила Олена, як з тим її співом, її тихим сердечним голосом все ясніше розплющувалися карі очі коханого, а на його блідому, вкрай змарнілому обличчі — тепло світилася усмішка... Дні й ночі просиджувала біля нього.

А коли забирала додому немічного каліку без рук і правої ноги, лікар-хірург відкликав Олену і сказав наодинці: «Не ми, а ваша любов, ваші пісні врятували солдата від смерті».

— Чудова легенда,— сказав я бабусі і зауважив: — Тепер та дівчина, мабуть, як і ви,— старенька й сива...

— Ні,— усміхнулася бабуса,— вона ніскілечки не постаріла, залишилася, як і тоді, молодою. Любов і пісня вберегли її від старості.

...Пізніше я поцікавився в одного з чигиринських журналістів, чи не чув він, бува, такої легенди...

— Як не чув? То ви говорили з її героїнею, Оленою Прокопівною — матір'ю шести синів. Жаль, Тихін Іванович торік помер.

...Ані ліку, ані віку подібним розповідям, переказам. Живуть, примножуються, квітнуть. Передаються з покоління в покоління історія народу, його душа, характер, вдача.

Який же великий, неосяжний і безсмертний скарб культури народу нашого маємо ми успадкувати!.. (За С. Носанем).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання за текстом.

1. Коли відбувалися події, про які описано в тексті?
2. Доведіть, що твір написаний на основі почутого.
3. Поміркуйте, чому наведений текст можна вважати оповіданням (виділіть у ньому зав'язку, кульмінацію та розв'язку). Яке враження справило на вас оповідання?
4. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів автор змальовує події, про які розповідається.
5. Яку специфічну лексику використовує автор для опису головної героїні твору? Виділіть ці слова в тексті. З'ясуйте їх значення та складіть із ними кілька речень.
6. З'ясуйте значення слів *лазарет*, *марити*.
7. Доберіть синоніми до слів *сердечний*, *змарнілий*, *жаданий*, *ганьбити*, *старовинний*.

III. Виділіть у тексті *обрамлення* і з'ясуйте, яку функцію воно виконує. Запропонуйте власний варіант обрамлення до тексту.

IV. Поділіть текст на частини, виокремте його основний сюжет і, ввівши своє обрамлення, перекажіть.

Увага! Обрамлення — це композиційний прийом, який полягає в тому, що сюжетний твір включається в розповідь, немов у рамку, яка безпосереднього зв'язку з розвитком сюжету не має.

Обрамлення в тексті виконує різні функції:

- 1) характеризує обставини, за яких відбувається подія;
- 2) містить авторську оцінку або роздуми про героїв та їхні вчинки;
- 3) створює тло оповідання.

Мудрість народна

277. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему, тип мовлення. Доведіть, що в тексті використано елементи оповідання. Чи розкриває заголовок зміст тексту? Доберіть власний заголовок.

БАТЬКІВСЬКА ЗАПОВІДЬ

Одного разу, коли я відпочивав у селі у дідуса з бабусею, вони розповіли мені таку історію. Було у батька п'ятеро синів, як пальців на одній руці. Робота у них кипіла — і в хаті достаток. Найстарший син за плугом ходив у полі, другий — коваль, третій — той вози майстрував, горшки ліпив, четвертий — то хитра голова, по базарах їздив, продавав-купував, ну, а наймолодший худобу пас.

Не міг натішитися батько синами, а коли наспіла пора — кожного женив. І почали сини відділятися, бо кожному заманулося бути самостійним господарем. Тільки все у них не в лад пішло. Звернувся старший до брата коваля:

— Полагодь мені леміш до плуга.

— Рук не вистачає, — відмовлявся той, — у самого віз поламався, нема як у поле виїхати.

— У нас середульший майстер цієї справи, нехай допоможе, — порадив старший брат.

Та і в того часу обмаль, завше на базар квапиться, вгору ніколи глянути. А у меншого брата худоба реве. Хто її пожене паста, як він у полі мучиться, бо так і не навчився орати?..

Прийшли тоді всі п'ятеро до батька:

— Порадьте, тату, що робити, бо пропадаємо, без хліба залишаться наші сім'ї.

— Ой, синочки-соколики, — з гіркотою промовив старий, — одного ви роду, як пальці на моїй руці. Гляньте, — показав він на свою долоню, — чого вони варті, коли в різні боки розведені, а стисну їх до купи — можна за роботу братися. Ось так і ви, голуби мої, тримайтеся один одного, працюйте разом — і буде у вас усе гаразд.

Отаку легенду переказують люди від батька до сина, щоб нащадки пам'ятали, щоб шанували свою родину (Олесь Б.).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання за текстом.

1. Назвіть головних героїв оповідання.
2. Що повчального для себе ви виявили в цьому творі?
3. Якими мовно-виражальними засобами скористався автор, щоб відтворити колорит родинних стосунків? Яким стилем написана розповідь?
4. Доведіть, що наведену розповідь можна вважати оповіданням.
5. Складіть словничок слів та словосполучень, які ви можете використати для написання оповідання на основі почутого.

III. Складіть план та усно перекажіть оповідання з обрамленням.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

278. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Що називається звертанням, яка його основна функція?
2. Назвіть способи вираження звертань. Наведіть приклади.
3. Яке звертання називається поширеним, а яке — непоширеним?
4. Розкажіть про правила вживання розділових знаків при звертаннях.
5. Які слова (сполучення слів) називаються вставними? Наведіть приклади.
6. Назвіть групи вставних слів за значенням. Наведіть приклади.
7. Слова яких частин мови можуть виступати в ролі вставних?
8. У яких стилях мовлення вживаються вставні слова? З якою інтонацією їх слід вимовляти? Наведіть приклади.
9. Які словосполучення та речення називаються вставними?
10. Які розділові знаки вживаються при вставних словах, словосполученнях і реченнях?
11. Чим відрізняються вставлені речення від вставних? Наведіть приклади.
12. Які розділові знаки ставляться при вставлених конструкціях?

279. Виконайте рівневі завдання за варіантами.

В а р і а н т 1

I рівень

Назвіть рядок із вставними словами, що вказують на послідовність думок:

- 1) безперечно, безсумнівно, звичайно, природно;
- 2) власне, правда, щоправда, на жаль;
- 3) очевидно, мабуть, можливо, напевно;
- 4) по-перше, наприклад, отже, таким чином.

II рівень

З'ясуйте, в якому реченні допущено пунктуаційну помилку при звертанні:

- 1) Навчи мене сумнівів, мамо, вдихни в мої ночі тривоги: у світі не просто, не прямо розбіглися долі-дороги (*М. Руденко*);
- 2) Де забарився ти, вечоре милий? (*Є. Плужник*);
- 3) Весно-слов'янку, синьоока, тобі мої пісні складаю (*Б.-І. Антонич*);
- 4) Луги, луги, пропахлі сіном прілим, чи ви мене впізнали...? (*В. Симоненко*).

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Бути творчою особистістю нелегко». Вживайте звертання та вставні слова.

В а р і а н т 2

I рівень

Назвіть рядок із вставними словами, що виражають невпевненість мовця у повідомлюваному:

- 1) безперечно, напевно, зокрема, звісно;
- 2) можливо, здається, видно, мабуть;
- 3) на щастя, може, гадаю, до слова;
- 4) власне, очевидно, щоправда, на жаль.

II рівень

З'ясуйте, в якому реченні допущено пунктуаційну помилку при виділенні вставних конструкцій:

- 1) Доволі, мовляв, тримати слово на приколі у затиску броньованих рядків (*В. Колодій*);
- 2) Може, я вигадую усе — і то лише дуби побронзовілі (*Н. Кащук*);
- 3) Досі дні стояли теплі, сонячні, а сьогодні, мов на гріх задощило (*О. Гурін*);
- 4) Зрештою, щастя — це найвищий стан душі (*О. Гончар*).

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «...Люблю усмішку на чужім обличчі, для мене радість інших, як своя» (*В. Сосюра*). Вживайте звертання та вставні слова.

Відокремлені та уточнювальні другорядні члени у с к л а д н ю ю т ь просте речення. Деякі види відокремлення вам уже знайомі з 7 класу — дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти.

Відокремлені та уточнювальні конструкції дають змогу сказати стисліше — простим реченням — те, що потребує речення складного. Тому вони є важливим виражальним засобом в усному і писемному мовленні, використання їх характерне для всіх стилів, насамперед для публіцистичних та наукових текстів.

27. Поняття про відокремлення

Митцю не треба нагород,
Його судьба нагородила.

Л. Костенко

Краса врятує світ

280. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок.

«Покров Богоматері» — один із найулюбленіших сюжетів давнього українського мистецтва — стає особливо популярним у XVII—XVIII століттях. Саме тоді, у часи піднесення боротьби за національну незалежність, ідея покровительства

Богоматері земним справам, її заступництва за людей перед небом стала привабливою і співзвучною народним почуттям, сприяла поширенню культу Покрови серед українського козацтва.

Ікона «Покрова Богородиці з портретом гетьмана Богдана Хмельницького»

Становлення цього свята, якого не знала церква візантійська, відбулося в Київській Русі на початку XII століття. За сюжетом свято Покрови пов'язане з храмом Константинополя, де зберігалась одна з основних християнських святинь — мафорій Богородиці. Кожного тижня в ніч з п'ятниці на суботу тут «відбувалося чудо», і тканина, що покривала ікону Богородиці, несподівано підіймалася. Саме у Влахернах під час облоги Константинополя турками

Відокремлені члени речення:
означення, приклади, обставини
Уточнювальні члени речення

Андрій Юродивий та його учень Єпіфаній стали свідками чудесної з'яви. Як розповідає «Житіє Андрія Юродивого», під час служби, коли в храмі було повно народу, раптово з'явилась Богородиця. Вона молилась за людей, а потім зняла свій омофор і простягла над людьми, які стояли в храмі. Цей

момент і став основою образотворчих відтворень давньоруського сюжету «Покрова Богоматері» (За І. Паничем).

Мафóрій — риза, одяг; т у т: покривало на іконі. *Омофóр* — накидка на плечі сановної людини.

II. Прочитайте текст, опустивши виділені вирази. Що від цього змінилося? З'ясуйте, яку роль у тексті вони відіграють (конкретизують, уточнюють, сприяють глибшому розумінню).

III. Проаналізуйте виділені частини. До яких слів вони відносяться і якими членами речення виступають?

IV. З'ясуйте, як ви розумієте термін *відокремлені члени речення*. Проілюструйте прикладами з тексту.

Мовознавче дослідження

281. I. Прочитайте виразно речення. Проведіть спостереження над інтонацією. Накресліть схеми речень, користуючись знаками: \ — зниження голосу, / — підвищення голосу, // — пауза.

1. Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги, переплелись, як мамине життя, мої сумні і радісні дороги. 2. Не сумнівайся, ідучи з народом, — твою дорогу кров'ю полили борці. 3. Була у нього усмішка дитяти — блакиті української тепло. 4. Не розкидай без намислу по світі думки, як скарби, повні дивини. 5. Я син землі, що родить хліб і мрію. Вона безсмертя кожному дала — поету, космонавту, гречкосію. 6. В моїх Карпатах сплять сибіряки, накриті, мов кожухами, землею. 7. Розвіялись листки в блакиті, обірвані з болящих ран. 8. В Хайяма взяв я форму рубаї, вподобавши за лаконізм її (З тв. Д. Павличка).

II. Спишіть речення, підкресліть відокремлені члени. Укажіть, до якого слова вони відносяться і на яке питання відповідають (див. с. 199—200).

Слово-живо

III. Які почуття викликають у вас рядки з поезій Дмитра Павличка? Складіть діалог на тему «Сила поетичного слова». Прокоментуйте зміст восьмого речення, пригадавши вивчене із зарубіжної літератури.

282. I. Прочитайте виразно уривки з поезій. Поцікавтеся в бібліотеці, хто такий Яр Славутич і яка його літературна спадщина. II. Визначте відокремлені члени — *означення, обставини*. З'ясуйте, чим вони виражені і до якого слова в реченні відносяться (див. с. 200).

1. Моє серце в херсонських степах,
у притаєних скитських могилах.
Я в душі чебрецями пропах,
Випасаючи коней на схилах.
2. Коли мене в бою поцілить куля
І я впаду, поранений смертельно,
Передихаючи, зведусь на руки
І пригадаю південь України.
Я пригадаю світ у рідних барвах,
зелений, синій, жовтий, пурпуровий,
Що розстелився в полі килимами,
що — як веселка — в небеса устав.
3. В густі жита, під мирними хмарками,
Втопає сонце; свіжий вітровий
Спішить над яр, хитнувши деревій;
І, як пустун, погойдує квітками.

З тв. Яра Славутича

III. Пригадайте відомості про *дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти*. Запишіть рядки поданих віршів, де вони вжиті. Якими членами речення вони є?

IV. Яку стилістичну роль відіграють у поетичних рядках відокремлені члени? Як вони впливають на зміст і форму вираження думок митця?

Слово-диво

283. I. Відновіть і запишіть рядки поезій, замість крапок уставляючи пропущені відокремлені члени з довідки. Визначте їх види і з'ясуйте, чим вони виражені.

1. Правнуки Трипілья, внуки Святослава, ... , ми йдемо незламні! 2. Нами **снили** поліські пущі, гайдамацькі яри на полях. І прийшли ми до них, ... , 3. Важкі путі, ... , чужі краї, ... , тебе навчать і мудрості людської і гарт **наснаги** серцеві дадуть. 4. Мої слова, ... , гойдає Тихий океан. 5. Павло з Алепу, ... , колись прикрашував свої записки, як він ходив по київських церквах, 6. Я світ обійшов, я своїми руками неправду боров, 7. У літній день, ... , колись і я стояв тут під розлогим дубом (*Із тв. Яра Славутича*).

Д о в і д к а: живущі; подолавши пекельний шлях; добірні і прості; молодий монах; поївши каші з січової миски; подолавши

в битвах зло тисячоліть; позбавлені спокою; запалі в каламуті;
на двобой йдучи; мандруючи.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

Мовознавче дослідження

284. I. Розгляньте таблицю. Дослідіть на прикладах, якого значення надають реченню відокремлені члени і чим вони виражаються.

Відокремлені члени речення

Види	Приклади
Відокремлені означення: а) узгоджені	<i>На обрії вставали ліси, занурені в небо по пахви (М. Луків);</i> <i>В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої мли, тіснились кам'яні громади (М. Коцюбинський);</i>
б) неузгоджені	<i>Маленькі вікна, завжди без шибок, були над самою землею (Петро Панч);</i> <i>Вертала додому задумана, з заплаканими очима (М. Коцюбинський);</i>
в) прикладки	<i>Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу (М. Рильський).</i>
Відокремлені обставини	<i>Один згоряє у труді, не знаючи спочину, а другий сили молоді марнує без упину (М. Луків).</i>

II. Складіть розповідь про види відокремлених другорядних членів речення. Доберіть власні приклади.

Прочитайте і запам'ятайте

Члени речення можуть виділятися за значенням в усному мовленні інтонацією, а на письмі — розділовими знаками. Наприклад: *Я стою під зорями, завмерши (М. Луків); На свято Купала, в день літнього сонцестояння, велику силу мають вогонь і вода (Г. Золотнюк); По обидва боки Росі стояли круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими вузькими ярками (І. Нечуй-Левицький).*

Відокремлюватися можуть тільки другорядні члени речення. Головні не відокремлюються, вони є носіями основного повідомлення.

Відокремленими називаються такі другорядні члени речення, які використовуються в мові для підсилення, пояснення або уточнення смислової ролі якогось члена речення.

Відокремлені члени речення несуть додаткове повідомлення, і тому у вимові й на письмі для їх вираження використо-

вуються різні граматичні засоби, а саме: прямий і непрямий порядок слів, паузи, видільна інтонація, темп вимови, сполучники, розділові знаки (к о м а, т и р е). Відокремлені члени речення бувають н е п о ш и р е н і, тобто виражені одним словом, і п о ш и р е н і — виражені словосполученням.

За функцією і синтаксичною роллю в реченні розрізняють:

- 1) відокремлені означення (узгоджені й неузгоджені);
- 2) відокремлені прикладки;
- 3) відокремлені обставини;
- 4) відокремлені уточнювальні члени речення (додатки та обставини).

Наприклад: 1. *Од його вродливого лиця, блідого й гордого, була звага молодого орла (М. Коцюбинський)* — непоширені відокремлені однорідні означення, виражені прикметниками. 2. *Під нами прокидались тумани, а над нами падало й падало листя — золоті сльози осіннього лісу (М. Стельмах)* — відокремлена поширена прикладка, виражена словосполученням. 3. *Хвилюючись, Тимко розповідав про свої перші подвиги (Ю. Збанацький)* — відокремлена непоширена обставина, виражена дієприслівником.

Відокремлені члени речення вживаються в текстах усіх стилів мовлення, виконуючи різні функції: вони конкретизують, уточнюють думку, слугують засобом образності, набуваючи емоційно-експресивного забарвлення.

Комунікативний практикум

285. Складіть невеликий роздум у публіцистичному стилі на тему «Мій улюблений вид мистецтва».

Подумайте і дайте відповіді

1. Коли другорядні члени речення можуть відокремлюватися?
2. Які члени речення відокремлюються? Наведіть приклади.
3. Як відокремлені члени впливають на речення? текст?
4. Що виражають відокремлені члени речення?
5. Які граматичні засоби використовуються при відокремленні? Чим виражаються відокремлені члени речення?

§ 28. Відокремлені означення

Поет і правда — речі нероздільні,
Як нероздільні правда і краса!

І. Коваленко

Відатні українці

286. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте тему й основну думку. Якого стилю текст? Поміркуйте над заголовком. Чому автор назвав Василя Симоненка *витязем*? Що означає це слово?

ВИТЯЗЬ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Із глибин народного життя вийшла поезія Василя Симоненка. З мужності народу, з горя його і його звияжної боротьби виспівалась вона. Звідси той дух непоборний, яким вона пройнята, звідси та розпашіла пристрасть, яка буяє в ній. Вітер часу не остудив Симоненкових поезій, вогнем душі жаріють вони й сьогодні, як і тоді, коли вперше так жагуче й неповторно вибухнули у нашому красному письменстві.

**Відокремлені
означення:**
узгоджені,
неузгоджені

Вийшов він з того дитинства, що його в самій зав'язі опалила війна своїми чорними ураганами... Дитинство його чуло ридання матерів, **обезумілих від горя над фронтовими похоронками**, воно брело за ними скородити повоєнні поля, хліб насущний. Хлоп'ям зустрів Симоненко сонячний День Перемоги... **Зболений ранніми болями, одержимий жагою любові до матері-Батьківщини**, він виповів цю любов і цей біль у слові пекучому й шаленому.

...**Випосний соками рідної землі, духовно багатий, сповнений почуття гідності**, він очима господаря і спадкоємця дивиться на великі звершення свого народу, на його історію і майбутнє... **Гостроязкий, насмішкуватий**, поет ніде не поступається своїм правом викривати, на посміх громадський виставляти все те, що він вважає негідним, принизливим для людини... Він пише віршовані жарти й казки для дітей, **зігріті теплим гумором, усмішкою, народним дотепом**...

Не примеркла з літами поетична зоря Василя Симоненка... Справді, як молодий витязь, звівся він у нашої поезії, і так виразно чуємо його голос, **свіжий, по-юнацьки бадьорий** (За О. Гончаром).

II. Проаналізуйте речення з виділеними відокремленими членами. Зверніть увагу на розділові знаки. До якого слова в реченні вони відносяться і на яке питання відповідають? Як вони впливають на зміст речень і всього тексту? Поекспериментуйте, опустивши їх. Як від цього зміниться зміст речень?

III. Доберіть синоніми до слів *витязь, звияжний, непоборний*.

Мовознавче дослідження

287. I. Розгляньте таблицю на с. 202. Зверніть увагу на способи вираження та умови відокремлення *узгоджених та неузгоджених означень*. II. Із поданих речень доберіть приклади до кожного правила.

1. А він, сліпий, сивоусий, про колишнє плаче (Т. Шевченко).
2. Труди, перелиті в добро і достаток, лягли коровам на щедрі столи (М. Луків). 3. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодницею (І. Нечуй-

Левицький). 4. У глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади (М. Коцюбинський). 5. Артилеристи збилися докупи, збентежені і злі (О. Довженко). 6. Вийшла Мила, чорнява, у зморшках, у новій кофточці (І. Микитенко). 7. Як із туману почали випливати поважні мулли, у зелених чалмах і довгих халатах (М. Коцюбинський). 8. Ось у зливі сонця стоїть він перед вами — засмаглий, з чорним чубом (А. Любченко). 9. Графічний твір може мати єдине призначення — втілити задум художника (П. Білецький).

Відокремлені означення

Вид	Спосіб вираження	Умови відокремлення
Узгоджене	прикметники та дієприкметники; прикметники із залежними словами; дієприкметникові звороти	якщо вони відносяться до особового займенника;
		якщо вони поширені і стоять після означуваного слова;
		якщо мають обставинний відтінок;
		якщо два і більше означень стоять після означуваного слова, перед яким уже є узгоджене означення;
		якщо вони від означуваного слова відділені іншими членами речення
Неузгоджене	одиничні іменники в непрямих відмінках з прийменником чи без нього; словосполучення; неозначена форма дієслова	якщо вони вживаються поряд з узгодженими;
		якщо вони поширені і стоять після означуваного іменника;
		якщо відносяться до особового займенника

Комунікативний практикум

III. Користуючись таблицею і теоретичним матеріалом на с. 207—208, побудуйте висловлювання про особливості відокремлених означень.

Слово-гуво

288. І. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені означення. Доведіть, що одні з них узгоджені, а інші — неузгоджені. З'ясуйте, чим вони виражені. Зверніть увагу на виділення відокремлених означень *комами* (див. с. 207—208).

1. Я мав думки, мов корені, і мрії, ночами зорені. 2. В конюшині лелеки ходять, і не видко червоних лапок, тільки тулуби видко білі, колихані і недосяжні. 3. Мій хлопчику, біжу я за тобою, прибитий блискавками днів твоїх. 4. Запряжений в стежки свого краю, рвонеш ти Україну, наче віз. І, повен титанічного відчаю, снагу вкладеш у дзвін її коліс! 5. Джерела і потоки, побачені в житті, у мревах клекотали на піщаній путі. 6. Мені, малому, палиця ліскова служила за хорошого коня (*З тв. Д. Павличка*). 7. А сі волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями. 8. А через годину отовплений великою валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас з диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові. 9. Чоловічий голос зараз же замовк, і через кілька хвилин коло воріт показався середнього зросту парубок, років тридцяти, в клітчатих, вузьких, навипуск штанях (*Із тв. В. Винниченка*).

II. Поміркуйте над змістом четвертого уривка з поезії. Що хотів сказати автор? Зробіть висновок про роль відокремлених означень у творенні поетичних образів.

III. Зробіть синтаксичний розбір першого речення (див. алгоритми на с. 156, 206).

IV. З'ясуйте значення слова *марев*, доберіть до нього спільнокореневі.

289. I. Прочитайте виразно тексти, дотримуючись відповідної інтонації. Визначте стиль мовлення. Доберіть заголовки. Аргументуйте свій вибір. Зверніть увагу на розділові знаки при відокремлених означеннях.

1. З-за хмар обережно виглянув край місяця. Співчутливо торкнувся прохолодою свого срібла чорних ран лісової святині. Перечекав хвилину за легенькою хмаркою. І, заспокоєний безлюддям і тишею, вплив цілковито — повновидий і блідий. Та й завмер нерухомо, болісно здивований довершеним ділом нищення. Рясним віттям крилатого дуба промінь проредся аж до лапатої рослини, що нерушимо лишилась у прим'ятій траві... З обпалених, поломлених дерев сльозами падало зів'яле листя. Місяць скрився за хмару (*Наталена Королева*).

2. Естетичні переживання виникають у процесі сприймання художніх творів. Взаємодія почуттєвої та інтелектуальної сфери під час сприймання художнього твору надає враженню особливої сили. Ідеї, викладені в науковому дослідженні, сприймаються тільки розумом. Наука оперує абстрактними поняттями, узагальнено сформульованими на основі пізнання законів природи і суспільства. Мистецтво завжди втілює ідеї в конкретній формі, загальне розкриває

*почуттєвий
інтелектуальний
абстрактний
реальність*

через одиничне. Це особливий спосіб мислення — мислення в образах і образами. Образи виникають у свідомості людини під впливом реальної дійсності, сприйнятої за допомогою органів чуття. На основі образів пам'яті художник створює нову реальність — художні образи. Образність робить мистецтво незамінним засобом поширення ідей в масах (За П. Білецьким).

II. Знайдіть в обох текстах речення з відокремленими узгодженими означеннями, з'ясуйте, до яких членів речення вони відносяться, чим виражені і як впливають на зміст тексту. Дослідіть, чи однакову функцію вони виконують в обох текстах. Якщо ні, то чому?

III. З'ясуйте значення слів у рамці за словником наприкінці підручника.

Із секретів синтаксису

Не відокремлюється означення:

1) яке стосується присудка: *На другий день після обіду вона прийшла до мене весела та бадьора* (В. Винниченко);

2) яке стосується не особових займенників: *Я думаю про щось чуже...* (М. Коцюбинський);

3) виражене дієприкметниковим зворотом, що стоїть після одиничного прикметника: *Федір поважно брав жменю насіння з великої, влаштованої з лантуха торби, зосереджено напружував руку й кидав зерно в землю* (І. Чендей).

Якщо таке означення має уточнювальний характер, то відокремлюється: *Блакитний, оповитий серпанком, острів туманіє в морі* (О. Донченко).

Комунікативний практикум

290. Об'єднавшись у групи, складіть розповідь на тему «Роль поета (художника, вченого) у змалюванні дійсності».

291. Спишіть речення, вставляючи з довідки відокремлені означення. Визначте причини їх відокремлення та спосіб вираження.

1. Хата моя, ... , тихо пливе між розмірених теплих дощів.
2. Вікно, ... — не раз мені воно іще наснитися.
3. Руту-м'яту, ... , я тобі стелитиму у сні.
4. Пливають поля пополотнілі за міражами в спечну даль. Ці краєвиди, ... , віщують трепетну печаль.
5. Землиця мокра тундрова, ... (З *тв. В. Кулика*).

Д о в і д к а: чисту, неприм'яту; серцю милі; заколисана зеленню літньою; прочинене в зимовий сад; поросла мохом.

292. I. Із двох простих речень утворіть одне з відокремленим означенням. Виділіть їх комами.

1. За горою сходить сонце. Гора повита імлою.
2. Жовтий, гладкий, високий комиш шумів. Він глузував із Соломії, по-

махуючи над її головою рудим чубом. 3. Він був мокрий, оброшений. Він занепокоєно пішов до верби, з якої грім вибив останнє борошно зітлілої серцевини. 4. Рядом курилась туманом важка соснова гора. Вона була закривавлена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. 5. Тарас і Козачковський мовчки спустилися вниз. Вони були зачаровані врочистою вечірньою красою. 6. Тарас довго стояв під горою. Його зачарувала краса Дніпра, темної лісистой гори з монастирем. 7. Перед Шевченком вставали степи за Новопетровським укріпленням. Вони були безмежні, спалені сонцем, безводні.

II. Порівнявши речення, дослідіть, як впливають відокремлені означення на зміст та емоційне забарвлення кожного з уривків.

293. I. Перебудуйте речення так, щоб відокремлені означення стали невідокремленими, і навпаки. Поміркуйте, як зміниться зміст речень. Аргументуйте свої думки.

1. У серці моїм мій світ, шовком **тканий**, сріблом білим **мережаний** і перлами обкинений (*В. Стефаник*). 2. **Кладуться** скиби, чорні та глибокі, довгі-предовгі. 3. Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грузне не залляло. 4. А здалека шумітиме море, в береги скелисті сперте, переможене, приборкане, безпечне (*З тв. Б. Лепкого*). 5. Далеко видніється ціле місто, таке невеличке, що скоріше б можна назвать його великим селом. 6. У довгій вузькій вулочці, затопленій кіньми, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування (*З тв. В. Винниченка*).

II. Виділені слова розберіть як частину мови.

Слово-диво

294. I. Замініть частини складних речень на дієприкметникові звороти. Що від цього зміниться? Доведіть, що речення синонімічні.

1. На сцені актори виконують п'єсу, яку створив молодий письменник-драматург. 2. Натяки на якісь факти, посилення на імена, що колись добре були відомі, тепер не хвилюють уяву. 3. Література минулих століть рясніє образами, які запозичили з Біблії та античної міфології. 4. За допомогою зорового образу, що побудований на враженнях від форм реального світу, висловити якусь хибну абстрактну думку взагалі неможливо. 5. Мистецький образ, який матеріалізував художник, ми порівнюємо з образом, який зберігає наша пам'ять. 6. Ще дивовижніше бачити людину, яка зроблена з каменя, краєвид, що відтворений фарбами на полотні. 7. Настрій, що породжується портретним образом, залежить і від настрою зображеної людини, і від засобів виконання (*За П. Білецьким*).

II. З'ясуйте значення понять *мистецький образ*, *портретний образ*. Наведіть приклади.

Слово-диво

295. I. Прочитайте виразно уривки з поеми Олександра Олеся «Княжа Україна». Якими мовними засобами автор досягає правдивості у зображенні історії України і впливає на наші почуття?

Князем галицьким найпершим
Був відважний Ростислав.
Молодий, стрункий, високий,
Всіх красою чарував.

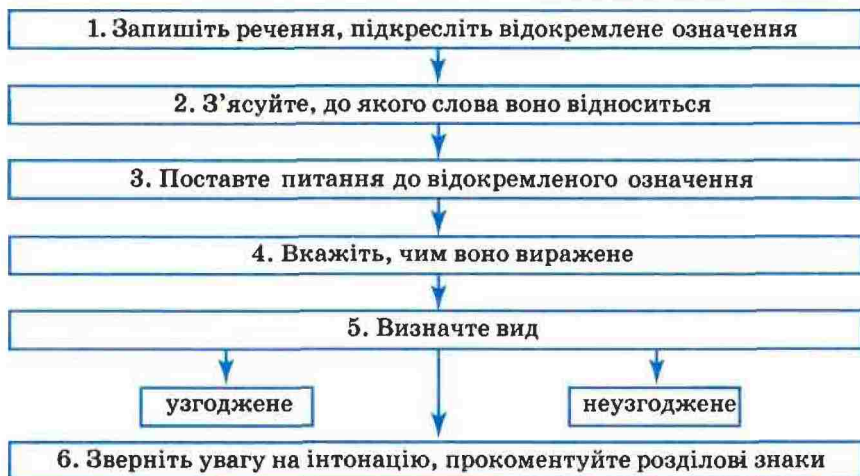
І співець співав про його:
«Гей, ти високо злетів
І на батьківськiм престолі,
Вкритий славою, засів».

Олександр Олесь

II. Назвіть у реченнях відокремлені означення. Чим вони виражені?

III. Користуючись алгоритмом, схарактеризуйте одне з речень.

АЛГОРИТМ характеристики відокремлених означень

Комунікативний практикум

 296. Складіть і розіграйте діалоги за поданими ситуаціями.

1. На екскурсії в музеї кераміки вас вразила краса українського орнаменту в оформленні одного із сервізів. Ви хочете описати його в прозовій або віршованій формі. Порадьтеся з однокласником (однокласницею), які вислови, образи можна дібрати для опису. Використовуйте речення з відокремленими означеннями.

2. Весняного дня ви гуляєте в міському парку (на околиці села, в лісі тощо). Вас вразило буяння зелені, квітів. Розкажіть про свої почуття однокласникові (однокласниці). У розповіді використовуйте речення з відокремленими узгодженими означеннями.

Відокремленими членами речення найчастіше бувають **узгоджені і неузгоджені означення**, виражені одиничними прикметниками і дієприкметниками, прикметниками із залежними словами, дієприкметниковими зворотами, іменниками у непрямих відмінках.

Відокремлення означень залежить від змісту вираженої реченням думки: потребує воно чи не потребує додаткового повідомлення. Найчастіше таке повідомлення супроводжує окремий член речення (слово чи словосполучення). Наприклад: *Непорушно стоять дерева (я к і?), загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коцюбинський); Швидко надходив вечір (я к и й?), морозний, зоряний (О. Гончар).* У першому реченні додаткову інформацію про підмет *дерева* несуть відокремлені однорідні узгоджені означення *загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою*, виражені дієприкметниковими зворотами. У другому — ознаки підмета *вечір* розкриваються за допомогою одиничних узгоджених означень *морозний, зоряний*, виражених прикметниками.

Узгоджене означення відокремлюється, якщо:

1) воно поширене і стоїть після означуваного слова: *Морозний сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо* (М. Рильський);

2) стоїть перед означуваним словом і має обставинний відтінок: *Осяяні сонцем, гори блищать* (Олександр Олесь);

3) відноситься до особового займенника (незалежно від позиції в реченні): *Довго, довго чув я, полонений сном, солов'їну пісню за моїм вікном* (В. Сосюра);

4) від означуваного слова відділене іншими членами речення: *На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак* (І. Багряний).

Неузгоджене означення відокремлюється, якщо стоїть після узгоджених означень: *На широкі бесарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі* (М. Коцюбинський).

Речення з відокремленими означеннями вживаються в різних стилях, але виконують не однакову функцію. У художньому стилі є засобом образності, а в інших — переважно конкретизують думку, доповнюють додатковим повідомленням.

297. Напишіть твір-опис у художньому стилі за репродукцією картини Анатолія Петрицького «Не сад — вулиця Києва». Доберіть поетичний заголовок. Використовуйте поширені та непоширені відокремлені означення. Яким за будовою є речення — назва картини?

А. Петрицький. Не сад — вулиця Києва

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому означення відокремлюються?
2. Чим виражаються відокремлені узгоджені означення? Наведіть приклади.
3. За яких умов можливе відокремлення узгоджених означень? Аргументуйте прикладами.
4. У яких випадках відокремлюються неузгоджені означення? Чим вони виражаються?
5. Наведіть приклади, коли означення не відокремлюються.
6. На матеріалі текстів, уміщених у параграфі, доведіть, що речення з відокремленими означеннями вживаються в усіх стилях мовлення, але виконують різні функції.

Конспектування як різновид стислого переказу

298. І. Прочитайте текст. З'ясуйте його основні стильові ознаки. Доберіть заголовок.

Читання тексту починається зі свідомого чи несвідомого визначення мети читання. Конкретна мета — це той кут зору, під яким ви сприймете інформацію. Усвідомлення мети сприяє кращому осмисленню прочитаного, дає змогу виділити в тексті головне і відкинути неістотне, зробити необхідні висновки та узагальнення.

План
Тези
Конспект

Робота з книгою є індивідуальною, творчою. Вона залежить і від конкретної мети, і від характеру тексту, і від особистості читача. Однак існують усталені, загальноприйняті прийоми і методи ведення записів, про які йтиметься далі. Основну увагу ми зосередимо насамперед на тих формах запису, які дають змогу передати конкретизований зміст текстової інформації, — це **п л а н, т е з и та к о н с п е к т**. А почнемо ми з найбільш короткої, але водночас достатньо місткої форми запису — з плану.

План — це короткий послідовний перелік основних питань, або тем тексту. До цієї форми запису прочитаного ми вдаємося тоді, коли хочемо краще зрозуміти структуру та зафіксувати основні теми книги або статті. План великої книги — це, по суті, її розширений оглав (зміст). Але він може бути складений і до певної частини тексту. Про опрацювання саме таких, порівняно невеликих за обсягом текстів, і йтиме мова.

План передує тезуванню та конспектуванню — більш складним формам запису. І план, і тези, і конспект — це аналітичні записи прочитаного. На відміну від виписок (цитат), ці форми записів потребують відповідного аналізу та перекодування інформації.

Перш ніж скласти план, ви повинні прочитати весь текст або ту його частину, яку належить опрацювати. В остаточному вигляді план записують лише тоді, коли визначено головну думку твору та виділено основні питання, що її розкривають. Ви вже вмієте це робити, але давайте поміркуємо, чи найкращим чином. Пригадайте, чи робите ви під час читання позначки. Що саме і як виділяєте в тексті? Чи виписуєте найважливіші місця? Все це є необхідним для успішного опрацювання книги чи статті (*З кн. «Учіться висловлюватися»*).

II. Поміркуйте, яку ви одержали нову інформацію про читання тексту і складання плану.

III. Складіть план прочитаного (простий або складний) і стисло перекажіть текст, дотримуючись плану. Використовуйте речення з відокремленими членами.

299. І. Прочитайте текст. Запам'ятайте нові для вас відомості.

Як зазначається у словнику української мови, слово *відтворення* має декілька значень: 1) створювати, виробляти знову те саме; повторювати, відновляти; 2) передавати що-небудь з максимальною точністю; 3) відновлювати в пам'яті, пригадувати.

У роботі з текстом *відтворення* — це розумова дія, що полягає у відновленні змісту почутого або прочитаного в певній словесній формі. Робота з текстом передбачає складання плану, тез і конспекту. Це не просте відтворення, а складні види записів, що є результатом переробки інформації, згортання її і точної передачі змісту почутого або прочитаного тексту.

*відтворення
тезування
конспектування*

П л а н — це порядок розміщення певного викладу, його композиція. План містить сукупність основних думок, виражених у тексті, а точніше — короткий послідовний перелік основних питань або мікротем тексту.

Розрізняють такі типи планів: простий і складний, називний, питальний, тезовий, цитатний. У простому плані виражаються найбільш важливі елементи тексту, а складний план відображає структуру тексту більш детально.

Пункти плану можуть бути оформлені у вигляді: а) називних речень; б) питальних речень; в) розповідних речень у формі тези; г) цитат із тексту.

Теза — це положення або ствердження, що розвивається і доводиться в тексті чи його фрагменті. Теза формулюється у вигляді розгорнутого розповідного речення. Вона відрізняється від пункту плану тим, що є стислим повідомленням про те, що було назване у його формулюванні.

Складання тез (*тезування*) — це розширення плану, детальніше відтворення мікротем тексту. Тезування є безпосередньою підготовкою до конспектування.

Слово *конспект* означає короткий запис змісту певного тексту. Конспект складається з плану тексту та стисло викладених положень, фактів і прикладів. Конспект тексту повинен бути логічним, зв'язним, послідовним. Справді, конспект — це короткий зв'язний виклад змісту будь-якого тексту в письмовій формі. Під конспектуванням розуміється процес мисленнєвої переробки і писемного відтворення почутого або прочитаного тексту.

К о н с п е к т у в а н н я — складний процес, у якому поєднується аудіювання або читання з письмом (*М. Пентиліук*).

ІІ. Знайдіть у тексті визначення слів, що в рамці, і випишіть їх.

Увага! Запам'ятайте правила оформлення конспекту:

- 1) паспортні дані тексту, що конспектується (автор, назва, де надрукований);
- 2) вживання скорочених слів, абrevіатур, спеціальних позначень;
- 3) цитування і посилання на джерело;
- 4) виділення в тексті найголовнішої інформації (підкреслення, введення в рамки, виділення написаного різними кольорами).

300. І. Прослухайте текст. Якого він стилю? Аргументуйте свою думку. Виділіть мікротеми, складіть і запишіть тезовий план. Скористайтесь зразком, поданим на с. 212.

СУЧАСНИЙ КАЛЕНДАР

Календар, яким ми нині користуємося, має римське походження. До Юлія Цезаря в Римі був складений місячно-сонячний календар, у який часто вносились поправки. У 46 році до н. д. була проведена докорінна реформа існуючого календаря з переходом на сонячний, названий юліанським на честь прославленого полководця і правителя.

Юлій Цезар запровадив чотирирічний цикл, у якому три роки були звичайні — 365 днів, а один — високосний — нараховував 366 днів. Цей день припадав на 29 лютого, що збереглось і дотепер.

За Юліанською системою рік тривав приблизно 365 днів 5 годин і 48 хвилин. Різниця незначна, та з плином століть ця маленька неточність виливалася у дні і ночі. Вчені астрономи звернули увагу на неточність юліанського календаря лише у XIII столітті. З XIV століття починає готуватися нова реформа календаря. Ця справа повністю перейшла в руки церкви, оскільки для обчислення дати Великодня за вихідну точку брався день весняного рівнодення — 21 березня. Внаслідок помилки ця дата весь час відсувалася назад.

Реформа була проведена папою Григорієм XIII у 1582 році. Новий календар став називатися григоріанським, або «новим стилем» по відношенню до юліанського «старого стилю». Реформа полягала в тому, що після 4 жовтня 1583 року мало настати не 5, а відразу 15 жовтня. Початок весни 1583 року знову припадав на 21 березня. Щоб попередити у майбутньому запізнення календаря, постановили кожні 400 років рахувати менше на 3 високосних. Практично це торкнулося років, якими закінчуються століття, — 1700, 1900 і т.д. За григоріанською системою роки, числа яких закінчуються двома нулями, високосні лише в тому випадку, якщо перші дві цифри діляться на чотири.

Новий календар не відразу був сприйнятий Європою. Тільки ті країни, в яких неподільно панувала католицька церква, підкорилися буллі папи Григорія XIII. Реформа вважалась суто католицькою і не мала успіху в країнах із православним, англіканським, протестантським віросповіданнями, тим більше, що наукове обґрунтування її з'явилося тільки у 1603 році. У 1582—1583 роках на «новий стиль», крім тогочасної Італії, перейшли лише деякі країни Західної Європи.

Аж до кінця XVIII століття в Росії не стояло питання про реформу календаря. Та з розвитком культурних, торговельних, політичних зв'язків, зіткнувшись з існуванням двох календарних систем, змушені були визнати переваги григоріанського календаря. Робилися спроби календарних реформ у 1860 та 1864 роках. Однак тільки у 1918 році затверджується григоріанський календар. Досі різниця його з юліанським становила вже 13 діб.

Хоч у щоденному житті користуються «новим стилем», православна церква залишилася вірною «старому стилю». Релігійні свята, пости, богослужіння відбуваються за юліанським календарем (Д. Пельц).

II. Чим відрізняється тезовий план від простого? За складеним вами тезовим планом стисло перекажіть текст.

Простий план

1. Юліанський календар.
2. Чотирирічний цикл.

Тезовий план

1. Складений у часи Юлія Цезаря в Римі місячно-сонячний календар був названий юліанським.
2. Юлій Цезар запровадив чотирирічний цикл, що зберігся й досі.

301. I. Прочитайте текст. Доведіть, що це науковий стиль.

З ЧОГО ПОЧИНАЄТЬСЯ КОНСПЕКТ?

Перш ніж відповісти на це запитання, хочемо звернути вашу увагу на те, що під словом *конспект* розуміють і спосіб запису прочитаного (або почутого), і самі ці записи, тобто результат конспектування. З чого починати конспектування, ви вже знаєте. Треба скласти план аналізованого тексту і сформулювати основні його тези. Але як правильно вести записи у конспекті? Як поєднати фрагментарні нотатки у струнку, логічну систему?

Конспект, як правило, ведеться в окремому зошиті. На першій сторінці ви обов'язково повинні записати паспортні дані книги, над якою працюєте. Бібліографічний опис книги має чітку послідовність: спочатку пишуться прізвище та ініціали автора, тоді записується назва книги, після цього вказуються вихідні дані — місто, видавництво, рік видання і

кількість сторінок. Джерелом для бібліографічного опису слугує титульна сторінка книги. Зверніть увагу на форму запису паспортних даних книги:

Кононенко В. І. Рідне слово. — К.: Богдан, 2001. — 303 с.

Ця форма теж є усталеною, і щоб не припускатися тут помилок, орієнтуйтеся на бібліографічний опис, який часто вміщують перед анотацією книги.

Після цього ви повинні записати план конспекту. В його основі може бути зміст книги, вміщений у кінці або на початку видання. Якщо ж зміст і структура тексту зазнають під час конспектування помітної переробки, план конспекту може значно відрізнитися від оглаву. Пункти плану доречно подавати і в самому тексті конспекту як назви відповідних його фрагментів, частин.

Матеріали конспекту доречно записувати на одній, правій сторінці зошита. Ліва сторінка служитиме для запису власних думок, коментарів, оцінок. Згодиться вона і для різних доповнень, уточнень, які можуть з'явитися уже після написання конспекту. Дві суміжні сторінки дадуть змогу розташувати всі записи симетрично, що значно полегшить роботу з ними.

Ц и т а т и — це різновид прямої мови, правила запису якої ви вивчали на уроках мови. Але не зайвим буде нагадати, що, крім лапок, у кінці цитати ви обов'язково повинні вказати її джерело. У конспекті достатньо поставити у дужках сторінку, з якої взято цитату, оскільки на початку конспекту подають бібліографічний опис джерела. Не забувайте також ставити крапки замість пропущених при цитуванні слів, незалежно від того, на початку, в кінці чи в середині речення зроблено пропуск. Якщо ж у цитаті випущено ціле речення або кілька суміжних речень, то тоді крапки беруться у квадратні дужки [...]. Крім того, при цитуванні ми зобов'язані відтворювати й різні авторські виділення в тексті. Будьте уважними при цитуванні, не допускайте жодних неточностей під час передачі авторського тексту! (З кн. «Учіться висловлюватися»).

II. Знайдіть у словнику наприкінці підручника значення слів, що в рамці. Складіть із ними речення.

III. Складіть план прочитаного й законспекуйте його за планом. Скористайтеся пам'яткою.

Пам'ятка

Як конспектувати прочитане

1. Уважно прочитайте (прослухайте) текст.
2. Визначте тему й основну думку.
3. Виділіть мікротеми (абзаци).

*фрагменти
нотатки
бібліографія
цитати
шрифт*

4. Складіть план (простий або складний).
5. План розгорніть у тези.
6. Розширюючи тези, стисло перекажіть і запишіть текст.
7. Дотримуйтеся правильного оформлення конспекту.
8. Перевірте правильність написання.

29. Відокремлені прикладки

Мені сниться тая хата,
Де я жив...

П. Тичина

Слово-гиво

302. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок і визначте жанр висловлювання. Поміркуйте, як зміст тексту допомагає пізнати особистість автора. Якою ви уявляєте письменницю Віру Вовк?

Моя мати, **Стефанія Степан**, ходила в 1924 році на український тайний університет, аж доки польський уряд не ув'язнив його членів. Посидівши трохи в темноті й роздумавши свою долю, вона рішилася втікати за границю, до Праги. Там її познайомили з молодим студентом медицини, **Михайлом Вовком**, вона закохалася і вийшла заміж. Це все складалося для мене чудово.

Відокремлені прикладки:
поширені,
непоширені

Кожний то має амбіції на світі Вожім, а моєю було, безперечно, щоб мене полоскали вперше бабусині руки теплою бориславською водичкою в широкій балії... У Тюдіві коло Кут жила батькова мати, **моя друга бабуля**. Її дерев'яний дім стояв серед тої гори, яку полощуть три потоки. В долині в'ється ще й досі Черемош, як зелена гадюка. Довкола бабусиною дому цвіли, як бур'ян на волі, запахущі квіти всіляких родів... Ганок пахнув живицею, аж у носі свербіло...

Не кожна дитина має таке велике щастя гуляти собі в бабусинім домі, качатися на Перцевім полі... На цьому полі я думала собі поставити хату з кругляків, класти між вікна зимою ягоди калини, щоб позамерзали і посолодди, і їсти собі малаї з калиною. Я носила б, очевидно, гуцульську одіжку, кутий хрестик на намисті і перстень-чорнобривчик.

Бабуся, **батькова мати**, мала золоте серце і славу на далекі села... (*За Вірою Вовк*).

Балія — велика миска, таз. *Живиця* — смола із сосни або ялини. *Посолоднути* — стати солодшим. *Малаї* — хліб із кукурудзи.

II. Визначте, яким членом речення є виділені в тексті слова і словосполучення. Як вони впливають на зміст тексту? Чим відрізняються від відокремлених означень?

III. Перекажіть текст від третьої особи. Що від цього зміниться? Чому авторська розповідь більш емоційна, тепліша і щиріша?

303. І. Прочитайте уривки з поезій Євгена Маланюка. Випишіть *відокремлені прикладки* й означувані слова (див. с. 220—221). Поміркуйте, як вони впливають на зміст поетичних рядків.

1. Внук кремезного чумака,
січовика блідий праправнук,
я закохавсь в гучних віках,
я волю полюбив державну.
2. А мені ти (Україна) — фата-моргана
на пісках емігрантських Сахар —
ти, краса землі несказанна,
нам немудрим — даремний дар!
3. Напружений, незламно-гордий,
залізних імператор строф —
веду ці вірші, як когорти,
в обличчя творчих катастроф.
4. А ніч —
лунка безодня — дзвеніла зорями.
5. Дзвенить вода. Це він, це він синіє —
балада хвиль — Дніпро.
6. На горі спить Київ — степова Олександрія —
під злотом царгородських мозаїк.
7. Хай згинуло, хай загуло —
вони лишилися, як криця!

З тв. Є. Маланюка

II. Які з висловлювань поета вам найбільше сподобались? Дізнайтеся з різних джерел про життєвий шлях Євгена Маланюка.

III. Поміркуйте, що поет хотів сказати рядками другої строфи.

Мовознавче дослідження

304. І. Спишіть речення, вставляючи замість крапок потрібні за змістом відокремлені прикладки з довідки.

1. Яновський — ... — завжди тяжко переживав особисті прикрощі і біди народу (*С. Плачинда*). 2. У Каневі — ... — постійно стоїть один козацький полк (*Г. Боплан*). 3. Вони (...) не знали, що його, ... — високого, ставного, з красивим благородним обличчям, побачити неможливо (*С. Плачинда*). 4. Хазяйка, ... , застелила табурет газетою, налила в бляшані кухлі кип'яток (*С. Борзенко*). 5. ... , він (...) сам став у лави ковалів народного щастя, свободи, братерства (*П. Тичина*). 6. Ліс, або, як серби кажуть, ... , — це не просто сосни та дуби. 7. І Лисен-

ко її любив співучо-ніжною душею, і невідомі глядачі — ... , як годиться — біля театру, уночі в її (...) впряглись у колісницю (З тв. М. Рильського).

Д о в і д к а: людина делікатної вдачі; стародавньому місті і фортеці; глядачі; Яновського; син коваля; Франко; тридцятилітня худенька жінка в жовтій кофтинці; шума; студентство, молодь; Марії Заньковецької.

II. Прочитайте виразно речення і зверніть увагу на розділові знаки. Поміркуйте, з якою метою, крім *коми*, відокремлені приклади виділяються *тире* й *дужками* (див. с. 221).

III. Зверніть увагу, якими рисами зовнішності й характеру письменники наділяють Юрія Яновського, Івана Франка, Марію Заньковецьку. Яку роль у цих висловлюваннях відіграють відокремлені члени речення?

Мудрість народна

305. I. Прочитайте прислів'я. Визначте в них відокремлені означення і приклади. З'ясуйте значення кожного вислову.

1. Козак має душу широку, як степ, і серце чисте і бездонне, як небо, вмите дощем. 2. Невчасна велич страшна, як німеч. 3. Хитрий, як лис, дурний, як гуска, а впертий, як свиня. 4. Любов, як перстень, не має кінця. 5. Красивий, наче земля весною. 6. Зимнє тепло, як мачушине добро. 7. Зимою деньок, як комарів носок. 8. Нема цвіту яснішого, як маківочка, нема роду ріднішого, як матіночка.

II. Які людські чесноти стверджуються змістом прислів'їв? Яке з прислів'їв вам найбільше сподобалося? Чому?

III. Поясніть написання виділених слів. Назвіть орфограми.

Слово-диво

 306. I. Прочитайте текст «ланцюжком», замість крапок добираючи до виділених слів відокремлені приклади. Утворений текст запишіть. Дослідіть, як вплинули на зміст тексту введені вами члени речення. Зробіть висновок про роль відокремлених прикладок у мовленні.

СЛОВА ВІЧНІ Й НЕВІЧНІ

Усі прояви життя — від тремтіння травинки на лузі до про ро чої Тарасової думи — зберігає народ у рідному слові, **передаючи** нащадкам, ..., естафету гідності, мужності й любові. Проходять віки, вмирають люди, але живе **народ** — ... , допоки лунає рідна мова й пісня рідна. Допоки буде перегук поколінь і потреба серця шанувати й леліяти **слово матері** —

Які слова в українській мові найдавніші? Чи залишилися слова, які **українська мова**, ... , знала ще за часів її наро-

дження? Так, залишилися й молоді звучать і досі. Не доторкнулися до них, ... , тлінь і забуття. Бо ці слова, ... , нарекли вічне.

Назвемо лише одне слово. Це слово *мати*. Воно, ... , прийшло до української мови з прасивої давнини. Нашій мові слово *мати* передала праслов'янська мова, що була спільною для всіх слов'ян у найдавніший період історії (За І. Вихованцем).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення (усно). Який член речення виділений тире? Дайте пояснення.

III. З'ясуйте будову і значення слів *прасива*, *праслов'янська*. Яку роль відіграє в них префікс?

Мовознавче дослідження

307. I. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте умови відокремлення прикладок.

Відокремлені приклади

Вид	Спосіб вираження	Умови відокремлення	Приклади
Поширена	іменник, іменникове словосполучення	1) у тих випадках, що й узгоджене означення 2) якщо вони стоять після власної назви 3) якщо мають при собі слова <i>родом, на ім'я, на прізвище, так званий</i> тощо	1) <i>Рими, дочки безсонних ночей, покидають мене</i> (Леся Українка); 2) <i>Павло Грабовський, син титаря, пізнав злидні з дитинства</i> (О. Десняк); 3) <i>У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов</i> (М. Рильський).
Непоширена	іменник	1) у тих випадках, що й узгоджене означення 2) якщо стоять після власної назви	1) <i>А він, вітер, шугав між небом і морем</i> (Б. Грінченко); 2) <i>Грицько, підстароста, дивувався тому багатству</i> (Панас Мирний).

Комунікативний практикум

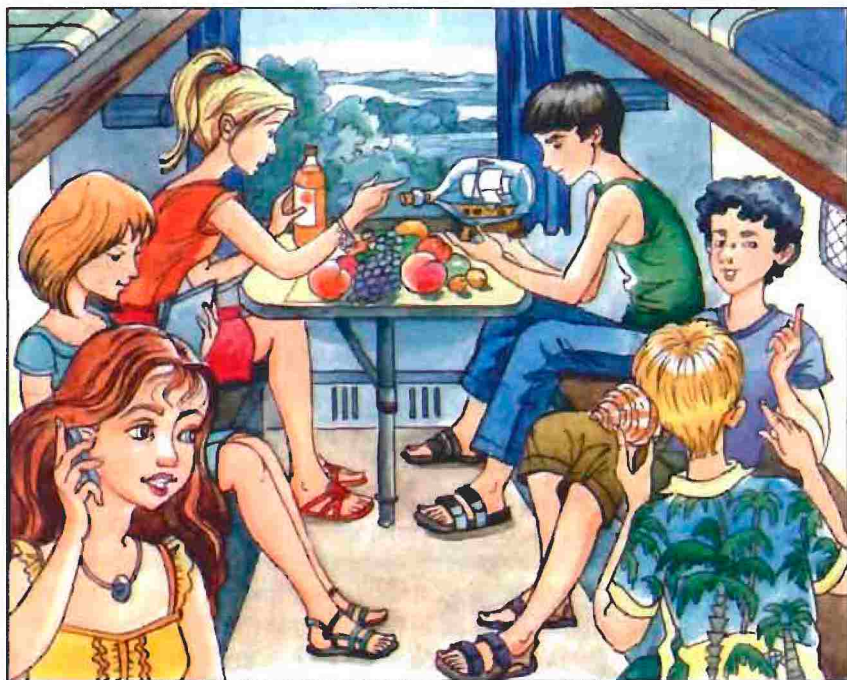
II. Складіть усну розповідь про особливості відокремлення прикладок. Доберіть власні приклади або скористайтеся текстами попередніх вправ.

308. І. Побудуйте висловлювання, розставляючи речення в потрібному порядку і доповнюючи. Доберіть заголовок. Утворений текст запишіть, підкресліть відокремлені прикладки і поставте, де треба, коми.

1. А генічани як дбайливі господарі допомагатимуть у цьому. 2. Хвилі чудернацькі морські баранці грайливо напочуються на золотистий берег Арабатської стрілки. 3. Азовське море перлина півдня України гостинно зустрічає відпочивальників і туристів кожного року. 4. Піщана коса унікальне явище природи має безліч цілющих джерел, що приваблюють багатьох туристів. 5. Воно улюблене місце відпочинку завжди чарує всіх надзвичайним колоритом і мелодійним плюскотом. 6. Тут будують бази відпочинку тобто пансіонати. 7. Зусиллями цих людей бізнесменів і лікарів зводиться бальнеологічний центр так звана бальнеологія.

Комунікативний практикум

 ІІ. Розгляньте малюнок і складіть діалог на тему «Спогади про відпочинок». Розіграйте його з однокласником (однокласницею). В діалозі використайте речення з відокремленими прикладками.

У купе потяга

309. І. Розгляньте таблицю. Самостійно складіть алгоритм «Відокремлення прикладок із як».

Відокремлення прикладок із як, мов, немов, наче

Так	Ні
<i>У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими трудощами (О. Гончар).</i>	<i>Він був відомий як людина широких мистецьких смаків (Ю. Смолич).</i>
прикладка має додатковий відтінок причини (ч о м у?)	в якості кого
поширені й непоширені прикладки, з'єднані з означуванням словом	в інших випадках такі прикладки не відокремлюються
сполучником як, якщо мають додатковий відтінок причини	
<i>Музика, як і література, часом вдається до наслідування конкретних природних звуків (П. Білецький).</i>	<i>Ритм як засіб емоційного впливу використовують у всіх мистецтвах (П. Білецький).</i>

ІІ. Об'єднавшись у пари, складіть по одному реченню з поданими порівняльними зворотами, щоб вони виступали в ролі прикладок: а) відокремлених; б) невідокремлених.

Як оркестр; як море; як митець; немов сонячні зайчики; мов пустотливе дитя; як голубе дзеркало; мов намистинки; як казкова країна; немов метелик; наче чорні стріли; мов дитячий сміх; як ясні очі.

Чорні очка, як терен...

Краса врятує світ

310. Пригадайте популярні українські пісні, в яких опоетизовано красу українки. Усно опишіть дівчину, зображену на фотоілюстрації. Вживайте відокремлені прикладки.

Із секретів синтаксису

Прикладки зі сполучником **як** виділяються **к о м а м и** тільки тоді, коли вони виразно відокремлюються інтонаційно й мають додатковий смисловий відтінок —

причиновості. Наприклад: *Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості (М. Рильський)*. В інших випадках кома не ставиться. Наприклад: *Шевченко як поет відомий усьому світові (Л. Новиченко)*.

311. І. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені прикладки й означувані слова. Зверніть увагу на особливості їх зв'язку. Назвіть слова, що їх пов'язують між собою.

1. Отаман полюбив Миколу і настановив його за крилаша, себто свого **помічника** (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Ці велетні, тобто величезні дерева, ростуть далеко одне від одного (*Панас Мирний*). 3. У тій хвилі **роздалося** за дверима в сінях шуркання чобіт, тобто знак, що хтось із села прийшов (*І. Франко*). 4. Орфографію, або правопис, людина засвоює ще в школі. 5. Великою любов'ю наших читачів, особливо дітей, **користуються** твори Всеволода Нестайка (*З журналу*). 6. Образи мистецтва, зокрема літератури, ми домальовуємо нашою уявою (*П. Білецький*).

II. Доберіть синоніми до слова *велетні*. Один із них розберіть як частину мови.

III. Визначте будову виділених слів.

Прочитайте і запам'ятайте

Прикладки як особливий вид означень теж відокремлюються в реченні (комою, тире, дужками). Особливістю відокремлених прикладок є те, що вони виражаються іменниками. Наприклад: *Сільський чабан, дід Свирид, показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стріхи бриля шити (Ю. Збанацький)*. Відокремлені прикладки бувають непоширені й поширені, тобто виражені одним словом чи словосполученням.

Як і відокремлені означення, відокремлені прикладки містять додаткові повідомлення, конкретизують висловлювану думку.

Відносячись до особового займенника, поширена або непоширена прикладка (це найчастіше прикладка, що конкретизує, називає особу або предмет, про які йдеться в реченні) відокремлюється на письмі комою: *Благословенні ви, вітрила лазурові життя і юності, жадоби і любові (М. Рильський)*; *На ослінчику вона, матуся, сидить (А. Тесленко)*.

Відокремлена поширена і непоширена прикладка може уточнювати власну назву, в реченні стоїть після неї: *Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душною хати (М. Коцюбинський)*.

Якщо прикладка — власна назва, має уточнювальне значення і стоїть після означуваного слова або є видовим поняттям, вона відокремлюється тире: *Дочки — Ольга й Олена — визбирували на городі картоплю (В. Козаченко); Деревя були єдиним захистком усьому живому — птахам, тваринам, комахам (В. Бичко).*

Прикладки-порівняльні звороти відокремлюються, якщо мають обставинний відтінок (див. таблицю на с. 219). Наприклад: *І, як у справжнього митця, були в нього шукання (О. Донченко).*

Відокремлюються прикладки, якщо приєднуються до означуваного слова (іменника) за допомогою сполучників *або, тобто, цебто (себто), особливо, навіть, переважно, родом, на ім'я (ймення)* тощо: *Дядька Лева небіж, Лукаш на ймення (Леся Українка).*

Речення з відокремленими прикладами, як і відокремленими означеннями, вживаються в різних стилях, але виконують не однакові функції. В одних випадках слугують засобом уточнення, конкретизації думки і всього тексту, в інших — несуть додаткове, емоційно-експресивне забарвлення і є засобом образності.

Слово-диво

312. І. Складіть і запишіть речення з поданими висловами. Згадайте, що ви знаєте про порівняння і з якою метою вони використовуються в текстах різних стилів.

Весела, як весна; гнеться, як лозина; гордий, як павич; далекий, як зірка; дрібний, як мак; легкий, як пух; моторний, як дзиґа; свіжа, як квітка вранці; твердий, як граніт; щедра, як земля.

Комунікативний практикум

ІІ. Усно складіть невелику розповідь на тему одного з висловів. Використовуйте речення з відокремленими членами.

■ **Подумайте і дайте відповіді**

1. Яка основна причина відокремлення прикладок?
2. Що спільного у відокремленні прикладок й узгоджених та неузгоджених означень?
3. У яких випадках прикладки обов'язково відокремлюються? Наведіть приклади.
4. Чим виражаються прикладки і як це впливає на їх відокремлення?
5. Доведіть на прикладах, що порівняльний зворот може виступати в ролі відокремлених прикладок.

6. З якими сполучниками відокремлюються прикладки? Наведіть приклади.

7. Яку роль виконують відокремлені прикладки у текстах різних стилів? Аргументуйте свої думки.

30. Відокремлені обставини

Людська душа — то тихе море сліз...

Л. Костенко

313. І. Прочитайте текст уголос. Якого він стилю? Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку.

Посіявши зерно, селяни говорили: «Уроди, Боже, на трудячого, на ледачого, на старця, на крадія і на всяку долю». В народі споконвічно визнавалася незаперечність того, що кожному потрібно жити і плодити потомство на цій землі...

Характеризуючи той чи інший народ, виділяючи етнічну групу або навіть жителів однієї місцевості, люди прагнули якось позначити, відчути характерні риси.

Відокремлені обставини

Підмічаючи відмінності в національних типах, уловлюючи несхожість національних характерів, народ у повсякденному житті більше звертав увагу не на національність, а на те, наскільки товариська людина, яка від неї користь іншим. Цьому можна знайти підтвердження і в багатьох працях дослідників народного побуту.

Зла доля, поклик вітрів, цікавість, жадоба, образа часом зривали людей з насиджених місць і гнали курними шляхами. Кого тільки не приймало, наприклад, вільне запорозьке братство, представників яких тільки національностей не збирало під січовими прапорами!..

Як наслідки змішаних шлюбів народжувалися «суржик» — плуталися мови. Але ніхто не ділив батьківщини. А вона була у всіх одна — Україна (За В. Сурпуненком).

Етнічний — народний; який відноситься до певного народу.

II. Знайдіть у тексті *дієприслівникові звороти*. Яким членом речення вони виступають?

III. Розберіть виділене речення. Дослідіть, яку смислову роль відіграють у ньому однорідні члени речення.

Слово-диво

314. І. Прочитайте уривки з поезій Івана Драча. Знайдіть *відокремлені обставини*. Визначте, до якого слова в реченні вони відносяться, на яке питання відповідають і чим виражені (див. с. 228—229).

1. А влітку ішли вершники крізь ніч, долаючи розлючену запону, а Вам (Юрію Яновському) зоря тулилась все до віч, зростаючи в троянду у червону. 2. Вони запекулись — ці вогненні слова, писались штиком у воєнну годину. Писав їх москвич, і башкир, і грузин, і кров'ю, ступивши на міну, писав України коханої син: «Любіть Україну! Любіть Україну!». 3. Ми любимо її — карооку таку в мільярдному морі пшениці, де сонце лежить, мов дитя в сповитку, де вічні ширяють зигзиці. 4. Прокляттям будеш, коли зламаєшся, як перо, коли злякаєшся, як пензель, коли вирвешся од страху, як диригентський жезл. 5. Ти намагався писати про Неї (Чорнобильську Мадонну) — Вона пише тобою, як недолугою ручкою, як нікчемним пером, як олівцем хапливим і ошалілим. 6. Петербурзьким шляхом, по коліна грузнучи в заметах, боса йшла зморена, полатана Вкраїна, муку притуливши до чола (*З тв. І. Драча*).

*недолугий
нікчемний
хапливий
ошалілий*

II. Який алегоричний образ постає перед нами в останньому реченні? Чим ускладнене це речення?

III. З якою метою автор уживає слово *зигзиці*? Порівняйте вживання цього слова в «Слові про похід Ігорів». Де воно вжите в прямому, а де — в переносному значенні? Аргументуйте свої думки.

IV. З'ясуйте за словником значення слів, що в рамці, і складіть із ними речення.

Мовознавче дослідження

315. І. Розгляньте таблицю. Які відомості про відокремлені обставини є для вас новими?

Відокремлені обставини

Спосіб вираження	Умови відокремлення	Приклади
1. Одиничні дієприслівники	якщо дієприслівник означає час, причину, умову дії тощо	<i>Що, дивуючи, Мотря придбала, те все познашувала (Панас Мирний).</i>
2. Дієприслівникові звороти	незалежно від місця по відношенню до дієслова-присудка	<i>Пройшовши з кілометр, вони знову побачили короткі спалахи і темні постаті (М. Стельмах).</i>
3. Прислівники та іменники в непрямих відмінках	іменники в непрямих відмінках, що мають обставинне значення; обставини з прийменниками <i>незважаючи на, починаючи з, кінчаючи, наперекір</i>	<i>Інші, в надії на заробіток, прискорили ходу (Петро Панч); Незважаючи на малюсінський вітер, парило і робилося душно (Григір Тютюнник).</i>

II. Побудуйте зв'язну розповідь про відокремлення обставин, використовуючи таблицю й теоретичний матеріал на с. 228—229.

316. I. Спишіть речення, вставляючи з довідки пропущені обставини. Визначте їх види.

1. Коло пасіки росли яблуні й груші, ... (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Часом він схоплювався серед ночі і спросоння, ... , кликав Маланку (*Панас Мирний*). 3. Зустріч ця, ... , оживила Олену (*І. Вільде*). 4. Весняний вітер нетерпляче зітхає, ... (*Леся Українка*). 5. Степан стояв коло поруччя на палубі, ... (*В. Підмогильний*). 6. Перед ним, ... , стояли високі вогняні гори (*М. Коцюбинський*). 7. Осінні дні мандрують, ... , і вечори нудьгують в димарях (*П. Карманський*).

Д о в і д к а: посихлявши густе гілля в пасіку над вуликами; незважаючи на сумні обставини; оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі; з якимсь жахом у голосі; як черниці; на крайнебі; втопаючи поглядом у нічному небі.

II. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення, користуючись алгоритмом.

АЛГОРИТМ характеристики відокремлених обставин

Слово-диво

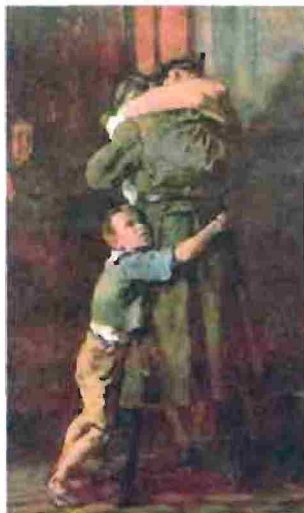
317. I. Прослухайте уривок із тексту, розглядаючи репродукцію картини Володимира Костецького «Повернення». Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок. Якого стилю текст? Аргументуйте свої твердження.

...І враз — наче дикий постріл серед мертвої тиші — зривається дитячий крик: «Тато йдуть!» Онисько **нагло сполохався** і, перестрибуючи через наші голови, кинувся назустріч незнайомому чоловікові. Збуджені, й ми шмигнули за Ониськом, але випередити його ніхто не міг — якась надприродна сила несла хлоп'я, щасливе й збентежене. Він, чіпляючись великим пальцем за кінці широких холощ, кілька разів падав, але тут же зводився і знову біг. «Тато! — крізь сльози волато дитяче ридання. — Татусю любий!» (В. Скуратівський).

II. Які почуття викликав у вас текст? Як авторові вдалося висловити щирі почуття синівської любові у «дітей війни»?

III. Доберіть синоніми до виділених слів. Порівняйте їх емоційне забарвлення й доведіть доцільність використаних автором слів-синонімів.

IV. Прочитайте текст, опустивши відокремлені члени. Дослідіть, як змінився його зміст та емоційне забарвлення від такої перебудови. Зробіть висновок про стилістичну роль відокремлених членів речення.

В. Костецький.
Повернення

Комунікативний практикум

318. Відтворіть зустріч Ониська з батьком у формі діалогу, домисливши продовження тексту попередньої вправи. Використайте репродукцію картини.

Мугрість народна

319. I. Спийшіть прислів'я і приказки. Підкресліть дієприслівники і дієприслівникові звороти та визначте, яким членом речення вони виступають.

1. Не спитавши броду, не лізь прожогом у воду. 2. Дивлячись на ліс, не виростеш, а дивлячись на людей, багатим не станеш. 3. Не поговоривши з головою, не бери руками. 4. Не розбивши крашанки, не спечеш яєчні. 5. Не піднявшись на гору, не побачиш долини. 6. Навчаючись, дізнаєшся, як мало ти знаєш. 7. Розпитуючи, гори перейдеш, а мовчки і на рівнині заблукаєш. 8. На чужу роботу дивлячись, ситим не будеш.

II. Доведіть, що всі подані речення односкладні. Визначте, до якої групи односкладних речень вони відносяться.

III. Зробіть повний синтаксичний розбір першого речення, користуючись алгоритмами на с. 156, 224.

IV. Поміркуйте над думкою, висловленою в шостому реченні.

Із секретів синтаксису

Якщо **дієприслівник** стоїть після дієслова й означає спосіб дії, то він виконує функцію невідокремленої обставини: *Діти сиділи деякий час задумавшись (М. Коцюбинський).*

320. I. Спишіть речення, підкресліть відокремлені обставини і з'ясуйте, чим вони виражені.

1. З самого рання летять чайки в поле, углиб суходолу (*О. Гончар*). 2. Всупереч зовнішній **легковажності**, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (*О. Гончар*). 3. Сонце сховалось у гай за горою, як в **зачарований** храм (*І. Нечуй-Левицький*). 4. В боях, незмірною ціною, для світу мир ми здобули (*Т. Масенко*). 5. Отут на узліссі, в минулій війні, горіли колись партизанські вогні (*А. Малишко*). 6. І при цьому — для випробу сил — міцний потиск руки (*О. Гончар*). 7. Земля, **осипаючись**, глухо шумить... (*М. Бажан*).

II. Виділені слова розберіть як частину мови.

III. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення, користуючись алгоритмами на с. 156, 224.

 321. Гра «Хто більше?». Складіть і запишіть речення з відокремленими обставинами, що приєднуються сполучниками *незважаючи на, наче, мовби, як, немовбито, буцім.*

Мовознавче дослідження

322. I. Порівняйте речення у двох стовпчиках. З'ясуйте, які речення емоційніше виражають думку — авторські (з творів Дмитра Павличка) чи змінені. Доведіть, що це синтаксичні синоніми.

1. Якби я втратив очі, Україно, то зміг би жити і не бачити ланів.

2. У серці солов'я від грому спів розпався крові крапелькою, світовим огромом.

3. Як батько вмер, я взяв його свічник і палицю. Наївний віршівник! Замало цього спадку, щоб світити і не боятися, коли йдеш у темник.

1. Якби я втратив очі, Україно, то зміг би жити, не бачачи ланів...

2. У серці солов'я від грому спів розпався, мов крові крапелька, мов світовий **огром**.

3. Як батько вмер, я взяв його свічник і палицю. Наївний віршівник! Замало цього **спадку**, щоб світити і не боятися, йдучи в темник.

4. Як той весняний дощ, розсіяний по ниві, живеш ти в райдужнім пориві і над-риві, та живиш лани, де ви-ростає хліб, і годуєш зло-стиві й ненависні бур'яни.

5. Уважним будь на темних перехрестях, де мислі йдуть і люди звідусіль.

4. Як той весняний дощ, розсіяний по ниві, живеш ти в райдужнім **пориві і над-риві**, та живлячи лани, де ви-ростає хліб, годуєш бур'яни, ненависні й злостиві.

5. Уважним будь на темних перехрестях, де мислі йдуть, як люди, звідусіль (Із тв. Д. Павличка).

II. З'ясуйте значення виділених слів за словником і доберіть до кожного з них синоніми або антонім.

 III. Розкрийте зміст останнього речення. Виділіть у ньому порівняння та з'ясуйте його значення у творенні поетичного образу.

Слово-диво

323. I. Прочитайте за особами уривок з оповідання Євгена Гуцала «Хто ти?». Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок. З якою метою автор використав діалог і монолог у тексті? Що можна сказати про особистість старшої сестри Галі? В якій частині тексту це відображено?

Діти принишкли в темряві. За вікном проїхала машина, її миготливе світло проникло в кімнату, спалахнувши золотими іскорками в усіх зіницях.

— Можна я перша почну? — озвалась дівчинка. — Жила на світі баба-яга, кістяна нога...

— Е-е, це не наша казка, — перебив хлопчик. — Про бабугу багато казок... Можна, я почну? Жив-був змії із дев'ятьма головами...

— Е-е, — заперечила дівчинка, — про зміїв теж є багато казок.

— Діти, послушайте мене... Давайте складемо казку, де не буде ні баби-яги, ні змія з дев'ятьма головами. Хай це буде казка про щастя. Ось хоча б таку... Жили на світі брат і дві сестри. Старшу сестру звали Галя, й меншу сестричку мати теж назвала Галею.

— Хіба таке буває — дві сестри Галі? — трохи засумнівався хлопчик.

— А чому ж ні? Ось твою сестричку звати Галею, й мене теж звати Галею.

— Ага, буває, — поміркувавши, згодився той.

Утрюх, перебиваючи одне одного, склали спільну казку, й коли нарешті почулось сонне дитяче дихання, вона вмовкла. Звівшись на лікті, дивилась на їхні обличчя, намагаючись роз-

*принишкнути
миготливий
крівний*

гледіти те, що було відоме тільки їй. І, можливо, ще не знала, а тільки здогадувалась підсвідомо, що ніколи не зможе кинути цих дітей, бо віднині вони були їй не чужі, а рідні, віднині вони були її братом і сестрою, меншими, а вона — їхньою старшою сестрою, кровною, вже досвідченою. Здогадувалась, що, сама гірко скривджена, вона не захоче, аби ці дві крихітки звідали те саме, щоб вони буди обділені ласкою, сердечністю, чулістю. Хвиля материнського тепла піднімалась у її грудях, і, схлипуючи крізь зуби, вона гладила долонею то чубату хлоп'ячу голівку, то м'які й довгі пасемка дівчинки, і в цю мить начебто десь далеко відступали всі кривди, образи, натомість душа сповнювалась світлом доброти (Є. Гуцало).

II. Випишіть речення з дієприслівниковими зворотами і з'ясуйте, якими членами речення вони виступають і як впливають на зміст тексту. Які ще відокремлені члени речення є в тексті? Назвіть їх, аргументуйте свою думку.

III. З'ясуйте за словником значення слів, що в рамці на с. 227, і доберіть до них синоніми.

Прочитайте і запам'ятайте

Серед відокремлених членів речення особливе місце належить **обставинам**.

Відокремлюватися можуть обставини, виражені:

- 1) **одиничними дієприслівниками;**
- 2) **дієприслівниковими зворотами;**
- 3) **прислівниками та іменниками в непрямих відмінках.**

Обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, з а в ж д и відокремлюються, незалежно від місця в реченні: *Майже в кожному вірші Тарас Григорович, перебуваючи в Орській фортеці, заливався журною тугою за рідним краєм (В. Скуратівський); І тремтить схвильоване колосся, прихилившись до мого плеча (О. Теліга); Вклонившись гречно, повів промову польський посланець (Яр Славутич).*

Відокремлюються обставини, виражені **одиничним дієприслівником**, що відноситься до дієслова-присудка: *І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).*

Обставини, що приєднуються до основного речення сполучниками **незважаючи на, наперекір, починаючи з**, з а в ж д и відокремлюються: *Аліна, незважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки (О. Іваненко).*

Звороти зі словами **у зв'язку з, на відміну від, завдяки, відповідно до, всупереч, з причини, за згодою** та ін. виступають у ролі обставини, але в реченні можуть відокремлюва-

тися й не відокремлюватися (за бажанням мовця). Порівняйте: *Поїзд, згідно з розкладом, прибув до Одеси.* — *Поїзд згідно з розкладом прибув до Одеси.*

Відокремлені обставини, як і відокремлені означення, можуть мати порівняльне значення (виражені порівняльними зворотами) і приєднуватися до основного речення за допомогою сполучників *як, мов, немов, ніби, нібито, начеб, неначе*. Наприклад: *Мов келихи, повні вогню золотого, палають дуби в голубій далині (Яр Славутич) — палають (як?) мов келихи.*

Не відокремлюються дієприслівникові звороти фразеологічного типу: *сидіти склавши руки, працювати не покладаючи рук, говорити не переводячи подиху* тощо.

Відокремлені обставини, як і відокремлені означення та прикладки, виконують у реченні й тексті різні стилістичні функції. Вони конкретизують, доповнюють виражену думку, виступають засобом образності, надають емоційно-експресивного забарвлення як реченню, так і всьому текстові.

Комунікативний практикум

 324. Користуючись текстом вправи 323, складіть невеликий усний роздум на тему «Благородство і краса душі людини». Доведіть, що цими рисами володіє вашчина — старша сестра Галя. Аргументуйте прикладами з творів, що відображають чутість, щедрість душі, благородство ваших однолітків. Уживайте в роздумі відокремлені обставини.

Подумайте і дайте відповіді

1. З якою метою окремі члени речення можуть відокремлюватися? Доведіть це прикладами.
2. Що виражають у реченні відокремлені обставини і як вони виділяються на письмі?
3. Чим виражаються відокремлені обставини? Наведіть приклади.
4. Чи завжди одиничний прислівник у ролі обставини відокремлюється в реченні? Якщо ні, то чому? Наведіть приклади.
5. За допомогою яких сполучників можуть вводитися в речення відокремлені обставини?
6. Які порівняльні звороти виконують у реченні роль відокремленої обставини?
- 7. Коли відокремлення обставин залежить від бажання мовця? Наведіть приклади.
8. Яку стилістичну роль виконують відокремлені обставини?

Повідомлення на лінгвістичну тему (усно)

Слово-диво

325. І. Порівняйте речення в двох стовпчиках. Чим вони різняться? Доведіть, що речення, ускладнені звертаннями, конкретніше й емоційніше виражають думку.

1. Щасливі будьте на землі.
2. Ми зі словом не повинні загинути обоє.
3. Дякую за день сонцю.
4. Будь щаслива та здорова.
5. Підіймайся, колосися, досягай щасливо.
6. Невже сонце втомилось чи розгнівилось?

1. Щасливі будьте, люди, на землі (*В. Сосюра*).
2. Слово, моя ти єдина зброя, ми не повинні загинути обоє (*Леся Українка*).
3. Вечірнє сонце, дякую за день (*Л. Костенко*).
4. Будь щаслива та здорова, чорноброва (*М. Вороний*).
5. Українська ниво! Підіймайся, колосися, досягай щасливо! (*І. Франко*).
6. Ой сонечко ясне, невже ти втомилось, чи ти розгнівилось? (*В. Самійленко*).

ІІ. Розкажіть про роль звертань у мовленні, порівнюючи авторські та змінені речення. Схарактеризуйте способи вираження звертань.

Вудатні українці

326. І. Прослухайте текст у двох варіантах: а) в оригіналі; б) з пропущеними відокремленими членами речення та вставними словами. Доведіть, що текст публіцистичного стилю. Поміркуйте, як впливають на зміст і стиль тексту речення, ускладнені однорідними та відокремленими членами і вставними словами.

Андрій Малишко — поет-лірик від Бога. Його голос, то ніжний і схвилюваний, як перші слова кохання, то гнівний, сповнений пристрасті вибухової сили, не можна сплутати з чийось іншим. Навіть у ряду визначних талантів, яких дала українська поезія світові в ХХ столітті — Максим Рильський, Павло Тичина, Євген Маланюк, Василь Стус, — постать Андрія Малишка вирізняється поетичною самотністю, власним баченням світу, органічним єднанням з народнопоетичною творчістю, інтимним тоном звучання, навіть коли він говорить про світові, загальнолюдські проблеми. А ще, безумовно, пісенністю своєї лірики, тим, що кожен її рядок бринить за камертоном української народної пісні.

Як поет-лірик, чиї вірші відзначаються надзвичайною музичністю, Малишко неминуче приходить до пісні. Власне, більшість творів його інтимної лірики — це пісні, покладені або ще не покладені на музику.

Не диво, що багато Малишкових пісень стали воїстину народними в найповнішому розумінні цього слова. І насамперед це — «Пісня про рушник», яку народ усе-таки називає по-своєму, любовно «Рідна мати моя...». Це — гідний пам'ятник **Матері українській, який вдячний син звів на віки вічні.**

Чудові ліричні пісні, створені здебільшого у співдружності з композитором Платоном Майбородою, супроводжували — та й нині супроводжують — молодість цілих поколінь (В. Неділько).

Камерто́н — прилад для настроювання музичних інструментів.

II. Доберіть заголовки до тексту і стисло перекажіть.

III. Як ви розумієте виділене речення? Хто ще з українських письменників увічнив у літературі образ матері? Проведіть конкурс виконавців пісень про матір.

Мовознавче дослідження

327. I. Прочитайте тексти і дайте відповіді на подані запитання.

1. Однорідними називаються такі члени речення, які перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним членом речення, виконують однакову синтаксичну функцію і поєднуються між собою сурядним зв'язком. Однорідні члени речення мають такі диференційні ознаки: 1) займають позицію одного члена речення; 2) пов'язані між собою сурядним зв'язком; 3) відносяться до одного із членів речення; 4) часто мають однакові морфологічні форми і виражають однотипні поняття. Основною ознакою однорідних членів речення є те, що вони займають позицію одного члена речення. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення.

У реченні однорідні члени об'єднуються в один ряд — цілісний семантико-синтаксичний блок, який у цілому і кожний з його компонентів зокрема пов'язаний з іншими членами речення підрядним зв'язком (М. Плющ).

2. У реченні значення якогось із другорядних членів може підсилюватися, виділятися з боку смислового та інтонаційно. Такий член речення кваліфікується як відокремлений. Відокремлення — це смислове та ритмічно-інтонаційне виділення другорядних членів речення для посилення їхнього значення у семантико-граматичній структурі речення.

Загальні умови відокремлення такі: 1) порядок слів (постпозиція чи препозиція), від якого залежить відокремлення озна-

чень, прикладок, обставин; 2) обтяженість другорядного члена речення залежними словами (прикметникові, дієприкметникові, прислівникові та порівняльні звороти), що зумовлює відокремлення означень, прикладок, обставин; 3) уточнювальна функція членів речення, яка спричинює відокремлення означень, прикладок, обставин; 4) особливе смислове навантаження (виділення) члена речення, що впливає на відокремлення означень, прикладок, обставин.

Відокремлюватися можуть тільки другорядні члени речення, однак лише ті, що не мають тісних синтаксичних зв'язків зі словоформами, до яких належать (*М. Плющ*).

1. Що нового ви дізналися про однорідні й відокремлені члени речення?
2. Якими ознаками визначаються однорідні члени речення?
3. За яких умов відокремлюються члени речення?
4. Чому однорідні члени поєднуються між собою сурядним зв'язком?
5. Чому відокремлені члени виступають як залежні від інших слів у реченні?
6. Яку роль у мовленні виконують ці групи членів речення?

II. Спираючись на тексти, з'ясуйте значення термінів *однакові синтаксичні відношення*; *диференційні ознаки*; *семантико-синтаксичний блок*; *ритмічно-інтонаційне виділення*. Скористайтеся словником наприкінці підручника.

Комунікативний практикум

328. I. Розгляньте схеми на форзацах підручника. Використовуючи тексти вправи 327 та вивчений матеріал, побудуйте усне міркування на одну з лінгвістичних тем: «Що спільного в однорідних і відокремлених членів речення і чим вони різняться»; «У чому виявляється багатство і різноманітність простих речень».

Зразок міркування

Просте речення характеризується багатьма ознаками: воно може бути поширеним і непоширеним, двоскладним та односкладним. Просте речення буває ще й ускладненим. У чому суть ускладнення простого речення? Що це за речення? У чому його особливості? Відповідь на ці запитання дамо, якщо пригадаємо, що, крім звичайних членів, у ньому бувають звертання, вставні слова, однорідні та відокремлені члени. Останні особливо часто трапляються у складі простих речень і виконують особливі функції...

II. На основі цих міркувань запишіть у формі тез невелике узагальнення про особливості й роль простих ускладнених речень у мовленні.

31. Узагальнення вивченого про розділові знаки в реченнях із відокремленими членами

Плекай радісну магію слів!

Михайло Орест

Вигадні українці

329. І. Прочитайте текст «ланцюжком». Зверніть увагу на особливості інтонації речень. Випишіть речення з відокремленими членами. З'ясуйте, які це члени і чим виражені. Як вони впливають на емоційне забарвлення тексту?

Щаслива та людина, до якої поезія прийшла раніше. Маю на увазі поезію теплих лугів, сивого жита, м'яких, наче оксамитних туманів, ластівочних весен, синьоцвітних льонів. А звідси — і поезія праці, причетності до землі, до навколишнього животвору, до співучого розмаїття краси... Коли її багато, як трави, коли день мокрий, як хлющ, або чистий, як сльоза, а земля весела, як весняний жайворонок. І це вже не слово, а характеристика. І почуті вони з вуст матері, в моєму селі на Поліссі. Я записав їх цілу збірку...

Навчаючись у Київському університеті, я поза штатно працював у редакціях різних газет. По закінченні вузу був завідувачем відділу поезії газети «Літературна Україна», заступником директора Бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України, завідувачем відділу літератури та мистецтва журналу «Ранок».

Друкуватись я почав, ще навчаючись у школі. Пам'ятаю, як школярем восьмого класу я зі сцени вітав депутата Максима Рильського, який приїздив до Житомира на зустріч із виборцями. Пізніше в газеті з'явилась добірка моїх віршів із напутнім словом сивочолого майстра. Його мудрі поради я чую і нині. Він учив любити слово, як садівник дерево.

У 1958 році побачила світ перша моя збірка для дітей «Жива криничка». Схвальним словом про неї відгукнувся незабутній Михайло Панасович Стельмах.

Відтоді прийшло до читача понад сорок моїх книжок — поетичних і прозових. З них — половина для дітей. І нині мене не лишає терпка надія: написати щось ніжне, цікаве і зворушливе для цього допитливого, вдячного читача — Дитини. Скажу ще про один жанр мистецтва, до якого я небайдужий. Це — пісня. Вона володіє мною з дитинства, з юнацьких років.

Одна з моїх збірок має назву «Я родом із пісні» — свідчення любові автора до цього об'ємного і трудного жанру (М. Сингаївський).

ІІ. Користуючись теоретичним матеріалом на с. 239—240, з'ясуйте, які розділові знаки ставляться в реченнях із відокремленими членами.

III. Поміркуйте, що впливало на формування поета-патріота Миколу Сингаївського і сприяло розвитку його особистості. Які риси людини вам у ньому подобаються?

IV. Яке враження справив на вас зміст першого абзацу? Доведіть, що в ньому виражено основну думку тексту і з'ясуйте, яку саме.

Мовознавче дослідження

330. I. Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими членами і поясніть розділові знаки в них. Спробуйте самостійно сформулювати пунктуаційні правила.

ЛЕГЕНДА ПРО БЛАКИТНИЙ БАРВІНОК

Ще за тих часів, коли в Карпатах люди поклонялись **язичницьким** богам, теплої **купальської** ночі молодь бавилась біля яскравого вогнища. А потім дівчата, співаючи, опускали в швидкі води Черемоша барвисті вінки. Нехай пливуть до милого, хай причарують його серце навіки, хай зв'яжуть серця вірним коханням на все життя.

Однієї такої ночі дівчата плели вінки, слухаючи пісню хвиль Черемоша, ловлячи голоси ставних хлопців, котрі гуляли на березі ріки.

Ось вінки сплетено. Лунко сміючись, веселою ватагою побігли юні чарівниці до Черемоша, аби кинути вінки на воду. Пливіть, мовляв, віночки, до щасливого берега кохання.

Лише Лади, наймолодшої і найвродливішої, не було серед дівчат. Вона так захопилася збиранням квітів, що забрела далеко в ліс та й заблукала. Злякалася Лада, опинившись сама-самісінька в нічному лісі. Почала гукати-кликати своїх подруг.

А ніч, ця чудова купальська ніч, творила в лісі справжні дива: чулися голоси якихось незнаних птахів, на галявині, що світилася феєричним сяйвом, завели свій танок лісові дівчата, мавки. А під темними кущами розквітали небачені квіти. Вони розкривали свої ніжні пелюстки, і сяяли сріблясто, манили до себе, ніби обіцяючи розкрити якусь незвідану таємницю.

Нахилилася Лада, зірвала квітку, вплела до свого барвистого вінка. І сталося диво: засвітився вінок голубуватим світлом. Замість різнобарвних лісових квітів постали у вінку темно-зелені гладенькі листочки, а з-поміж них виглянули ніжно-блакитні п'ятипелюсткові квіти... (І. Мамчур).

II. Розберіть як частину мови виділені слова. Поясніть їх правопис.

Комунікативний практикум

III. Продовжіть розповідь своїми роздумами про щастя і кохання Лади (за малюнком). Поміркуйте, які моральні якості молодої людини виховували наші предки, створюючи звичаї, традиції, що збереглися до наших днів. Чому автор назвав свій твір легендою?

331. I. Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими членами, відділяючи їх комами. Підкресліть та схарактеризуйте їх.

Приручаючи час найважливіше внутрішньо розслабитись зосередившись водночас на тому, що зараз робимо. «Їж швидше, бо не встигнеш», — покрикуємо на дитину, і її рухи стають хаотичними. Намагаючись поспішити малюк все розливає і забруднює. Ні! Не думаймо про те, що мусимо зробити через декілька хвилин. Тепер їж. Як це приємно — їсти! Смачна їжа у товаристві батьків. Які зграбні маленькі рученята, що вправно орудують виделкою!

*полохливий
хаотичний
прудкий*

Часу справді не можна наздогнати. Як полохливе дике звірятко він тікає, заледве почнемо доганяти, і завжди виявляється прудкішим. А якщо все одно програємо, то чи варто доганяти? Ліпше спробуємо його приручити — навчимося жити з ним. Біжучи за дикою твариною приручити її не вдасться. Якщо хочемо з нею подружитись, мусимо уникати різких рухів та крику, а передусім — внутрішньо заспокоїтись. Для спокійної людини час затримується, і замість того, щоб утікати, вірно її супроводжує (М. Браун-Галковська).

II. Поясніть значення слів у рамці і складіть із ними речення.

332. І. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте пунктограми.

Розділові знаки при відокремлених членах речення

Правило	Приклад
Ставиться к о м а	
1. Якщо відокремлені означення (узгоджені й неузгоджені) і прикладки стоять після означуваного слова	<i>Випав сніг, пухкий і білий (М. Трубайні); За горами гори, хмарою повіті (Т. Шевченко); Квітка, пестунка весняного сонця, розтуляє повіки свої (Ю. Чубрань).</i>
2. Якщо відокремлені означення і прикладки стоять перед означуваним словом і мають обставинне значення	<i>Осяяні сонцем, гори блищать (Б. Олійник); Найкоротший місяць року, лютий є останнім місяцем зими.</i>
3. Якщо відокремлені означення та прикладки відносяться до особового займенника	<i>Сонцем сонцесяйним, як коханий край, ти цвіти, омріяна, і не одцвітай (В. Сосюра); Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають! (Марко Вовчок).</i>
4. Якщо відокремлені прикладки приєднуються за допомогою слів на ім'я, родом, особливо, зокрема тощо	<i>Квіти, особливо пальми й аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати (І. Вільде).</i>
5. Якщо відокремлені обставини виражені одиничним дієприслівником та дієприслівниковим зворотом (незалежно від місця в реченні)	<i>Хвилюючись, Тимко розповідав про свої перші успіхи (Ю. Збанацький); Бриніли зірки і, моргнувши зоряним світлом, гасилися (Іван Ле).</i>
6. Якщо відокремлені обставини виражені іменником у непрямому відмінку зі сполучником незважаючи на та ін.	<i>Незважаючи на втому, туристи пройшли весь маршрут із піднесеним настроєм.</i>
Ставиться т и р е	
Якщо відокремлені означення і прикладки відділяються спеціальною інтонацією або стоять у кінці речення й мають у своєму складі розділові знаки	<i>Кожен меч — промінь світла небесного — впав згори й знов угору зроста (Леся Українка); Шевченків талант художника служив великій меті — освічувати народ, підняти його з віковічної темряви (З підручника).</i>

II. Користуючись таблицею, побудуйте розповідь про особливості пунктуації в реченнях із відокремленими членами. Наведіть приклади.

П у н к т о г р а м а
Кома і тире в реченнях
із відокремленими членами

Божий світ, оповитий красою, задрімав у легенькому сні (П. Грабовський).

Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив не покидати своєї хати (О. Довженко).

Ішли два чоловіки із селян — Гордій та Севастян (Л. Глібов).

333. Поміркуйте про роль часу в нашому житті. Як ви ним розпоряджаєтесь і як використовуєте для справ і відпочинку? Складіть невеликий твір-роздум на одну з тем: «Час — мій друг»; «Час для мене, чи я для часу?».

Вигатні українці

334. I. Спишіть текст, уставляючи замість крапок пропущені відокремлені члени речення з довідки. Визначте стиль тексту.

Ольжич був романтик. Він зливався зі стихією природи й переносив на нас таке почування. Без шелесту ... пробирався він поміж гілками, ловив світлячки й жартівливо клав їх нам ... у волосся, брав участь у перескакуванні через багаття, а потім ... ішов з нами ... шукати цвіт папороті. Ольжич дуже часто сміявся, властиво, усміхався і надзвичайно тонко жартував. Ніколи не мав поганого настрою, ніколи не показував втоми й ніколи не виявляв заклопотаності, коли ... ми всі ледве тягнули від втоми ноги і докоряли йому, ніби він хоче довести, що земля кругла. ... він завжди виводив нас на правильний шлях (К. Білецька-Кандиба).

Д о в і д к а: майже не торкаючись трави; вдаючи поважну міну; дівчатам; заблудившись у лісах; добросердно усміхаючись; перед північчю.

II. Якою вдачею вирізнявся поет Олег Ольжич? Як це характеризує його як людину?

III. Ознайомтеся з творчістю Олега Ольжича (Кандиби), прочитавши його книгу «Незнаному воякові».

Комунікативний практикум

335. Складіть діалог з однокласником (однокласницею) на тему «Що я найбільше ціную в людині?». Діалог запишіть. Поясніть розділові знаки при відокремлених членах речення.

336. І. Перебудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими, і навпаки.

1. О, Націє, дужа і вічна, як Бог,— не це покоління хлопців,— хто злото знеславить твоїх перемог при Корсуні і Конотопі. 2. Держава не твориться в будучині, держава будується нині. Це люди, на сталь перекуті в огні, це люди, як брили камінні. 3. На полях сторожко́го сьогодні ми міцні і глибокі резерви. 4. І жили у розкошах, слабі і блудливі, і не вірили в велич Кінця. 5. Був же вік золотий, свіжі, протикані сонцем діброви. 6. І бачили очі дитячі твої, широкі і схожі на рану, як люди, що знали визвольні бої, улесливо кланялись пану. 7. Ззаду плещуть огнища веселі, коло ватер друзі, теж веселі. 8. Голубіє земля, оповита прозорим серпанком, хвилі кидає в берег море важке і зелене (З *тв. Олега Ольжича*).

II. З'ясуйте правильність розділових знаків у перебудованих реченнях.

III. Поміркуйте над змістом другого уривка. Як ці рядки вірша перегукуються з нашим сьогоднішнім?

337. І. Об'єднайтеся в пари. Знайдіть у реченнях відокремлені означення й прикладки та поясніть розділові знаки.

1. Сніп із вінком повинен простояти під образами до шостого серпня — Спаса Преображення (М. *Золотницький*). 2. Яка ж красива ти — уквітчана весно, провіщана ключами журавлів, розбуджена бурхливою грозою (М. *Нагнибіда*). 3. Ти для мене, як весняне свято, дівчинонько — доле благовісна (І. *Бердник*). 4. Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день, коли ми, українці, забули, що ми — українці? (В. *Баранов*). 5. День матері. Гарний звичай. Він допомагає вшанувати і древній культ Матері, продовжувачки роду людського. І Матері-батьківщини (З *календаря*). 6. Тому так трепетно щемить у нас, сучасників, серце, коли зачуємо прадавно пісню, в якій дочка благає з чужини: «Якби мама знали, яка в мене біда, вони б передали горобчиком хліба...» (В. *Яворівський*). 7. І немає нічого поетичнішого й справедливішого, як ото над полеглими схилить своє лице Мати-Вітчизна — уособлення всіх матерів рідної землі (О. *Сизоненко*).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення (див. алгоритми на с. 156, 206).

Комунікативний практикум

III. Складіть діалог на тему «День матері в Україні».

338. І. Спишіть уривки з поезій Валерія Кулика, розставляючи розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини й укажіть способ їх вираження.

1. Забувши все на світі я в ніч твою лечу — туди, де вітер свище і плеще по плечу. 2. І шкода, що життя переплутане вкрай суєтою пролітає крізь нас полишаючи смутку сліди. 3. Вчорашнім днем не перестану снити чекаючи на заповітну мить. 4. Батько мій обпершись об одвірок проводить в небо журавлів. 5. Так ми прощаємося з учорашнім болем осмислюючи істину сповна. Так ми бува в задумі летимо вдвляючись на обрій відлетілий. 6. Заманулось мені завернуть до весняного саду і складати пісні **пригорнувши до серця** досаду. 7. Нектар життя метелик п'є торкнувшись крильцями кохання. 8. Роса ранкового туману поволі капа на стежки ще спочива **село саманне** сховавши в вікнах рушники (3 тв. В. Кулика).

Самáнний — збудований із необпаленої цегли — саману́.

II. З'ясуйте значення і зробіть синтаксичний розбір виділених словосполучень (див. алгоритм на с. 29).

Прочитайте і запам'ятайте

Відокремлені члени речення в усному мовленні виділяються інтонацією, а на письмі комами (рідше — тире).

Основні правила вживання розділових знаків представлено в таблиці на с. 236. До названих правил додамо ще такі:

1) **непоширені означення**, що відносяться до іменника і стоять після нього, відділяються комою: *Голос Сашка, чистий, контральтовий, чути десь аж з кімнати бухгалтерії* (О. Гончар);

2) **означення**, що стоїть після означуваного слова, відокремлюється, якщо перед цим словом уже є означення: *Ах, то мрія співала моя свою пісню, сумну, лебедину* (Олександр Олесь);

3) **означення та обставини способу дії** відокремлюються комою, якщо мають порівняльне значення і приєднуються до основного речення сполучниками *як, мов, немов, ніби, начеб* та ін.: *Сонце заховалось у гай за горою, як в зачарований храм* (Б. Лепкий) — обставина способу дії; *Поза́д них визна́чались на чорній, як оксамит, землі рівненькі рядки бураків* (І. Нечуй-Левицький) — означення.

Треба запам'ятати й ті випадки, коли члени речення не відокремлюються:

1) якщо прикметник є частиною складеного іменного присудка: *Він стояв розгублений*;

2) якщо означення відносяться до неособових займенників: *Люблю свою омріяну країну*;

3) якщо означення, виражене дієприкметниковим зворотом, стоїть після вираженого одиничним прикметником означення перед означуваним словом: *Над берегом послався невеликий, густо засвічений білою ромашкою луз (В. Козаченко)*.

339. I. Відредагуйте речення і запишіть. З'ясуйте причини помилок.

1. Повернувшись із відрядження, його радісно зустріла сім'я. 2. Зайшовши в бібліотеку, йому запропонували цікаву книжку. 3. Проїхавши вулицями міста, велосипедистів радісно вітали городяни. 4. Закінчивши школу, збулася його мрія — він став студентом. 5. Милуючись під час канікул мальовничими схилами Карпат, у мене виникало бажання взяти папір та пензля. 6. Дорога прокладається прискореними темпами, прагнучи закінчити її до Нового року. 7. Будучи в Києві, у мене виникло бажання відвідати Володимирську гірку. 8. Повернувшись зі школи, у мене з'явилася необхідність негайно сісти за комп'ютер (З учн. творів).

II. Як змінився зміст речень після виправлення помилок?

III. Перегляньте рекламний тижневик, що видається у вашому місті (вашій області). Чи трапляються в рекламних оголошеннях помилки? З'ясуйте їх причини, виправте і надішліть до редакції тижневика листа з порадами щодо уникнення прикрих неточностей.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яку роль відіграє інтонація в реченнях із відокремленими членами?

2. Назвіть найголовніші правила вживання коми в реченнях із відокремленими означеннями. Наведіть приклади.

3. Які найголовніші правила виділення комами відокремлених прикладок? Наведіть приклади.

4. У яких випадках відокремлені означення і прикладки виділяються тире?

5. Прокоментуйте правила виділення в реченні відокремлених обставин.

6. Поясніть наявність коми в реченні *Сидів, склавши руки навхрест* та її відсутність у реченні *Сидів склавши руки*.

7. Пригадайте відомості про порівняльний зворот та наведіть приклади, коли він відокремлюється в реченні комою.

Ділові папери. Протокол

Мовознавче дослідження

340. І. Прочитайте текст. Якого він стилю? Аргументуйте свої думки. Доберіть заголовок.

Основним видом ділового тексту є документ. **Документ** (слово латинського походження, що означає «доказ») — це засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності і розумову діяльність людини. Документ має правове й господарське значення, зокрема може служити писемним доказом, а також бути джерелом різноманітних відомостей довідкового характеру. Так, документи дають можливість відтворити факти діяльності установи, організації чи підприємства, знайти в закінчених і зданих до архіву справах такі відомості, які мають значення для поточної оперативної роботи і для історії.

Протокол

Управлінський документ містить інформацію, що виникла і використовується в галузі управління. Таким чином, усякий документ — насамперед носій інформації, і це чи не найважливіша його властивість, використовувана в процесі управління.

оперативний
управлінський
документування

Діловодство — це діяльність, яка охоплює питання документування й організації роботи з документами в процесі здійснення управлінських функцій. Діловодство є важливою складовою частиною роботи кожної установи, організації, підприємства. В їх практичній діяльності застосовуються різні системи діловодства, але майже для всіх них є обов'язковим ведення адміністративного діловодства (його ще називають загальним діловодством) (А. Коваль).

ІІ. Випишіть визначення документа. Пригадайте і запишіть назви документів, з якими ви ознайомилися в попередніх класах.

ІІІ. З'ясуйте значення слів, що в рамці, за словником наприкінці підручника.

341. І. Прочитайте текст мовчки. Доведіть, що він наукового стилю.

ХОРОШЕ МОВЛЕННЯ — ХОРОШИЙ ДОКУМЕНТ

Хороший документ — це діловий папір, у якому вдало поєднуються **стандартні мовні засоби** й такі, що не регламентовані традиціями діловодства.

Оскільки мовленню ділових паперів загалом властиві стриманість і навіть сухість, при укладанні документа треба використовувати найменшу можливість для посилення виразності. У того, хто не веде такої роботи, замість офіційно-ділового стилю з-під пера щоразу виходитиме горезвісний **мовний ерзац** — народжене в бюрократичних канцеляріях поєднання слів, які нічого не означають, а лише дратують розумного читача.

Основна ознака **псевдоділового мовлення** — зайвослів'я, що розбавляє фрази водою непотрібних слів. Замість того, щоб сказати *вирішити*, прихильники канцелярських штампів говорять тільки «прийняти рішення», замість *відсутність* — «наявність відсутності», замість *боротися* — «вести боротьбу», або «на сьогоднішній день» замість природного *на сьогодні*. Таких прикладів, на жаль, можна наводити багато, бо багатьох мовців торкнулася ця «хвороба». Бійтеся «захворіти»! І для профілактики скрізь, де можна щось назвати одним словом, а не кількома, робіть саме так, не боячись, що хтось засумнівається в багатстві вашого словника. Мовний недостаток складається не з рясності слів, а з їх точності й доречності. Слово — **могутні ліки**, але хто зловживає ліками, той отруєє і себе, і близьких (*Із кн. «Учіться висловлюватися»*).

II. Поясніть, як ви розумієте значення виділених словосполучень і з якою метою вони вжиті у тексті.

III. Складіть тезовий план тексту і запишіть.

Слово-диво

342. I. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Що ви дізналися про *протокол* як документ?

ПРОТОКОЛ

Хай думок не кожен порух,
та чи єдність, чи розкол,
все, про віщо йшлося на зборах,
відбиває **протокол**.

Склад **президії**. Присутні
(кількість їх). Порядок дня.
Основні думки присутні —
план, конкретні завдання.

Що зробив ваш осередок
(все важливе, непросте).
Слухали: про те-то й те-то,
Ухвалили: те-то й те...

Протоколи ще бувають
дещо схожими на **акт**,
документ, який складають
про подію, певний факт.

Між державами **угоди**
про кордон чи про футбол, —
домовляються народи, —
це так само — **протокол**.

Д. Білоус

II. Доведіть, що слова *рух, подув, повів, поривання* є синонімами до слова *порух*.

III. З'ясуйте значення виділених слів за словником наприкінці підручника.

Мовознавче дослідження

343. Прочитайте текст. Зверніть увагу на особливості оформлення протоколу.

Протокол — один із найпоширеніших документів. У ньому фіксують хід і результати проведення зборів, конференцій, засідань, нарад. У протоколах відбиваються всі виступи з питань, що розглядаються, і рішення, прийняті в результаті обговорення.

Протокол веде секретар або інша спеціально призначена особа. Протоколи загальних зборів (нарад) підписують голова й секретар, а протоколи засідань комісій — усі члени президії.

За обсягом фіксованих даних протоколи поділяють на:

1) стислі, в яких записано лише ухвалу або поширену резолюцію, а також зазначено номер, дату, назву організації, кількість присутніх, порядок денний; під рубрикою «Слухали» — назва питання, хто висловився;

2) повні, в яких записуються виступи доповідачів та інших учасників зборів, нарад, засідань (у докладний протокол заносять також запитання доповідачеві та конспективний запис виступів під час обговорення);

3) стенографічні, де всі виступи, репліки, запитання й відповіді записуються дослівно (*С. Шевчук*).

Секретар — службовець, який відповідає за діловодство установи; виборна посада людини, яка веде протокол на зборах. *Стеногра́ма* — швидкий дослівний запис усного мовлення за допомогою спеціальних умовних знаків; *стенографічний* — який найточніше відображає зміст висловлювання. *Резолю́ція* — рішення, постанова, ухвала.

344. I. Ознайомтеся з пам'яткою. Спираючись на зразок на с. 244, складіть продовження протоколу зборів уявного класу, присвячених обговоренню актуальних питань.

Пам'ятка

Як складати протокол

1. Оберіть голову зборів, який володіє організаторськими здібностями і правильним усним мовленням.

2. Оберіть секретаря, який має бути грамотною людиною та вміє конспектувати усні висловлювання.

3. Хід зборів (засідань) протоколюйте на чернетці.

4. По завершенні засідання оформляйте текст протоколу, чітко дотримуючись структури документа.

5. Готовий текст засвідчіть підписами голови і секретаря зборів (засідань).

Зразок

Протокол № 4

10.05.200. . р.

м. Харків

Зборів учнів 8-А класу
середньої школи № 6 м. Харкова
від 10 травня 200. . року

Присутні: класний керівник Г. І. Шепель, 23 учні

Відсутні: 5 учнів (через хворобу)

Голова зборів — *Тетяна Бойко*

Секретар — *Василь Шегора*

Порядок денний

1. Стан успішності класу в II семестрі.

2. ...

I. С л у х а л и: Інформацію старости класу Ганни Василенко, яка сказала...

В и с т у п и л и: 1. Олег Волков відзначив, що не всі учні працюють на повну силу; підкреслив, що необхідно відвідувати додаткові заняття з предметів.

2. Зоя Лисенко запропонувала організувати групу взаємоконтролю з алгебри.

3. Ольга Антонюк говорила про важливість дотримання режиму дня, поділилась досвідом поєднання занять у школі та в секції з аеробіки.

У х в а л и л и: 1. Створити групу взаємодопомоги з алгебри; відповідальний Володимир Хоменко.

2. Скласти графік консультацій з предметів, призначити консультантів з алгебри, фізики та хімії; відповідальні Інга Білич і Марко Горовий.

II. С л у х а л и: ...

В и с т у п и л и: ...

У х в а л и л и: ...

Голова зборів

Секретар

(Підпис) *Т. Бойко*

(Підпис) *В. Шегора*

Комунікативний практикум

II. За зразком складіть протокол зборів вашого класу. Скористайтесь пам'яткою на с. 243.

32. Відокремлені уточнювальні запитання та обставини

Перед тобою світ —
великий том розкритий.

М. Рильський

Слово-диалог

345. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Виділіть у тексті елементи роздуму. З якою метою використовує автор цей тип мовлення? Про кого йдеться в уривку? Які міркування викликав у вас прочитаний текст? З яким віршем поетеси перегукується уривок?

ГІМН ЖИТТЮ

Воля! Хто його видумав, хто вперше вимовив це слово? Благословен хай буде навіки!.. Скільки тут простоти, скільки величі! Який безмежний незбагненно широкий зміст! Скільки крові пролилося — і ще **проллється!** — щоб звучало воно повноцінно, гордо на весь голос.

Воля! Це клекіт орла, що ширяє там, в **недосяжній висоті**, гучний поклик трембіти, непорочність смерек, що віками ждуть не діждуться обіймів сонця; це буяння дикої ружі, переливи роси, плин потоку; це — Чорногора з її незабутньою Довбушевою вольницею...

Ні перед чим не зупиняйтесь, не хилитись — піти! Аж на те далекеє верхів'я. Зійти й поставити стару корогву — нехай має! Хай буде знаком, ясним дороговказом.

Вони стояли на самісінькій вершині Лукавиці, безмовні, зачаровані красою Бескидів. Перед ними у всій своїй мальовничості лежало царство гір і лісів. Буйні вітри чесали зелені коси смерек, полоскали ущелини, в які не пробивалося сонце. Гори співали — потоками, **птаством**, голосами звірів і худоби. Все це перевивалося пахощами **полонинських** квіток, ніжною **голубінню** височини, злітало до сонця. Проте не зникало. Між землею і небом лунала якась могутня і воднораз спокійна мелодія — **гімн життя**, як у думках нарекла її Леся. Спів бен-тежив молоді груди, родив у них нестримний потяг до творення. Співало серце. Її змучене, стомлене серце. Чого хотіло? Спокою, забуття? В такий час? У краю, де гніздяться орли, де в **кам'яних** ложах набираються сили громи?.. Ні, серце! Нам з тобою іще стояти супроти бурі, будити мертвих. Чуєш-бо? Хай навіть ота лавина з гір впаде на голову, мов доля злая, стояти маєм! Стояти будем! (*За М. Олійником*).

II. Випишіть речення з відокремленими членами і з'ясуйте їх значення.

III. Поміркуйте, з якою метою виділено комами словосполучення *в недосяжній висоті*, яким членом речення воно виступає і до якого слова відноситься. Якщо його опустити, що зміниться в змісті речення?

IV. Виділені слова розберіть як частину мови.

Мовознавче дослідження

346. I. Спишіть речення. З'ясуйте значення виділених словосполучень. Поміркуйте, чому вони виділені. Які це члени речення — обставини чи додатки?

1. Вузька, поросла споришем вулиця **стьобнула** на околицю села. Там, **за крайніми хатами**, вже виднівся пагорб із залишками старого замку. 2. На чільному місці, **поруч із Кобзарем**, висів портрет чоловіка середніх літ зі світлим, крутолобим чо-

лом і довірливими очима. 3. Я вже не кажу про Івана Франка, записи якого складають золотий фонд української фольклористики та етнографії. **Окрім пісень, обрядів**, великий Каменяр уклав чотиритомне зібрання прислів'їв та приказок. 4. Заклади обов'язково освячували ритуальним обідом. Тут же, **за ритуальним обідом**, домовлялися, коли будуть зводити стіни. 5. Нині, **вже на відстані часу**, я часто згадую сільські забавки, намагаюся проаналізувати їх, збагнути їхню природну стихію. 6. Невдовзі, **особливо в посушливі літа та суворі зими**, в колодязі часто не вистачало води. 7. Витоки колективної допомоги, що була поширена в багатьох народів, **зокрема і слов'ян**, сягають глибокої давнини. 8. Згодом, **після десятирічки**, наші шляхи-дороги розійшлися (З *тв. В. Скуратівського*).

II. Прочитайте речення, опустивши виділені члени речення. Як від цього зміниться зміст кожного речення? Чи можна назвати ці члени речення *уточнювальними*? (Див. с. 248).

III. З'ясуйте значення слів *ритуал, ритуальний, закладини*. Скористайтеся словником наприкінці підручника.

IV. Зробіть фонетичний розбір слова *обов'язково*.

347. I. Прочитайте речення, дотримуючись *видільної інтонації*. Визначте уточнювальні члени речення, їх вид і спосіб вираження.

1. У живопису, особливо в тематичних картинах, характери героїв та ситуації дещо загострюються порівняно з літературою. 2. Мистецтво, подібно до мови, є засобом спілкування людей, подібно до педагогіки і моралі — засобом виховання, прищеплення знань і норм поведінки в суспільстві. 3. Танцюристові, крім власного тіла, для створення образу нічого не потрібно. 4. Твори художньої літератури, навіть написані рідною мовою читача, через сто-двісті років потребують коментарів, пояснення слів і виразів. 5. Значно важче, майже неможливо, навчитися розуміти китайську класичну музику. 6. Подібно окремій людині, людство росте, переживає дитинство, юність, дедалі мужніє. 7. Що ж до зору, то він був у первісного мисливця, завдяки способу його життя, розвинений не гірше, ніж у людини XX століття (З *тв. П. Білецького*).

II. З'ясуйте, як уточнювальні члени впливають на зміст речення і за допомогою яких слів приєднуються до нього.

III. Поміркуйте над змістом другого речення. Як ви його розумієте?

Комунікативний практикум

348. Складіть і розіграйте полілог за ситуацією. Ви з меншим братиком чи сестричкою відвідали виставку картин відомого художника. Прийшовши додому, вдвох розкажете батькам про враження від побаченого. У розмові вживайте речення з відокремленими уточнювальними членами.

349. І. Розгляньте таблицю. Прокоментуйте умови виділення уточнювальних членів речення.

Відокремлені уточнювальні члени речення

Вид	Спосіб вираження	Умови виділення в реченні
Додатки та інші члени речення	іменник або займенник зі словами <i>крім, окрім, за винятком, замість, зокрема, наприклад</i> та ін.	якщо мають значення виключення, виділення або уточнення
Обставини місця, часу, способу дії (рідше)	прислівник, іменник із прийменником або словосполучення	якщо мають уточнювальне значення і пояснюють обставину, до якої відносяться

ІІ. Із поданих речень доберіть приклади до наведених у таблиці характеристик відокремлених уточнювальних членів речення. Зверніть увагу на розділові знаки, якими виділяються ці члени речення. Приклади запишіть.

1. По той бік шляху, деє далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва (*Григор Тютюнник*). 2. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. 3. Окрім Гафійки, було ще два наймити (*З тв. М. Коцюбинського*). 4. За селом, у степу, є солдатська могила, а повз неї на захід дорога лягла (*М. Нагнибіда*). 5. Замість сіней, Пилип зробив сяку-таку примостку. 6. За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив (*Із тв. Панаса Мирного*). 7. А там, далеко, край степу, мріє Чорне море (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Квіти, наприклад ромашка, нагідки, вживаються як лікувальні засоби (*З календаря*).

Комунікативний практикум

ІІІ. Побудуйте розповідь про відокремлені уточнювальні члени речення. Зверніть увагу, чим вони відрізняються від звичайних відокремлених членів.

Із секретів синтаксису

Уточнювальні обставини відрізняються від звичайних тим, що до них ставиться не просто питання *де?*, *коли?*, *як?*, а питання *де саме?*, *коли саме?*, *як саме?*: *Село вже зникло (де?) позаду, (де саме?) за пагорбом темним.*

350. I. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть відокремлені уточнювальні члени.

1. Тихо поволі нога за ногою пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі (М. Коцюбинський). 2. Там угорі на одному з найвищих перевалів засів противник (О. Гончар). 3. Обов'язково треба крім соціальної науки винести зі школи чесні погляди на свій народ (І. Карпенко-Карий). 4. Замість виснаженої смертельно втомленої колони пролітали перед ним лави інших мовби **окрилених** людей (О. Гончар). 5. Уранці ще до схід сонця Надійку збудив батько (Д. Бедзик).

II. Виділені слова розберіть як частину мови.

Комунікативний практикум

351. Пригадайте своє відвідання читального залу в шкільній бібліотеці і складіть усне міркування на тему «Картина світу у слові й книзі».

Прочитайте і запам'ятайте

Відокремлюватися можуть і члени речення з уточнювальним значенням, що конкретизують або пояснюють значення другорядних і головних членів речення.

Найчастіше вживаються уточнювальні **обставини** місця, часу, а іноді — й способу дії. В усному мовленні вони виділяються інтонацією. Наприклад: 1. Рівно, на повні груди, дихає степ (І. Кириченко) — обставина способу дії рівно конкретизується відокремленою уточнювальною обставиною на повні груди; 2. Восени, перед відльотом у вирій, тривожиться і табунами збирається птаство (М. Стельмах) — обставину часу восени уточнює, конкретизує відокремлена обставина перед відльотом у вирій.

Уточнювального значення набувають **додатки** та інші члени речення, що приєднуються до основної частини речення за допомогою сполучників *тобто, цебто, аби, а саме* та приєднувальних слів *крім, окрім, на відміну, наприклад, за винятком, замість, причому* та ін. Наприклад: Ці велетні, тобто величезні дерева, ростуть далеко одне від одного (Панас Мирний) — до підмета *велетні* за допомогою сполучника *тобто* приєднана прикладка *величезні дерева*, що має уточнювальне значення; В Європі є майже всі природні зони земної кулі, за винятком зон жаркого поясу — відокремлений додаток *за винятком зон жаркого поясу* містить уточнення щодо змісту речення.

З названими сполучниками і приєднувальними словами обставини, додатки та уточнювальні інші члени речення на письмі виділяють **комами** і **тире**, зрідка беруть у **дужки**.

Розділові знаки при уточнювальних словах

Правило	Приклади
Ставиться к о м а	
При уточнювальних та пояснювальних членах речення, що пов'язані з уточнюваним словом інтонаційно чи сполучниками або приєднувальними словами	<i>Більш жодного звуку не донеслося, крім повіювання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду (Марко Вовчок);</i> <i>Микола, замість панського лаку, вийшов на своє поле (І. Нечуй-Левицький).</i>
Ставиться т и р е	
При уточнювальних членах речення, якщо вони віддалені від уточнюваного слова або виражені багатослівними зворотами	<i>Звідусіль — з лісу й полів, ярами й балками — збігались ручай (І. Цюпа).</i>

Уточнювальні члени речення, як і інші відокремлення, широко вживаються в текстах різних стилів, однак найчастіше вони функціонують у книжних стилях: у науковому та діловому, як правило, уточнюють, конкретизують зміст речень, а отже, й тексту, а в художньому й публіцистичному можуть виступати ще і як засіб образності.

352. І. Відновіть текст і запишіть, увівши з довідки опущені уточнювальні члени речення. Проведіть взаємоперевірку виконаного завдання. Порівняйте обидва тексти. Зробіть висновок, як впливають на зміст і стилістичне забарвлення тексту уточнювальні та інші відокремлені члени речення.

У Комарівці ... , люди дуже схожі одні на других: і чоловіки, і жінки однакові на зріст, Усі хати в Комарівці чималі, чисті, зі світлицями. Народ не бідний, навіть заможний.

У кінці села, ... , стоїть хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому садку, де старі дерева — ... — зовсім закривають її своїм гіллям.

Раз після Великодня, ... , вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір. Паляник порався в дворі коло воза, його жінка, ... , теж вийшла з хати. Найстарша Паляникова дочка, ... , обмітала коло порога сміття. Недалеко від них, ... , сиділо рядком восьмеро дітей, ... (За І. Нечуєм-Левицьким).

Д о в і д к а: як і в інших невеликих селах того краю; дрібних і малих; високі, рівні станом; високі черешні, густі сливи; в самій глибині яру; чудового весняного ранку; Одарка; Василянка; на призьбі.

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір першого речення (див. алгоритми на с. 156, 251). З'ясуйте роль однорідних і відокремлених членів речення.

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Яка роль інтонації в реченнях з уточнювальними членами?
2. Чим уточнювальні обставини відрізняються від звичайних обставин? Наведіть приклади.
3. Коли додаток стає уточнювальним членом речення? Проілюструйте прикладами.
4. Коли уточнювальні члени речення виділяються комами? тире? Наведіть приклади речень.

353. Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими членами і зробіть синтаксичний розбір їх. Скористайтеся алгоритмами на с. 156, 251.

ЖИТТЯ

Життя є молодість, труд і любов. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя людина лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів вона засяє нестерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає в світі.

Труд, як материнська рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом. Він не зраджує. У радісній знеможі він пахтить, як дорога.

Любов. Відчуваю я її, як дорогу, теплу долоню на голові. Вона перебирає моє волосся, лоскоче мене за вухом, ніби я якесь мале. Вона — щось таке, що підносить людину вгору, і завмирає в неї дух. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива, надвоє. Скільки людей співало їй! А вона, пишна, сходить, сонцем іде на небо, світить, б'є в очі, як у глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить... (За Ю. Яновським).

Зразок усного розбору

Луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків (Панас Мирний).

Речення розповідне за метою висловлювання, неокличне за інтонацією, за будовою просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене відокремленою поширеною обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом (словосполученням — дієприслівником *струшуючи* і залежними від нього словами). Приєднується до основного речення за смыслом та інтонаційно. Відноситься до дієслова-присудка *розлягалися*. Стоїть у середині речення, тому з обох боків виділяється комами.

Зразок письмового розбору

Луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків (Панас Мирний).

Розпов., неокл.; просте, двоскл., пошир., повне; ускладн. відокр. пошир. обстав., дієприсл. зворотом; виділ. комами.

АЛГОРИТМ
характеристики відокремлених членів речення

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

354. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

- З якою метою другорядні члени речення відокремлюються?
- Яку роль відіграє інтонація та розділові знаки при відокремленні членів речення?
- Які члени речення можуть відокремлюватися? Наведіть приклади.

4. Чому не відокремлюються головні члени?
5. Як відокремлені члени впливають на зміст речення, тексту?
6. У яких випадках відокремлюються означення?
7. Чим можуть бути виражені відокремлені означення? Наведіть приклади.
8. Коли відокремлюються прикладки? Наведіть приклади.
9. Чим можуть бути виражені відокремлені обставини? Наведіть приклади.
10. Чим відрізняються уточнювальні члени речення від решти відокремлених?
11. У яких випадках відокремлені члени речення відділяються тире?
12. У яких стилях мовлення і з якою метою вживаються речення з відокремленими й уточнювальними членами?

355. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

I. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

Було у матері три сини. Спритні мов соколи мудрі і добрі як старі і бувалі люди шляхетні і дужі наче ясени. Покликали їх до війська рідну землю боронити від ворога. Хоробро билися брати. Ставали вони на бій плече в плече. Завжди два по боках, а один посередині. І цей живий трикутник був нездоланий (*Нар. творчість*).

II. Поясніть написання виділеного слова.

II рівень

I. Зробіть синтаксичний розбір речення.

Тугий сніпок, наче гарячий серпень, красується на вишитому рушникові (*В. Скуратівський*).

II. Перебудуйте подане речення так, щоб відокремлений член стояв перед означуваним словом. Як зміниться інтонація і пунктуація речення від такої перебудови?

III рівень

I. Утворіть варіанти поданого речення, щоб воно містило: а) відокремлене означення; б) відокремлену прикладку; в) відокремлену

обставину; г) уточнювальний член речення. Запишіть утворені речення.

І нині ваблять до себе мальовничі левади щедрих душею прихильників дикої природи (*М. Яценко*).

II. Напишіть твір у художньому стилі на тему «Весняні краєвиди», використовуючи подані вислови.

Озерця, наче небесні очі; бурулька, як кришталь; мороз, ніби майстер-різьбяр; краплинки, як діаманти; тепле сонечко, як матуся; небо, як блакитний серпанок.

В а р і а н т 2

I рівень

I. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

Після теплих літніх дощів хліба налилися бронзою. І завирувало заграло **жовтогаряче** море навкруги Білогір'я хлюпаючи золотими бурунами колосків у сади і городи.

Пахощі зрілого хліба особливо були відчутні вечорами коли спадала спека і настояне на колосках повітря розтікалося селом (*І. Цюпа*).

II. Поясніть написання виділеного слова.

II рівень

I. Зробіть синтаксичний розбір речення.

Український народ творив свою мову упродовж віків, заносючи до мовної скарбниці добірний нектар слова (*І. Вихованець*).

II. Перебудуйте подане речення так, щоб дієприслівник став дієсловом-присудком. Як від цього зміниться зміст речення?

III рівень

I. Утворіть варіанти поданого речення, щоб воно містило: а) відокремлене означення; б) відокремлену прикладку; в) відокремлену обставину; г) уточнювальний член речення. Запишіть утворені речення.

Тарас Шевченко хліборобську долю вимірював на пропахлій чорноземом ріллі розміреними кроками в ранковий туманець (*І. Пільгук*).

II. Напишіть розповідь у науковому стилі на тему «Роль відокремлених членів речення в мовленні».

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

Спробуємо узагальнити у вигляді тез найскладніші моменти у засвоєнні розділів синтаксису «Словосполучення», «Просте речення».

1. Окличними можуть бути розповідні, питальні та спонукальні речення.

2. І підмет, і присудок можуть бути виражені словосполученням, сполученням слів, фразеологізмом.

3. Тире між підметом і присудком може ставитися, якщо пропущено дієслово-зв'язку в повному реченні або другорядний член — у неповному.

4. Узагальнено-особове односкладне речення схоже на означено-особове або неозначено-особове, але за змістом інше — стоїть усіх і кожного.

5. Якщо в реченні з відсутнім присудком є другорядні члени, що належать до групи присудка (додаток, обставина), це речення двоскладне неповне, а не односкладне називне.

6. Слова у словосполученні з'єднуються підрядним зв'язком (узгодження, керування, прилягання), а однорідні члени речення — сурядним зв'язком (сполучниковим, безсполучниковим, змішаним).

7. У реченні з узагальнювальним словом двокрапка ставиться безпосередньо перед однорідними членами, а тире — одразу після однорідних членів.

8. Вставні слова (словосполучення, речення) стосуються змісту висловлювання, а вставлені — не стосуються.

9. Дужки і тире при вставлених конструкціях — знаки синонімічні.

10. Відокремленими можуть бути тільки другорядні члени.

11. Власне відокремленими бувають означення (також прикладки) та обставини, а відокремленими уточнювальними — додатки, означення (також прикладки) та обставини.

Які ще висновки з вивченого ви зробили?

Зв'язне мовлення

Твір-роздум на морально-етичну тему в публіцистичному стилі

356. І. Прочитайте текст. З'ясуйте, що виражає заголовок — тему чи основну думку. Доведіть, що текст належить до розповіді. Визначте його стильову належність.

ВИДАТНА ЛЮДИНА ВІЯВЛЯЄ СВОЮ ВЕЛИЧНІСТЬ ТИМ, ЯК ВОНА ПОВОДИТЬСЯ З «МАЛЕНЬКИМИ» ЛЮДЬМИ

Боб Гувер, відомий льотчик-випробувач, часто брав участь у повітряних шоу. Одного разу він повертався додому до Лос-Анджелеса після повітряного шоу в Сан-Дієго. На великій висоті обидва двигуни літака раптово зупинились. Завдяки майстерним маневрам пілотові вдалося приземлити літак, і ніхто не постраждав.

Першим кроком Гувера після приземлення було перевірити паливе, бо він підозрював, що літак Другої світової війни, (саме на такому він літав), було заправлено не бензином, а паливом для реактивних літаків. Повернувшись на аеродром, він викликав механіка, який обслуговував його літак. Молодий хлопець, шокований своєю помилкою, щиро заплакав. Механік завдав збитків надто коштовному літакові й міг стати винуватцем загибелі трьох осіб.

Можете тільки уявити розлюченість Гувера! Як цей гордий та педантичний пілот міг би відреагувати на таку безвідповідальність! Але Гувер не вилаяв механіка, він навіть не дорікнув йому. Навпаки, він поклав свою велику руку на плече юнака й сказав: «Я впевнений, що ти такого ніколи більше не допустиш, тому хочу, щоб завтра саме ти обслуговував мій літак» (*Д. Карнегі*).

II. Яку морально-етичну проблему порушує психолог Дейл Карнегі? Як би ви вчинили в подібній ситуації?

III. Складіть план. Підготуйте усний переказ тексту.

357. I. Поміркуйте, яких моральних норм та етичних правил необхідно дотримуватися в суспільстві. Запишіть їх у вигляді порад своїм ровесникам.

II. Пригадайте, з якими творами художньої літератури на морально-етичну тематику ви ознайомились у 8 класі.

Мудрість народу

358. I. Прочитайте народні вислови. З'ясуйте, яких загальнолюдських і моральних цінностей вони стосуються.

1. Не шукай правди в інших, коли в тебе її немає. 2. Брехня і приятеля робить ворогом. 3. Не родись багатим та вродливим, а родись при долі та щасливим. 4. Друзі пізнаються в біді. 5. Добро роби скільки можеш, від того ніколи не занеможеш.

Комунікативний практикум

II. Складіть невеликий твір у публіцистичному стилі за одним із висловів. Обґрунтуйте ваше ставлення до порушеної проблеми.

359. І. Прочитайте вголос гумореску Павла Глазового. З'ясуйте, яку моральну норму вона ілюструє.

ВІРНИЙ ДРУГ

Чоловік прийшов до друга.
— Здрастуй. Як діла?
Я позичити хотів би
На півдня осла.
— О, для тебе, — друг говорить, —
Ладен я на все.
Та осла немає дома,
Жінка десь пасе. —
А осел в сараї рядом
Раптом як ревне.
— Що ж ти брешеш?
Він же дома.
Не дури мене.
— А звідкіль же ти дізнався,
Що він дома є?
— Як не знати, він же, чуєш,
Голос подає.
— Що? — обурився хазяїн. —
Друг ти мій чи ні?
Як же ти ослові віриш
Більше, ніж мені?

П. Глазовий

II. З'ясуйте, яке з прислів'їв виражає основну думку гуморески:
1. *Для милого друга і вола випряже з плуга.* 2. *В лиху годину узнаєш вірну людину.* Свою думку доведіть.

Комунікативний практикум

III. Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру на тему «Чи вірите ви в дружбу?».

360. І. Прочитайте учнівський твір. Визначте тип мовлення. З'ясуйте, чи актуальну тему висвітлює автор. Виділіть мікротеми висловлювання (складіть план).

Ми живемо в епоху інтенсивного розвитку науки і техніки. Але поряд з усіма перевагами нашого життя наявні й негативні наслідки науково-технічного прогресу: забруднення повітря, високий рівень шуму та радіації, невиліковні хвороби. Про це все дізнаєшся з газет, журналів, книжок, телепередач. Людству загрожує загибель, якщо воно терміново не змінить свого ставлення до природи.

Ця проблема стосується, на жаль, і нашого міста. Дуже прикро бачити, як вирубують дерева перед будівлями, забруд-

нюють зони відпочинку в парках. На мою думку, необхідно розробити програму щодо поліпшення стану екології в місті, займатися пропагандою зелених насаджень.

Нещодавно у книзі «Твоя планета Земля» я прочитала про конкурси на краще подвір'я в Голландії. Уявляєте, там кожного місяця визначають переможців у такій номінації! Їх нагороджують премією. І таким чином заохочують до збереження й поліпшення паркових зон. А в Харкові ще в 1988 році відбулося перше в Україні дитяче природоохоронне свято — День деревонасаджень. У центрі міста було висаджено понад 5000 дубів, ясенів і кленів. Невже й ми не зможемо садити дерева та кущі, прибирати вулиці міста, а потім усе це дбайливо доглядати?!

Особисто мене ця тема настільки хвилює, що я навіть у створенні власного проекту (це було домашнім завданням з інформатики) розробила студію флористики. Мені дуже хочеться, щоб наше місто було схоже на величезний сад, а в ньому жили щасливі люди. Але цього можна досягти лише тоді, коли всі цього забажають і зрозуміють, що не Земля належить нам — це ми належимо Землі (Анастасія Р.).

II. Виділіть у тексті тезу, доведення й висновки. З'ясуйте, чи переконливі аргументи наводить автор на підтвердження тези.

Краса врятує світ

361. Чи згодні ви з думкою: *Краса врятує світ*? На підтвердження цієї тези наведіть 3—4 переконливі доведення (аргументи). Покладіть їх в основу власного твору-роздуму. Скористайтесь фотоілюстрацією.

На щорічній виставці квітів у Києві

362. Користуючись пам'яткою, складіть усний роздум на тему «Борімося за чистоту нашого міста (села)». Критично оцінюйте факти і явища навколишньої дійсності. Продемонструйте свою громадянську позицію.

Пам'ятка

Як працювати над твором-роздумом на морально-етичну тему в публіцистичному стилі

1. Продумайте послідовність викладу думок, складіть план майбутнього твору.
2. У вступі сформулюйте тезу, яку вам треба довести в основній частині твору.
3. Обґрунтовуючи твердження, використовуйте переконливі аргументи й докази, наводьте приклади.
4. Висловіть власне ставлення до порушеної у творі проблеми.
5. Свої міркування ілюструйте крилатими висловами, прислів'ями та приказками морально-етичної тематики.
6. Використовуйте слова і сполучення слів, що пов'язують тезу й аргументи, аргументи й висновок: *тому що, оскільки, тому, відтак, таким чином, отже* та ін.
7. Завершіть твір-роздум в і с н о в к о м у вигляді побажання, заклику, звернення чи поради.
8. Дотримуйтеся вимог публіцистичного стилю (доречно вживайте питальні й окличні речення, вставні слова і слово-сполучення, звертання, багатозначні й експресивно-емоційні слова тощо).

363. I. Поміркуйте, які морально-етичні проблеми хвилюють вас — сучасних юнаків і дівчат. Сформулюйте ці проблеми так, щоб їх можна було використати як заголовки майбутніх газетних заміток чи статей.

II. Напишіть твір-роздум на тему «Моральні принципи сучасної молоді», додержуючись вимог публіцистичного стилю.

Слово-диво

364. I. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте, що виражає заголовок — тему чи основну думку. Визначте стиль і тип мовлення. Усно схарактеризуйте речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ

Українська пісня! Хто не був зачарований нею? Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів? Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх? Який боєць

не знаходив для себе в українській пісні сили й завзяття, бойової щедрості, любові до народу, презирства до ворога і до смерті?

Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу. Це історія народу-трудівника, народу-воїна, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі віки витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя.

Українська пісня — це бездонна душа українського народу, що створив пісенні скарби, якими можемо з гордістю ділитися з людством, викликаючи в нього подив і захоплення.

Будьмо гідними цих коштовних перлин, бережимо їх, очищаймо ними наші душі й серця, передаваймо цей неоціненний скарб нашим дітям і внукам! (За О. Довженком).

II. Випишіть речення, що відповідають характеристиці: питальне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними членами. Підкресліть головні й другорядні члени. Дайте їм характеристику (див. алгоритми на с. 49, 56, 67, 80).

III. Зробіть повний синтаксичний розбір останнього речення (див. алгоритми на с. 128, 156).

365. I. Проаналізуйте сполучення слів у кожній групі. Дослідіть, які з них не належать до словосполучень. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Пізнавати світ; буду усміхатися; визнаний майстер; сходження на гору.

2. Секрет таланту; людське здивування; існує повір'я; розповідь про героя.

3. Біля ставу; історія світу; піклуватися про друзів; більшість громадян.

4. Дуже сильний; нехай усміхається; перелік для ознайомлення; господарська діяльність.

5. Здавна використовують; охороняється законом; різні регіони; менш відповідальний.

II. У словосполученнях визначте головне і залежне слова. Назвіть вид словосполучення за способом вираження головного слова та за зв'язком між словами.

III. Складіть і запишіть речення зі словосполученнями однієї з груп.

366. I. Складіть і запишіть словосполучення, добираючи відповідні слова з дужок. Визначте вид зв'язку між головним і залежним словом. Схарактеризуйте словосполучення за будовою.

Адресний, адресний (вітання, допомога). Артист, актор (театру, естради). Базар, ринок (книжковий, світовий). Братів, братній, братерський (дружба, родина, стосунки). Вежа, башта (водонапірна, телевізійна). Вибирати, добирати, обирати (напряму руху, огірки, потрібну літературу). Відносини, стосунки,

відношення (сина з батьком, дипломатичний, відсотковий). Водний, водяний (станція, млин). Письмовий, писемний, писаний (рідною мовою, іспит, джерело).

Комунікативний практикум

II. Складіть діалог-пояснення відтінків значень утворених словосполучень.

367. I. Спишіть речення, визначте порядок слів. Доведіть, що виділені сполучення слів — речення. Змініть місце узгоджених означень відповідно до означуваного слова. З'ясуйте вид утворених синтаксичних конструкцій.

Вода холодна. Дніпро широкий. Течія швидка. Уже на середині вибився з сил. Стомився, часто пірнаючи, ховаючись під хвилями від печенізьких стріл. Терпнуть руки, ноги зводять корчами... (*С. Плачинда*).

II. Яка роль порядку слів у реченні? Як він впливає на вид речення?

III. Назвіть неповні речення. Свою думку доведіть.

 IV. Складіть узагальнювальну схему чи таблицю «Спільні й відмінні ознаки слова, словосполучення й речення».

Слово-гиво

368. I. Прочитайте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок. Проаналізуйте будову речень. Продовжіть висловлювання, зберігаючи його стиль (усно).

Рідне слово — це невід'ємна частина рідного краю. Для українця це закучерявлені темними парками **схили Дніпра** в Києві, над якими велично здіймається в небо дзвіниця Печерської лаври; це старовинна **архітектура Львова**, золотoverхий Чернігів над срібною Десною, стрункі й строгі хмарочоси індустріального Харкова, буйнозелена Волинь із сумними **плесами озер**.

А над усією Україною, у Каневі, на Чернечій горі, — могила Великого Кобзаря, який колись розказав нашою мовою минулу славу українського народу.

Це мова могутнього військового й політичного об'єднання Запорозька Січ, що довго й завзято боронило свою волю.

Нашою мовою Маруся Чурай складала пісні, що додавали козакам снаги, нею звучали накази славнозвісного полководця й гетьмана Петра Сагайдачного, який вів на бій **козацькі полки**... (*А. Матвієнко*).

II. Випишіть граматичні основи речень. Дайте повну характеристику головним членам (див. алгоритми на с. 49, 56).

III. Замініть виділені словосполучення синонімічними. Дослідіть синтаксичну роль слів у синонімічних словосполученнях.

IV. Поясніть уживання тире в реченнях.

369. I. Перебудуйте прості двоскладні речення на односкладні. Визначте тип односкладних речень і спосіб вираження в них головного члена.

1. Уперше ім'я Ярослава Мудрого згадується в літописній статті «Повісті минулих літ» (*С. Махун*). 2. Спочатку Софія Київська була оточена відкритою галереєю (*С. Кримський*). 3. Краса людини — творця мови, садівника прекрасного на землі — втілена у багатобарвності й могутності рідного слова (*І. Вихованець*). 4. Найглибший колодязь зберігся тільки у дворі Ужгородського замку (*В. Зубач*). 5. Про цілющі властивості джиджури гуцули склали багато пісень (*Ф. Мамчур*). 6. Повага до старших, до батьків вважалась у народі рисою, притаманною кожній порядній, вихованій людині (*Г. Бондаренко*).

II. Чи можна вважати утворені речення синонімічними до поданих?

Комунікативний практикум

III. Складіть і запишіть діалог на тему «В чому краса людини?». Яку роль виконують неповні речення в репліках діалогу?

370. I. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок — тему чи основну думку висловлювання. Назвіть тип односкладного речення, яким сформульовано заголовок.

БЕРЕЖІТЬ БАГАТСТВА ПЛАНЕТИ

Людське життя неможливе без рослин. Недарма їх називають зеленими друзями людини. Рослини забезпечують нашу атмосферу киснем. Вони дають нам основні продукти харчування. З них утворилися величезні паливні багатства. Багато рослин завдяки своїм цілющим властивостям здавна використовують для лікування: з них виготовляють медичні препарати.

У наш час з усіх кінців земної кулі лунають голоси вчених, які з тривогою повідомляють про значне збіднення рослинності в різних регіонах. В окремих країнах створено Червоні книги, що містять відомості про рідкісні види їхньої флори.

Якщо ви любите свій рідний край, намагайтеся зробити все можливе, щоб зберегти його красу й неповторність (*За В. Протоповою*).

II. Випишіть односкладні речення. Визначте їх тип і спосіб вираження головного члена.

III. Назвіть складні речення, частинами яких є односкладні речення.

Мудрість народна

371. I. Прочитайте прислів'я і приказки на с. 262. Визначте їх тематику. Випишіть лише ті, до складу яких входять неповні речення. Поставте відповідний розділовий знак на місці пропущеного члена речення.

1. Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не бояться. 2. За науку цілуй батька і матір у руку. 3. Малі діти спати не дають, а великі дихати. 4. У всякої Домашки свої замашки, одна любить ложки та чашки, а інша сережки та пряжки. 5. Чоловік у хаті голова, а жінка душа. 6. Не потрібен і клад, коли в сім'ї лад. 7. Жінка за три кути хату держить, а чоловік за один. 8. Дитина плаче, а матері боляче. 9. У малого заболить пальчик, а в матері серце.

II. З якою метою використовуються неповні речення у складних?

Комунікативний практикум

III. Як ви розумієте зміст виділеного прислів'я? Свої міркування висловіть у творі-роздумі.

Слово-диво

372. I. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Дослідіть, чим ускладнені речення. Поясніть умови вживання розділових знаків.

До тебе мій дорогий юний друже приходять усе нові та нові книжки. Художнє слово з нами все життя починаючи від маминої колискової. Поволі сходинок за сходинок ти входиш у світ великої літератури у світ Шевченка і Франка Лесі Українки й Котляревського. Безперечно уявити рідну землю без пісень неможливо. Учені кажуть, що їх у нас понад триста тисяч. Яким сірим було б життя без колядок щедрівок узимку без різдвяних вертепів без великодніх веснянок без купальського хороводу!

Приказки пісні думи казки перекази — яке барвисте розмаїття! Це те, що ми називаємо усною народною творчістю. Без неї ми не могли б відчутися силу таланту свого народу. Невмируще художнє слово відкриває перед нами світ неповторний і чистий як джерельна вода (За Р. Братунем).

II. З'ясуйте, в яких реченнях ускладнювальні компоненти не є членами речення.

373. I. Відновіть текст, визначивши межі речень. Доберіть заголовок. Спишіть, поділивши висловлювання на абзаци й розставивши потрібні розділові знаки.

Дружба ушляхетнює життя її шанували та звеличували мислителі давнини на думку Арістотеля дружба найнеобхідніше для життя окрім цього надзвичайно високо оцінюється дружба в українській культурі й ментальності розкриваючи велику силу дружби Григорій Сковорода наводить слова Плутарха: «Дружба супроводжуючи життя не тільки додає втіхи й чарівності світлим його сторонам а й зменшує

страждання» Сковорода навчав бути обачливим у виборі друзів дружба дає змогу людині висловити потаємні почуття та знайти підтримку тих, хто поділяє її думки й почуття тож справді як стверджує українське прислів'я людина без друзів — що дерево без коріння (*За Л. Сохань*).

II. Підкресліть у реченнях однорідні члени. Визначте, чим вони виражені і як між собою з'єднані.

Комунікативний практикум

III. Складіть діалог на тему «Як знайти нових друзів?», використовуючи вставні слова і словосполучення. Вкажіть значення вставних одиниць.

Відатні українці

374. I. Прочитайте речення. З'ясуйте, чи є вони зв'язним висловлюванням. Переставте їх так, щоб утворився текст. Запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

ДМИТРО НИТЧЕНКО

1. Працює в культурно-освітній ділянці Української Громади творить і очолює Літературно-мистецький клуб імені Василя Симоненка стає членом об'єднання українських письменників «Слово» та головою його австралійського відділу. 2. В Австралії Нитченко вперше оселившись у Мельбурні стає одним з організаторів українського громадського й культурного життя. 3. Дмитро Нитченко народившись 1905 року на Полтавщині з 1949 р. живе в Австралії. 4. Найбільше праці мабуть він вклав в українську освіту та літературу. 5. Працюючи на виробництві Нитченко невпинно пише й публікує під псевдонімом Дмитро Чуб вірші нариси оповідання описи подорожей та розвідки на літературні теми. 6. Упродовж кількох десятиліть працює директором та вчителем українських суботніх шкіл. 7. Він безупинно заохочує до художнього писання нових людей зокрема молодих авторів шкільного віку. 8. Ушановуючи його працю Наукове Товариство імені Шевченка іменує його своїм дійсним членом. 9. В Україні було закладено основи його літературної кар'єри, у Харкові він працював у видавництві та педагогом. 10. Згодом протягом тривалого часу очолює новостворену Українську Центральну Шкільну Раду Австралії (*За М. Павлишин*).

II. Зробіть усний пунктуаційний аналіз простих ускладнених речень за схемою:

- 1) назвіть розділовий знак;
- 2) визначте, яку функцію він виконує в реченні;
- 3) сформулюйте пунктуаційне правило.

Комунікативний практикум

375. Використовуючи додаткову літературу, складіть розповідь про відомого вам сучасного українського письменника. Вживайте однорідні й відокремлені члени речення, вставні слова і словосполучення тощо.

Слово-диво

376. І. Відновіть і запишіть поетичні рядки з творів Василя Симоненка, вставляючи з довідки потрібні іменники у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Ми чуємо тебе ... крізь століття, і голос твій нам душі окриля. Встає в новій красі забувши лихоліття твоя ... звільнена земля. 2. В погожі літні ночі в морозні ранки і вечірній час і в свята гомінкі і в дні робочі ми думаємо ... про вас. 3. Кожну хвилю у кожну днину гріє душу твоє ім'я, ненаглядна горда єдина ... моя. 4. І нехай пливе за роком рік, буду ... горда і вродлива з тебе дивуватися повік. 5. Ой біжи біжи ... не вертай до хати не пущу тебе колиску синову гойдати. 6. Припливайте до колиски ... як мрії опустіться тихі ... синові під віі. 7. Можна все на світі вибирати ... вибрати не можна тільки Батьківщину (*З тв. В. Симоненка*).

Д о в і д к а: Україна; син; Кобзар, Тарас; правнуки; мама; лебеді, зорі; досада.

ІІ. Яку роль у реченні виконують звертання?

Комунікативний практикум

377. Розгляньте схеми на форзацах підручника. Сформулюйте 5—6 запитань до однокласника на повторення вивченого. Вживайте звертання.

378. І. Складіть по 2 речення, увівши в них означення так, щоб воно було: а) відокремленим; б) невідокремленим. Укажіть причину відокремлення означень.

ІІ. Складіть 3—4 речення, ускладнені відокремленими прикладками. Поясніть розділові знаки.

Слово-диво

379. Запишіть відомі вам крилаті вислови про мову (4—5 речень). Схарактеризуйте ці речення за будовою, користуючись алгоритмами на с. 97, 128, 137, 156.

Комунікативний практикум

380. Складіть побажання однокласникові (однокласниці) на літні канікули.

Тлумачний словник

Абстрагування. Виділення найзагальніших рис, ознак.

Абстрактний. Відірваний від дійсності; той, що виник внаслідок абстрагування.

Адміністративний. Той, який здійснює адміністрація або виконавець її розпоряджень.

Адміністрація. Органи влади, урядовий апарат, керівний орган установи, підприємства.

Акомпанемент. Музичний супровід до сольної партії голосу або інструмента, а також до основної теми, мелодії музичного твору.

Акт. Дія, закон, документ.

Аскетизм. 1. Релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів життя, відлюдництва для досягнення моральної досконалості. 2. Надзвичайна стриманість, зречення життєвих благ.

Афоризм. Яка-небудь узагальнена думка, висловлена стисло в дуже виразній формі.

Бальнеологія. Наука про лікувальні мінеральні води, грязі, їх вплив на самопочуття і здоров'я людини.

Брутальність. Грубість, жорстокість.

Бутафорія. Зроблені з дешевих матеріалів копії справжніх речей.

Відношення. Стосунок, причетність до чогось, зв'язок із чимось.

Вульгарний. Який відрізняється від інших грубістю, непристойністю.

Галерея. 1. Критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень; довгий балкон вздовж будинку. 2. Художній музей. 3. Довгий коридор.

Гримёр. Людина, що накладає грим на обличчя акторові перед виходом на сцену.

Громадський. 1. Який виникає, відбувається в суспільстві або стосується суспільства, зв'язаний із ним; суспільний. 2. Належний усій громаді, усьому суспільству; колективний.

Громадянський (від прикм. *громадянин*). Спрямований на користь суспільству.

Гудити. Говорити погане про когось або про щось.

Гуманний. Людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.

Гречний. 1. Шанобливо ввічливий у поведженні з людьми; чемний. 2. Який виражає шанобливість, ввічливість.

Декоратор. Художник, який малює декорації для театру.

Дендропарк. Парк ландшафтного типу, що його створюють на базі природних ділянок лісу і штучного дендрарію (деревних рослин).

Деркач. 1. Невеликий перелітний птах із жовтуватим-бурым оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком. 2. Віник.

Дзбан. Глекоподібний глиняний, дерев'яний або металевий посуд для рідини.

Динамічний. Який перебуває в інтенсивному русі, в дії; багатий внутрішньою силою.

Диференційний. Поділений, роздільний, неоднаковий.

Діяльність. Застосування своєї праці до чого-небудь, робота.

Доблесть. Відвага, мужність, героїство.

Довіршеність. Про людину, предмет, що наділені тільки позитивними якостями, не мають жодної вади.

Документування. Складання ділових паперів — *документів*.

Емоційний. 1. Який виражає *емоції*, насичений ними. 2. Який легко збуджується; нестриманий.

Естетика. Наука про мистецтво, про прекрасне.

Естетичний. Викликаний прекрасним у житті; прекрасний, артистичний.

Еталон. Зразок, мірило.

Етика. 1. Наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей. 2. Норми поведінки, сукупність моральних правил.

Етнографія. Історична наука, яка вивчає культуру та побут світу.

Заграва. Відсвічування, відблиск яскравого світла, пожежі, вогників і т. ін.

Заграда. Утеплена, глуха стіна хати.

Закладина. Закладання фундаменту будівлі.

Запона. Завіса, покривало для прикриття чого-небудь.

Зафіксований. Запам'ятований, записаний.

Імідж. Рекламний, представницький образ кого-небудь, що створюється для населення.

Імпровізація. Що-небудь складене (вірш, пісня, доповідь) без підготовки.

Індивід. Окрема людина, особистість.

Інтелектуальний. Розумовий, духовний.

Інтелігентний. Розумово розвинений; освічений, культурний.

Каскад. Природний або штучний водоспад чи система водоспадів, що стікають уступами.

Кваліфікація. Ступінь підготовленості до якогось виду праці.

Компетенція. 1. Добра обізнаність із чимось. 2. Коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи.

Комплімент. Приємні, люб'язні слова; похвала.

Комуна. Група людей, об'єднана спільною формою власності.

Комунікабельність. Здатність бути комунікабельним, товариськість, контактність.

Комунікація. Те саме, що *спілкування, зв'язок*.

Консолідувати. Зміцнювати, укріплювати що-небудь, об'єднувати, згуртовувати когось.

Коиспектування. Складання конспекту.

Копіця. Невеликий стіжок сіна.

Кореспондент. Той, хто листується з ким-небудь, дописувач.

Крайнебо. Лінія горизонту, небосхил.

Критерій. Підстава для оцінки, визначення чогось; мірило.

Кр'овний. Який має спільних предків, рідний за кров'ю.

Лазар'єт. Лікарня.

Лінгвістика. Наука про мову; мовознавство.

Лісковий. Який відноситься до *ліщини*.

Марево. Уявне зображення, видіння, примара.

Марити. Безладно, безтямно говорити в гарячці або уві сні.

Ментальність. Сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або особи, що виявляються в культурі, мові, поведінці.

Меценат. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їхніх представників.

Мислення. Здатність людини думати за допомогою мови.

Місія. 1. Важливе завдання. 2. Високе призначення, відповідальна роль. 3. Постійне дипломатичне представництво в державі. 4. Представники однієї держави, які перебувають в іншій державі з якоюсь метою.

Мовлення. Спілкування людей за допомогою мови, мовленнява діяльність.

Модель. Зразок чого-небудь, взірць.

Мораль. 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства. 2. Повчальний висновок із чогось. 3. Повчання, настанови, поради.

Моральний. Який стосується *моралі*; відповідає вимогам моралі.

Надрів. 1. Надірване місце. 2. Надмірне зусилля, напруження.

Нап'утний. Який містить поради, побажання.

Невичерпний. Дуже великий, незмірний; його неможливо вичерпати.

Недолугий. Безсилий, слабкий, кволий; який не відповідає своєму призначенню.

Нікчёмний. Ні на що не здатний, жалюгідний, поганий.

Нірвана. За містичним уявленням буддистів — блаженний стан спокою людської душі, що досягається шляхом повної відмови від усіх життєвих турбот, чуттєвих бажань; стан спокою, блаженства.

Обачливий. 1. Який діє розумно, спокійно, передбачливо. 2. Який виявляє обережність у своїх діях, не наражається на неприємність, небезпеку; обережний, обачний.

Огром. Громаддя; шум, гамір.

Оперативний. Здатний швидко виконувати певні дії.

Ошалілий. Який утратив здатність контролювати свої вчинки.

Парабола. Крива, кожна точка якої однаково віддалена від даної точки (фокуса) і від даної прямої (бісектриси).

Пёрли. Коштовна прикраса; найкращі зразки чого-небудь.

Підсвідомо. Не цілком усвідомлено, інстинктивно.

Пікёт. Невеликий сторожовий загін.

Полохливий. Який легко лякається; неспокійний, тривожний, боязкий.

Порів. Раптове внутрішнє збудження; різкий раптовий рух.

Пóртик. Розміщена перед входом у будинок відкрита *галерея*, утворена колонами, які підтримують перекриття.

Поспі́льство. Трудовий народ, селянство.

Поста́мент. Художньо оформлене підвищення для статуї.

По́ступ. Хода, крок, прогрес, рух уперед.

Потенці́ал. 1. Запас чого-небудь, резерв. 2. Приховані сили, які можуть виявитися за певних умов.

Почутт́евий. Який сприймається *почуттями*; стосується почуттів.

Пошті́вий. 1. Який виявляє повагу до кого-небудь; чемний, ввічливий. 2. Гідний пошани, поваги.

Прези́дія. Виборний орган; особи, що входять до цього органу; місце за столом, де сидять члени президії.

Прести́ж. Авторитет, вплив, що його має хто-, що-небудь.

Прини́шкнути. Перестати рухатися і видавати звуки; завмерти, притихнути.

Протоко́л. Документ, який містить запис зборів, нарад.

Прудкі́й. Який має прискорений темп; швидкий.

Рада́р. Пристрій для виявлення об'єктів і визначення їх місцезнаходження методами радіолокації.

Ра́са. Велика група людей, що мають спільне походження.

Реа́льність. Об'єктивно існуюча дійсність.

Режисе́р. Постановник спектаклю, фільму.

Ритмі́чний. Який стосується *ритміки*; який повторюється через рівні проміжки часу.

Ритуа́л. Сукупність обрядів; церемонія.

Ритуа́льний. Пов'язаний із ритуалом; призначений для ритуалів.

Сема́нтичний. Значеннєвий; який має відношення до *семантики*, науки про значення мовних одиниць.

Семіоті́чний. Знаковий; який має відношення до *семіотики*, науки про знаки (мовні й немовні), які використовуються для передачі інформації.

Сенте́нція. Вислів повчального характеру, коротке напучування.

Серде́чність. Доброта, чуйність, доброзичливість.

Скітський. Те саме, що *скіфський*.

Скульпту́ра. Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають рельєфну форму.

Спадко́ємець. Особа, що одержала спадщину; рідна дитина.

Спілкува́ння. Взаємні стосунки; діловий, дружній зв'язок за допомогою мови.

Спільно́та. 1. Однаковість для всіх; те загальне, що притаманне кожному з порівнюваних явищ. 2. Нерозривний зв'язок; єдність. 3. Об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, метою, інтересами.

Сповіто́к. Те, у що загортають немовля; вік немовляти.

Стабі́льність. Сталість, незмінність, стійкість.

Сталагмі́т. Вапнякове утворення у вигляді конусоподібного стовпчика, бурульки, гребінця, що виникає на дні підземних порожнин внаслідок випаровування води.

Статі́чний. У якому немає руху; нерухомий.

Статуя. Скульптурне зображення людини (тварини) на повний зріст.

Стереотип. Те, що часто повторюється, стало загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Сфера. 1. Предмет, що має форму кулі. 2. Район дії, межа поширення чого-небудь. 3. Сукупність умов, середовище, в якому щонебудь відбувається.

Таган. Залізний обруч на трьох ніжках, на який ставлять казан.

Тактовний. 1. Який володіє почуттям міри, такту. 2. Який робиться з дотриманням такту.

Термін. Слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва.

Тлінний. Який піддається тлінню, руйнуванню.

Толерантний. 1. Здатний переносити несприятливий вплив яких-небудь факторів. 2. Поблажливий, терпимий до чийхось думок, поглядів, вірувань тощо.

Тотальний. Який поширюється на всіх, охоплює все; загальний, всеосяжний.

Угода. Взаємна домовленість.

Управління. Адміністративна установа; керування кимось, чимось.

Управлінський. Який стосується *управління*.

Урочище. Ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками — ліс серед поля, луг або болото серед лісу і т. ін.

Фактор. Умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища; чинник.

Фасад. Зовнішній, лицьовий бік будівлі.

Фата-моргана. Міраж, оманливе марево.

Феєрічний. Який стосується *феєрії*; незвичайний, фантастичний.

Фрагмент. Окрема частина твору мистецтва, уривок.

Фреска. 1. Картина, написана фарбами по свіжій штукатурці. 2. Техніка живопису.

Хаотичний. В якому немає порядку; незібраний, неорганізований.

Хапливий. Який поспішає, квапиться; надто поспішний.

Цитата. Точний, дослівний уривок тексту.

Чеснота. 1. Позитивна моральна риса в характері людини. 2. Добродієвість, цнотливість.

Чірка. Невеликий дикий водоплавний птах родини качиних.

Чулисть. Чутливість, вразливість.

Шаланда. Невелике мілкосидяче судно на зразок баржі, призначене для навантаження чи розвантаження суден, перевезення ґрунту.

Відповіді до ігрових завдань

35. Т. Шевченко, м. Харків; М. Грушевський, м. Київ.

69. І. Франко.

257. М. Лисенко.

<i>Дорогі друзі!</i>	3
ВСТУП	4
§ 1. Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу ..	4
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО. ПУНКТУАЦІЯ	9
§ 2. Словосполучення і речення. Члени речення. Звертання. Вставні слова	9
§ 3. Просте і складне речення. Пряма мова і діалог	13
<i>Зв'язне мовлення. Стислий переказ тексту публіцистичного</i> <i>стилю (усно)</i>	18
СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ	21
СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ	21
§ 4. Словосполучення. Будова і види словосполучень	21
§ 5. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення. Види речень за будовою	30
<i>Зв'язне мовлення. Критичне аудіювання</i>	36
§ 6. Порядок слів у реченні. Логічний наголос.....	38
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	43
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	45
§ 7. Головні члени речення. Підмет, способи його вираження	45
§ 8. Простий і складений присудки	51
§ 9. Тире між підметом і присудком	58
<i>Зв'язне мовлення. Вивчальне читання мовчки</i>	62
§ 10. Другорядні члени речення. Означення	64
§ 11. Прикладка як різновид означення	71
§ 12. Додаток	76
<i>Зв'язне мовлення. Твір-опис місцевості в художньому стилі</i> <i>на основі особистих спостережень</i>	81
§ 13. Обставина. Види обставин	84
§ 14. Порівняльний зворот	91
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	98
ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ	101
§ 15. Односкладні речення. Означено-особове речення	101
<i>Зв'язне мовлення. Усний твір про пам'ятки</i>	106
§ 16. Неозначено-особове й узагальнено-особове речення.....	109
<i>Зв'язне мовлення. Письмовий твір про пам'ятки</i>	115

§ 17. Безособове речення.....	117
§ 18. Називне речення	122
<i>Зв'язне мовлення. Вибірковий переказ художнього тексту з описом пам'ятки</i>	129
§ 19. Повне й неповне речення. Тире в неповному реченні	131
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	137
РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ	139
§ 20. Однорідні члени речення. Речення з кількома рядами однорідних членів	139
§ 21. Однорідні й неоднорідні означення	145
§ 22. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами....	151
<i>Зв'язне мовлення. Докладний переказ тексту художнього стилю із творчим завданням</i>	157
<i>Зв'язне мовлення. Робота над виправленням помилок, допущених у переказі</i>	160
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	162
РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)	164
§ 23. Речення зі звертанням. Звертання непоширені й поширені	164
§ 24. Вставні слова	172
<i>Зв'язне мовлення. Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (усно)</i>	179
§ 25. Вставні словосполучення і речення.....	180
§ 26. Узагальнення вивченого про розділові знаки при звертанні та вставних конструкціях	185
<i>Зв'язне мовлення. Оповідання на основі почутого з обрамленням (письмово).....</i>	191
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	194
РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ	196
§ 27. Поняття про відокремлення.....	196
§ 28. Відокремлені означення	200
<i>Зв'язне мовлення. Конспектування як різновид стислого переказу ..</i>	209
§ 29. Відокремлені прикладки.....	214
§ 30. Відокремлені обставини	222
<i>Зв'язне мовлення. Повідомлення на лінгвістичну тему (усно)</i>	230
§ 31. Узагальнення вивченого про розділові знаки в реченнях із відокремленими членами	233
<i>Зв'язне мовлення. Ділові папери. Протокол.....</i>	241
§ 32. Відокремлені уточнювальні додатки та обставини	244
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	251
ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ.....	254
<i>Зв'язне мовлення. Твір-роздум на морально-етичну тему в публіцистичному стилі</i>	254
ДОДАТОК.....	265
Тлумачний словник	265
Відповіді до ігрових завдань	269

Рідна мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч.
Р49 закл. / М. І. Пентиліук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич,
С. А. Омельчук; за заг. ред. М. І. Пентиліук. — К. : Освіта,
2008. — 272 с.

ISBN 978-966-04-0560-8.

ББК 81. 2УКР—922

Навчальне видання

*ПЕНТИЛІУК Марія Іванівна
ГАЙДАЄНКО Ірина Василівна
ЛЯШКЕВИЧ Антоніна Іванівна
ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович*

РІДНА МОВА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

За загальною редакцією доктора педагогічних наук,
професора **М. І. Пентиліук**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальна за випуск *О. Ю. Камишанська*.
Редактор *О. С. Криворучко*. Художній редактор *М. Ю. Крюченко*.
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*. Коректори *Н. Г. Сніцарук*,
Л. А. Еско. Комп'ютерна верстка *Л. О. Кулагіної*

Підписано до друку 12.05.08. Формат 60×90/16. Гарнітура Шкільна.
Друк офс. Ум. друк. арк. 17 + 0,31 форзац. Ум. фарбовідб. 69,74.
Обл.-вид. арк. 14,36 + 0,48 форзац. Тираж 183 410 пр.
Вид. № 37242. Зам. № 8-0537.

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5
Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Надруковано з готових позитивів у ТОВ
«Видавництво Фоліо»

61072, Харків, вул. Отакара Яроша, 23-А, кв. 11
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
